

3

КИЇВ-1973

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Підвищення ролі громадських організацій у будівництві комунізму
- Антирадянщина — основний напрямок підривної діяльності українського буржуазного націоналізму
- З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків (добірка)
- Про працю В. І. Леніна «Нові господарські рухи в селянському житті»
- Спільні риси еволюції магнатського помістя Білорусії та Правобережної України в другій половині XVIII ст.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *М. Е. Голубков*. Повышение роли общественных организаций в строительстве коммунизма. *В. П. Чередниченко*. Антисоветчина — основное направление деятельности украинского буржуазного национализма. *П. Г. Козловский*. Общие черты эволюции магнатского поместья Белоруссии и Правобережной Украины во второй половине XVIII ст. Сообщения. *Из истории дружбы народов и интернациональных связей*. *О. И. Тарабан*. Массово-политическая работа среди населения молдавской и венгерской национальностей Черновицкой и Закарпатской областей (1945—1958 гг.). *Б. А. Стеблич*. Интернациональная солидарность трудящихся Западной Украины с антифашистским движением в капиталистических странах (1933—1935 гг.). *А. А. Молодцова*. Деятельность большевистских организаций Украины по интернациональному воспитанию трудящихся (1918—1920 гг.). ● *А. З. Барабой*. О труде В. И. Ленина «Новые хозяйственные движения в крестьянской жизни» (К 80-летию написания). *В. М. Косташ*. Вклад молодежи в восстановление и дальнейшее развитие промышленности Советской Буковины (1946—1958 гг.). *Т. Т. Гриценко*. Забота партии и правительства об инвалидах Отечественной войны и семьях фронтовиков в 1943—1945 гг. *Л. Е. Дещинский*. Из истории борьбы большевиков Волыни за массы (апрель—июль 1917 г.). *А. В. Курочкин*. Историческая основа народных повестей И. С. Нечуя-Левицкого. *И. И. Выговский*. Распад колониальной системы империализма в освещении американской буржуазной историографии. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *M. E. Golubkov*. Increase of Role of Public Organizations in Communism Construction. *V. P. Cherednichenko*. Anti-Sovietism — Main Trend in Activities of the Ukrainian Bourgeois Nationalism. *P. G. Kozlovsky*. Common Features in Evolution of a Magnate Patrimony in Bielorrussia and the Right Bank Ukraine in the Second Half of the 18th Century. Communications. *From History of Friendship of Peoples and International Relations*. *O. I. Taraban*. Mass-political Work among the Population of Moldavian and Hungarian Nationalities in the Chernovtsy and Transcarpathian Regions (1945—1958). *B. A. Steblich*. International Solidarity of the Working People of the Western Ukraine with Anti-fascist Movement in Capitalist Countries (1933—1935). *A. O. Molodtsova*. Activities of the Bolshevik Organizations of the Ukraine in International Education of the Working People (1918—1920). ● *A. Z. Baraboy*. On V. I. Lenin's Work "New Economic Movements in the Life of Peasants (On the 80th Anniversary of the Work Writing)". *V. M. Kostash*. On Youth Contribution to Reconstruction and Further Development of Industry in Soviet Bukovina (1946—1958). *T. T. Gritsenko*. Concern of the Party and Government about the Disabled Veterans of the Great Patriotic War and Families of the Front-line Soldiers in 1943—1945. *L. E. Deshchinsky*. From History of the Struggle of the Volyn Bolsheviks for People at Large (April—July 1917). *O. V. Kurochkin*. Historical Grounds of Peoples Tales by I. S. Nechui-Levitsky. *I. I. Vygovsky*. Disintegration of the Colonial System of Imperialism as Interpreted in American Bourgeois Historiography. Notes. Aid to Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Surveys. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. Information and News.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (144)
БЕРЕЗЕНЬ
1973

РІК ВИДАННЯ
ШІСТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- М. Є. Голубков — Підвищення ролі громадських організацій у будівництві комунізму 3
В. П. Чередниченко — Антирадянщина — основний напрямок підривної діяльності українського буржуазного націоналізму 12
П. Г. Козловський (Мінськ) — Спільні риси еволюції магнатського помістя Білорусії та Правобережної України в другій половині XVIII ст. 23

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

- О. І. Тарабан (Ужгород) — Масово-політична робота серед населення молдавської і угорської національностей Чернівецької і Закарпатської областей (1945—1958 рр.) 33
Б. А. Стеблич (Львів) — Інтернаціональна солідарність трудящих Західної України з антифашистським рухом у капіталістичних країнах (1933—1935 рр.) 36
А. О. Молодцова — Діяльність більшовицьких організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих (1918—1920 рр.) 45

* * *

- А. З. Барабой — Про працю В. І. Леніна «Нові господарські рухи в селянському житті» (До 80-річчя написання) 56
В. М. Косташ (Чернівці) — Вклад молоді у відбудову і дальший розвиток промисловості Радянської Буковини (1946—1958 рр.) 64
Т. Т. Гриценко — Піклування партії та уряду про інвалідів Вітчизняної війни та сім'ї фронтників у 1943—1945 рр. 72
Л. Є. Дешинський (Дубно) — З історії боротьби більшовиків Волині за маси (квітень — липень 1917 р.) 80
О. В. Курочкін — Історична основа народних повістей І. С. Нечуя-Левицького 85
І. І. Виговський — Розпад колоніальної системи імперіалізму у висвітленні американської буржуазної історіографії 93

ЗАМІТКИ

- К. І. Бойна — Діяльність партійних організацій України щодо розгортання оборонно-масової роботи серед жінок у довоєнні роки 100
Т. І. Михайлюта (Ровно), М. М. Тюрєнков (Ровно) — Про перші соціалістичні перетворення на Ровенщині (1939—1941 рр.) 105

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- З. А. Урюпова (Горлівка) — Профорієнтація учнів у сільській школі 110

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- С. А. Липко (*Любар Житомирської області*) — З історії заснування міста
Острополь 112

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Є. І. Цимбал (*Одеса*) — Танкери йдуть на прорив (продовження) 116

НАШ КАЛЕНДАР

- П. Г. Гагал, В. О. Соловйова (*Волгоград*), Ш. С. Людковський (*Миколаїв*) — До 90-річчя від дня народження Ф. А. Сергєєва (Артема) 124
І. М. Шевчук — Революціонер, військовий діяч, дипломат (До 90-річчя від дня народження В. О. Антонова-Овсієнка) 127
В. М. Юровський — 80 років від дня народження М. М. Хатаєвича 130

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Д. Д. Данилюк (*Ужгород*), М. В. Троян (*Мукачево*) — Радянська історіографія про вплив Великого Жовтня на розвиток революційної боротьби в Закарпатті (1917—1919 рр.) 132
К. І. Позняков (*Дніпропетровськ*) — Історіографія питання про тил Червоної Армії в період громадянської війни 140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- П. А. Хомич (*Кам'янець-Подільський*), Р. П. Ростикус (*Тернопіль*) — Нариси історії Вінницької обласної партійної організації 143
І. І. Корнейчик (*Харків*), І. Л. Шерман (*Харків*), П. М. Шморгун — В. І. Сарбей. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України 145
В. П. Столяренко — Героїчна Хотинщина 148
Л. О. Лещенко — Национальные проблемы Канады 149
В. І. Волковинський, П. Ф. Кирпенко — З історії зарубіжного Сходу 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Привітання друзів 154
А. Ф. Меленевський — Київський музей В. І. Леніна — 50-річчю утворення Союзу РСР 154
В. М. Довгопол (*Харків*) — Наукова конференція в Харківському державному університеті ім. О. М. Горького 156
Г. І. Чернихівський (*Кременець*) — Сільський краєзнавчий музей у Білокриниці 157
Д. Д. Низовий (*Львів*), П. І. Бакуменко — Захист докторських дисертацій І. Я. Кошарним і М. Д. Ющенком 158
Микола Порфирович Рудько 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова

Коректор Л. П. Захарченко

БФ 00184. Здано до складання 29.І 1973 р. Підписано до друку 16.ІІІ 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,82. Зам. К-16. Тираж 8970. Ціна 40 коп.

Статті

М. Є. ГОЛУБКОВ

ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В БУДІВНИЦТВІ КОМУНІЗМУ

Чим далі в минуле відходить святкування п'ятдесятиріччя утворення Союзу РСР, тим яскравіше і величніше постає перед нами історичне значення цієї події. В доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому цьому ювілею, зроблено глибокий аналіз все-світньо-історичних досягнень Союзу РСР, розкрито завдання, які стоять перед радянським народом щодо втілення в життя планів комуністичного будівництва. В ній всебічно охарактеризовано сучасну міжнародну обстановку і роль Радянського Союзу як надійного оплоту боротьби народів за мир, національну незалежність і соціалізм. Положення і висновки доповіді являють собою новий творчий вклад у теорію марксизму-ленінізму, збагачують досвід міжнародного комуністичного руху.

Вироблена XXIV з'їздом партії програма економічного і соціально-політичного розвитку радянського суспільства означає новий етап у будівництві комунізму, створенні його матеріально-технічної бази, зміцненні могутності країни. Здійснення цих грандіозних завдань вимагає мобілізації сил, талантів і здібностей усіх радянських людей. «Радянський Союз іде назустріч комунізмові,— говорив Л. І. Брежнєв.— Ми знаємо: шлях до нього не буде легким. Потрібне буде напруження сил і енергії кожного з народів нашої країни і всіх їх разом. Ми знаємо: потрібна буде велика і натхненна праця, організованість, висока політична свідомість. Ми знаємо також і те, що радянські люди мають усі ці якості, зможуть їх виявити, зможуть добитися поставлених перед собою прекрасних цілей»¹.

Небачене за масштабами і важливістю завдання — побудову комуністичного суспільства — можна успішно вирішувати лише під керівництвом Комуністичної партії, разом з масами, в ім'я мас, в інтересах мас, при умові їх безмежного довір'я і підтримки. **«Партія існує для народу,— вказується в Програмі КПРС,— в служінні йому бачить**

¹ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 61.

смысл своей деятельности»². В. І. Ленін неодноразово підкреслював важливість партійного керівництва життям суспільства. «Жодне важливе політичне або організаційне питання,— вказував він,— не розв'язується жодною державною установою в нашій республіці без керівних вказівок Цєка партії»³. Життя щоденно свідчить про зростання ролі Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, як організуючого ядра всієї політичної системи соціалізму, визнаного лідера народу і держави. Л. І. Брежнєв у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, відзначив, що «у нас нема і не може бути іншої політичної сили, яка була б здатна з такою повнотою і послідовністю враховувати, поєднувати і координувати інтереси і потреби всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь нашого суспільства, як це робить Комуністична партія. Партія виступає як організуюче ядро всієї суспільної системи, як колективний розум усього радянського народу»⁴.

Комуністична партія — живий політичний організм, зростаючи і розвиваючись усередині суспільства і разом з ним, нерозривно зв'язана з робітничим класом, всіма трудящими масами, втілює їх риси і виражає їх кровні інтереси. Вона робить усе для зміцнення і розвитку союзу робітничого класу і колгоспного селянства — політичної основи радянського ладу, зближення всіх соціальних груп нашого суспільства. Справа КПРС рідна і близька для всіх радянських людей.

Наявність в СРСР соціально-політичної та ідейної єдності народу зовсім не означає зменшення провідної ролі робітничого класу. Він був і є головною продуктивною і соціальною силою радянського суспільства. Авангардна роль робітничого класу виявляється в тому, що його праця базується на всенародній власності на засоби виробництва, йому властиві висока виробнича дисципліна і організованість, він є зразком для всіх верств суспільства. Сучасний радянський робітник — це людина з широким світоглядом, високою кваліфікацією, різнобічними суспільними і культурними запитами. Навколо робітничого класу партія організовує колгоспне селянство і інтелігенцію країни. Об'єктивно, за своїм становищем у суспільстві, і суб'єктивно, за рівнем свідомості, вихованої в ньому Комуністичною партією, глибокого розуміння своєї історичної місії, робітничий клас і надалі, доки існуватимуть класи, залишатиметься найпередовішою керівною силою радянського суспільства. Зараз робітничий клас складає величезну армію в 66 млн. чол., що становить більше 55% трудящих СРСР. Тільки за роки восьмої п'ятирічки його чисельність збільшилась приблизно на 8 млн. чол. З року в рік в робітничому класі відбуваються якісні зміни і, в першу чергу, в його освіті і культурі, його політичній активності. Якщо в 1959 р. на тисячу робітників вищу і середню освіту мали 386 чол., то зараз — більше 550. Зростає кількість робітників в рядах Комуністичної партії. Якщо в 1956 р. їх було близько 2 млн. 300 тис. чол., 1966 р. — понад 4 млн. 700 тис., то у 1971 р. — 5 млн. 800 тис., тобто майже кожний десятий робітник — член КПРС⁵. З числа комуністів зайнятих у народному господарстві України, 75,6% працює безпосередньо у сфері матеріального виробництва⁶. Серед делегатів XXIV з'їзду КПРС було близько 1200

² Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 403.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 28.

⁴ Л. І. Брежнєв. Справа Леніна живе і перемагає, К., 1970, стор. 36.

⁵ «Правда», 22 грудня 1971 р.; 9 грудня 1972 р.; Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 83.

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КП України, К., 1971, стор. 58.

передових робітників, 423 тис. робітників і колгоспників обрано до бюро партійних організацій і в партійні комітети⁷.

Дедалі більша соціальна роль робітників у сфері виробництва все тісніше поєднується з активізацією їх діяльності в різних сферах суспільно-політичного життя — Радах депутатів трудящих, професійних спілках, органах народного контролю та інших громадських організаціях.

КПРС — правляча партія, і це відповідає її фактичному становищу в системі радянського суспільства і держави. Вона виробляє генеральну перспективу розвитку суспільства, правильну політичну лінію і організовує трудящих на втілення її в життя. Партія керує суспільством і державою через свої організації, через комуністів, які працюють серед мас, через численний актив і розгалужену сітку масових громадських організацій. «Революційна творчість народу,— говорив Л. І. Брежнев,— створила широку і злагоджену систему, через яку партія повсякденно зв'язана з масами, здійснює керівництво ними. Це — Ради, профспілки, комсомол, добровільні товариства трудящих»⁸. У статті 126 Конституції СРСР⁹ і конституціях союзних республік вказується, що у відповідності з інтересами трудящих і з метою розвитку організаційної самодіяльності та політичної активності народних мас громадянам забезпечується право об'єднуватися в громадські організації: професійні спілки, кооперативні об'єднання, молодіжні, спортивні та оборонні організації, культурні, технічні й наукові товариства. Спрямовуючи творчу енергію трудящих в загальне русло боротьби за комунізм, партія у своїй діяльності міцно спирається на ці масові організації.

Наявність значної кількості громадських організацій зумовлюється різноманітністю галузей суспільно-політичного життя і різнобічністю інтересів та завдань, що їх ставлять перед собою різні групи членів суспільства. Одні з цих організацій виникають і діють у сфері матеріального виробництва, другі — у сфері ідеології, треті — в галузі оборони країни і т. д. І хоч громадські об'єднання, як і державні органи, є складовою частиною єдиної політичної організації радянського суспільства, їм властиві свої особливості. По-перше, на відміну від державних організацій, свою діяльність вони поширюють лише на своїх членів, а не на все суспільство. По-друге, практична діяльність громадських організацій позбавлена функцій влади, вони можуть видавати обов'язкові для населення акти лише з волі держави.

XXIV з'їзд КПРС приділив велику увагу питанням дальшого розвитку громадських організацій трудящих, зростання їх ролі, активності та ініціативи, зміцнення кадрами, підвищення вимогливості до комуністів, які в них працюють.

Посилення керівної ролі партії і піднесення функцій масових організацій трудящих — взаємозв'язаний і взаємообумовлений процес, що відображає глибоко демократичний характер нашого соціалістичного ладу. Поліпшення роботи громадських організацій партія розглядає, як важливу умову дальшого зміцнення своїх зв'язків з масами, активізації трудящих в їх боротьбі за успішне виконання грандіозних планів комуністичного будівництва. Партія постійно дбає про роль і авторитет масових організацій, враховує їх особливості, специфіку форм і методів діяльності, забезпечує злагоджену роботу державних і громадських

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 107.

⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 130.

⁹ Конституція СРСР, К., 1967, стор. 28.

організацій — справжньої школи самоврядування для мільйонів радянських людей.

Серед проблем, розглянутих XXIV з'їздом КПРС, питання дальшого удосконалення складної системи державних і масових громадських організацій посідають особливе місце. «Партія, — говориться в документах з'їзду, — провела протягом звітного періоду значну і дуже різнобічну роботу по дальшому зміцненню Радянської держави і вдосконаленню всієї політичної організації нашого суспільства. Головним напрямом цієї діяльності — відповідно до завдань комуністичного будівництва — був і лишається дальший розвиток соціалістичної демократії»¹⁰.

Найповнішим втіленням демократизму соціалістичної держави є Ради. Вони з своїм численним активом керують державними справами, займають важливе місце в усій політичній організації суспільства. Партійне керівництво Радами виявляється, насамперед, у зміцненні радянських органів досвідченими, підготовленими й ініціативними працівниками, які послідовно здійснюють лінію партії, виявляють високу свідомість і відповідальність за доручену справу, непримиренно ставляться до недоліків. Дбаючи про всемірне підвищення ролі Рад, партія прагне, щоб через цю школу державного управління проходило якомога більше населення, щоб наша демократія постійно розвивалась і удосконалювалась, щоб зростав авторитет радянських установ. За останні роки поліпшився якісний склад і практична діяльність Рад. До них обрано понад два мільйони депутатів. Крім того, при Радах працює армія добровільних помічників — 25 млн. активістів¹¹. Серед депутатів місцевих Рад країни 44,5% комуністів і 55,5% безпартійних, 36,5% робітників і 28,8% колгоспників. Кожний четвертий депутат має вік до 30 років¹². До місцевих Рад депутатів трудящих нашої республіки, яких нараховується 10 350, обрано 513 909 депутатів, серед них майже три чверті робітників і колгоспників, 43,3% жінок, більше 14% комсомольців та молоді. Масштаби участі трудящих у діяльності Рад рік у рік розширюються. Якщо в 1965 р. в роботі радянських органів республіки брало участь близько 5 млн. громадян, то нині — більше 8 млн.¹³. Все це говорить про широке і всебічне представництво трудящих в органах влади.

Важливу роль у діяльності Рад відіграють постійні комісії, які беруть активну участь у підготовці питань, що мають розглядатись на сесіях, контролюють виконання прийнятих рішень, глибоко вникають у життя підприємств, колгоспів, радгоспів і установ, допомагають поліпшувати їх роботу. Комісії сприяють розгортанню соціалістичного змагання за дострокове виконання планів промислового і сільськогосподарського виробництва, виявляють і мобілізують резерви в різних галузях господарства, дбають про виконання планів житлового будівництва і впорядкування населених пунктів.

Особливо великого значення партія надає підвищенню ролі місцевих органів державної влади в усіх сферах нашого життя. Ця лінія знайшла відображення в постановах Центрального Комітету КПРС «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967 р.), «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1971 р.)¹⁴. Піклуванням про

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 88.

¹¹ Там же.

¹² «Правда», 19 вересня 1972 р.

¹³ «УІЖ», 1972, № 12, стор. 33—34.

¹⁴ «Правда», 11 березня 1967 р.; «Партийная жизнь», 1971, № 7, стор. 78.

радянську людину, про розвиток соціалістичної демократії пройняті Основи законодавства про працю, які вступили у дію з 1 січня 1971 р. Все це дозволяє ще більш послідовно проводити в життя принцип підзвітності виконавчих органів представницьким, сприяє піднесенню авторитету і активності депутатів, їх відповідальності перед виборцями, активізує населення. Визначаючи основні напрямки діяльності Рад депутатів трудящих на сучасному етапі, XXIV з'їзд КПРС у своїй резолюції зазначив, що вони повинні ще повніше здійснювати свої функції, справляти дійовий вплив на розвиток економіки і культури, піднесення народного добробуту, наполегливіше займатися питаннями соціально-побутового обслуговування населення, охороною громадського порядку¹⁵.

В процесі комуністичного будівництва все більшого значення набувають професійні спілки, які В. І. Ленін назвав школою управління, школою господарювання, школою комунізму. Нині у Радянському Союзі налічується понад 93 млн. членів профспілок, а на Україні — майже 19 млн.¹⁶ Професійні спілки безпосередньо залучають трудящих до управління державними і громадськими справами, виробництвом, спрямовують їх зусилля і творчу ініціативу на розв'язання завдань науково-технічного прогресу, на організацію соціалістичного змагання і руху за комуністичне ставлення до праці. Вони постійно дбають про поліпшення організації праці і відпочинку трудящих, про неухильне додержання радянського законодавства в галузі оплати праці, соціального забезпечення тощо. Основним засобом, за допомогою якого профспілки активно сприяють розв'язанню економічних завдань, виконанню народногосподарських планів, є масове соціалістичне змагання, яким лише на Україні охоплено 20 млн. робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників і службовців, серед них близько 10 млн. чол.— учасники руху за комуністичне ставлення до праці. Майже 230 тис. бригад, цехів, дільниць, відділків і підприємств, близько 4 млн. робітників і службовців уже присвоєно звання колективів та ударників комуністичної праці^{17–18}.

Ефективною формою впливу профспілок на виробництво є постійно діючі виробничі наради. Вони створюються на промислових підприємствах, будовах, у радгоспах. Склад цих нарад формується шляхом виборів на зборах робітників. У 1972 р. на Україні діяло понад 31 тис. постійно діючих виробничих нарад, в роботі яких брало участь більше 1 млн. 270 тис. чол. Виробничі наради розглядають питання планування і організації виробництва, праці, технічного нормування, впровадження нової техніки та інші важливі питання діяльності підприємств. Беручи участь у роботі виробничих нарад, робітники оволодівають навиками управління підприємством, виробничим життям колективу, що особливо важливо в умовах здійснення розробленої партією економічної реформи. Важливу роль у поліпшенні діяльності виробничих нарад і проведенні робітничих зборів на підприємствах нашої республіки відіграла прийнята в липні 1968 р. постановою ЦК КП України «Про практику підготовки робітничих зборів і роботу постійно діючих виробничих нарад на підприємствах і будовах Української РСР»¹⁹.

Під керівництвом профспілок велику роботу, спрямовану на розвиток науково-технічної думки і масово-технічної творчості робітників, проводять товариства винахідників та раціоналізаторів. Щорічно в країні впроваджується у виробництво більше 2,5 млн. пропозицій ви-

¹⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 228—229.

¹⁶ Там же, стор. 90.

^{17–18} «Комуніст України», 1972, № 6, стор. 37.

¹⁹ «Радянська Україна», 11 серпня 1968 р.

нахідників та раціоналізаторів, що дає великий економічний ефект. В нашій республіці працює 1 млн. 292 тис. винахідників і раціоналізаторів. Тільки за 1972 р. у виробництво було впроваджено понад 696 тис. їх пропозицій, що дало економію 716 млн. крб.²⁰

Лінія партії в керівництві профспілками полягає в тому, щоб і надалі зростала їх роль у будівництві комунізму. Рішеннями XXIV з'їзду КПРС передбачено посилити роботу профспілкових організацій спрямувати її на дальший розвиток економіки країни, ширше залучення трудящих до управління виробництвом і громадськими справами.

На всіх етапах своєї діяльності наша партія виняткового значення надавала і надає вихованню молоді, її активній участі в будівництві комунізму. Величезну допомогу в цьому їй подає Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, у складі якої перебуває нині більше 28 млн. юнаків і дівчат, у тому числі в рядах ЛКСМУ — більше 5 млн.²¹

В. І. Ленін визначив завдання, роль і місце комсомолу в суспільному житті як помічника партії. Велика заслуга КПРС полягає в тому, що вона, керуючись заповідями Володимира Ілліча, зуміла організувати молодь під своїм прапором і здобула багатий досвід керівництва молодіжним рухом в умовах соціалістичного і комуністичного будівництва.

Більша частина населення нашої країни — молоді люди віком до 30 років. Тому природним є зростання ролі партії і ленінського комсомолу у виховній і організаторській роботі серед молоді. В рядах ленінського комсомолу школу виховання пройшло понад 100 млн. радянських громадян²². Комсомол допомагає партії озброювати юнаків і дівчат науковим розумінням історії, досвідом революційної боротьби попередніх поколінь, усвідомленням змісту і завдань сьогодення, перспектив дальшого розвитку нашої країни. Він організовує соціалістичне змагання серед молоді, є ініціатором цінних починань у господарському і культурному будівництві, в роботі шкіл і вищих навчальних закладів, допомагає партії виховувати юнаків і дівчат сміливими, працелюбними, безмежно відданими справі комунізму. В цьому запорука того, що молодь сприйматиме життя у всій його глибині і складності, повністю усвідомлюватиме свою відповідальність перед народом, соціалістичною Батьківщиною, рідною Комуністичною партією.

Нині ленінський комсомол, вся радянська молодь, рівняючи свій крок на комуністів, йдуть у перших рядах борців за науково-технічний прогрес, підвищення продуктивності праці, за утвердження в повсякденному житті комуністичних суспільних відносин і високих принципів комуністичної моралі. Тільки на Україні 2,2 млн. комсомольців (близько 45%) зайнято безпосередньо у сфері матеріального виробництва. Юні трудівники становлять більше половини тих, хто працює у промисловості та на будовах, понад 40% — у сільському господарстві. Нині в рух за комуністичне ставлення до праці включилось 33,2 тис. молодіжних колективів, з них 13,7 — колективи комуністичної праці. 700 тис. юнаків і дівчат — ударників комуністичної праці, більш 1 млн. змагаються за це почесне звання. В республіці кожний четвертий раціоналізатор має вік до 30 років. У восьмій п'ятирічці ними подано 500 тис. пропозицій, 400 тис. з яких запроваджено у виробництво з економічним ефектом 350 млн. крб.²³

²⁰ «Труд», 28 лютого 1968 р.

²¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 91; «УІЖ», 1972 р., № 11, стор. 45.

²² «Правда України», 21 травня 1971 р.

²³ «УІЖ», 1972, № 11, стор. 45.

Активність комсомолу в сфері виробництва все тісніше поєднується з посиленням його діяльності в різних сферах суспільно-політичного життя, державному і культурному будівництві. Під час останніх виборів до Верховної Ради УРСР обрано 62 депутати віком до 30 років, в тому числі 43 комсомольці, до місцевих Рад — 133 629 представників молоді (26%), серед них 74 782 членів ВЛКСМ — (14,6%)²⁴.

XXIV з'їзд КПРС закликав комсомол ще краще використовувати надані йому можливості для залучення юнаків і дівчат до широкої участі в громадському житті, виховувати свідомих, активних, відданих партії будівників комунізму.

Здійснюючи політичне керівництво державними і громадськими організаціями, партійні органи не підміняють жодну з них, не командуєть ними. Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін зазначав, що за партією слід залишити загальне керівництво роботою всіх державних органів разом, без дріб'язкової опіки та зайвого втручання²⁵.

Партія керує, спираючись на свій морально-політичний авторитет в суспільстві, на ленінські ідейні й організаційні принципи демократичного централізму, колективності керівництва, добору і виховання кадрів, єдності ідеологічної та організаторської роботи. Ці принципи, що є основними у внутріпартійному житті, визначають разом з тим і стиль роботи державних та громадських організацій. Втілення їх через ці організації в життя забезпечує нерозривний зв'язок партії з масами. Найважливішим у партійній роботі є політичний контроль за здійсненням Програми, директив, рішень партії, її генеральної лінії, мобілізації трудящих на їх виконання. Не підмінювати інші організації, не брати їх функції на себе, а допомагати їм порадою, прикладом проводити в життя політику партії, поліпшувати роботу радянських, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій, підвищуючи їх відповідальність за справу, пред'являючи більше вимогливості до комуністів, які в них працюють,— в цьому суть партійного керівництва. В рішеннях XXIV з'їзду партії дано розгорнуту характеристику завдань, над якими повинні працювати масові громадські організації трудящих на сучасному етапі комуністичного будівництва. Одним з центральних з них є дедалі ширше залучення трудящих до управління виробництвом.

XXIV з'їзд КПРС велику увагу звернув на ідеологічну роботу, ідейно-політичне виховання, формування наукового марксистсько-ленінського світогляду і комуністичної моралі у всіх членів суспільства. Ці питання мають перебувати в центрі уваги партійних і громадських організацій. Важливим досягненням Комуністичної партії є те, що за роки Радянської влади вона виховала у трудящих такі нові риси, як відданість справі соціалізму, колективізм, почуття справжнього господаря країни, розуміння того, що соціалістична демократія передбачає органічне поєднання прав з високими громадянськими обов'язками.

Звичайно, все це не означає, що в радянському суспільстві немає людей відсталих, які ще не звільнились від приватновласницької психології і моралі. Нам ще багато треба зробити для повного викорінення антигромадських звичаїв і неправильної поведінки окремих осіб, міщанських настроїв, для дальшого підвищення загального культурного рівня трудящих. На цьому якраз і наголошував у своїй доповіді на липневому (1972 р.) Пленумі ЦК КП України перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький. «Пристрасно утверджуючи комуністичні

²⁴ «Комуніст України», 1972, № 2, стор. 53.

²⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 215.

ідеали, радянський спосіб життя,— говорив він,— ми повинні вести рішучу боротьбу з такими антиподами комуністичної моралі, як пияцтво, дармоїдство, підлабузництво, хабарництво, крадіжки та інші порушення норм соціалістичного співжиття»²⁶. Завдання партійних організацій на сучасному етапі полягає в тому, щоб і далі поліпшувати ідеологічну роботу, зробити її більш дійовою, наступальною і предметною.

На XXIV з'їзді КПРС відзначалось, що ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, намагаючись ввести людей в оману, нав'язати їм уявлення про мало не райське життя при капіталізмі, звести наклепи на соціалізм.

Партія вчить, що в боротьбі проти буржуазної ідеології не місце нейтралітетові, що тут треба бути безкомпромісним, оскільки ця боротьба — класова, боротьба за людину, за зміцнення позицій соціалізму і комунізму. Рішуче піднесення всієї ідеологічної роботи в сучасних умовах — важлива частина всієї діяльності партії щодо комуністичного виховання трудящих. І в цьому, як і в інших сферах життя радянського суспільства, яскраво проявляється зростання ролі Комуністичної партії.

В нашій країні послідовно розвивається соціалістична демократія, зміст якої, як говорив Л. І. Брежнев, «ми бачимо в участі дедалі ширших мас в управлінні країною, суспільними справами. Вся політична система суспільства, постійно зростаюча ініціатива трудящих поставлені у нас на службу будівництву комунізму. Така демократія — це для нас життєва потреба, необхідна умова розвитку і зміцнення соціалістичних суспільних відносин»²⁷.

Розвиток радянської демократії відбувається тепер по трьох напрямках. По-перше, збільшується активність Рад депутатів трудящих, профспілок, комсомолу, кооперативних об'єднань, підвищується вплив усіх інших громадських організацій на різні сторони життя нашого суспільства. По-друге, зростає участь кожного трудівника в громадських і державних справах. По-третє, здійснюється передача громадським організаціям деяких функцій державних органів. Отже, відбувається одночасне підвищення ролі державних органів і громадських організацій, посилюється участь громадян в управлінні державою. Дальший розвиток громадських організацій поступово приведе до перетворення соціалістичної державності «в суспільне **комуністичне самоврядування**, в якому об'єднуються Ради, професійні, кооперативні та інші масові організації трудящих»²⁸.

Комуністи становлять ядро всіх державних і громадських організацій та об'єднань трудящих. Форми і методи партійного керівництва масовими організаціями становляться і розвиваються в ході комуністичного будівництва разом із зміцненням і зростанням їх ролі. За останні роки в партійних організаціях республіки широкого розповсюдження набула практика заслуховування на партійних зборах, засіданнях бюро і парткомів повідомлень комуністів про виконання ними своїх обов'язків в Радах, профспілках, комсомолі.

Все міцніше зв'язують партію з трудящими первинні партійні організації, які ведуть свою діяльність у самій гущі мас. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «Первинні парторганізації з своєю широкою сіткою цехових організацій і партійних груп відіграють вирішальну роль у перетворенні в життя політики партії, у вихованні

²⁶ «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

²⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 94.

²⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 95.

комуністів, зв'язують партію з масами, діють там, де йде безпосередній процес будівництва і творення»²⁹.

Через первинні партійні організації партія дійово впливає на розвиток економіки, удосконалення суспільних відносин, розвиток демократії, виховання трудящих. За нинішніх умов, коли грандіозна програма комуністичного будівництва втілюється в життя, ставляться більш високі вимоги і до партійних організацій. «Партійні організації,— говорив перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький на липневому (1972 р.) Пленумі ЦК КП України,— повинні і надалі розвивати та вдосконалювати ленінські принципи внутріпартійного життя, показуючи приклад високої організованості, дисципліни і наполегливості для всіх інших громадських організацій»³⁰.

Перемога і зміцнення соціалізму, ідейна і політична єдність радянського суспільства створили об'єктивну основу для розширення і поглиблення впливу Комуністичної партії на всі сторони життя нашої країни.

Комуністична партія Радянського Союзу, інші марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу проти намагань перекутити марксизм-ленізм, ослабити або дискредитувати керівну роль комуністичних партій в суспільстві.

КПРС — це чотирнадцятимільйонний авангард робітничого класу і всього радянського суспільства. Вона є класичним зразком організованості, свідомої дисципліни, ідеологічної єдності. Партія і надалі буде координувати і направляти діяльність усіх організацій трудящих, домагатися, щоб кожна з них активно і успішно виконувала притаманну їй роль у будівництві комуністичного суспільства. В свою чергу, цілеспрямована діяльність керованих Комуністичною партією радянських державних і громадських організацій сприятиме постійному вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин, дальшому розвитку та поглибленню соціалістичної демократії.

Сучасні буржуазні фальсифікатори, зводячи наклепи на радянський лад, твердять, що нібито в Радянському Союзі існує «диктатура» партії, громадські організації перетворені в її «безправні придатки». З цими наклепницькими твердженнями буржуазних ідеологів збігаються погляди сучасних ревізіоністів. Комуністична партія ніколи не командувала громадськими організаціями, не ставила знаку рівності між собою і державною владою. Зростання керівної ролі партії не означає розширення її прав за рахунок звуження діяльності всіх масових громадських організацій трудящих це зростання означає розширення її обов'язків і завдань, підвищення відповідальності перед радянським народом за здійснення величної програми комуністичного будівництва. Історичний досвід і повсякденна практика переконливо доводять, що партійне керівництво є джерелом сили для плідної діяльності державних і громадських організацій трудящих в їх боротьбі за здійснення грандіозних планів господарського і культурного будівництва.

²⁹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 67.

³⁰ «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

АНТИРАДЯНЩИНА — ОСНОВНИЙ НАПРЯМОК ПІДРИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Як відмітив XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, важливим завданням комуністів, всіх людей доброї волі є боротьба з антикомунізмом і антирадянщиною, а також проти правого і «лівого» ревізіонізму, націоналізму¹. Імперіалістичні сили й досі не втратили надій послабити позиції соціалізму, внести розкол в ряди міжнародного комуністичного і робітничого руху, придушити національно-визвольну боротьбу колоніальних та напівколоніальних народів. Вони широко вдаються до розпалювання расизму, роблять спроби роз'єднати на національному ґрунті різні загони трудящих, намагаються вкорінити націоналістичні погляди в свідомість народів соціалістичних країн, використати націоналізм для підриву соціалістичного ладу.

В сучасних умовах протиборства двох соціальних систем і небувалого загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені імперіалістична реакція піднесла буржуазний націоналізм до рангу своєї основної політичної та ідеологічної зброї. «Основна політична й ідеологічна зброя, яку використовують міжнародна реакція і рештки внутрішніх реакційних сил проти єдності соціалістичних країн,— націоналізм»,— говориться в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу².

Марксистсько-ленінська теорія, практика соціалістичного будівництва свідчать про те, що встановлення соціалістичного ладу в тій чи іншій країні автоматично не усуває спроб реакційних сил відродити націоналістичні настрої і погляди, не виключає можливостей для прояву націоналізму з боку політично незрілих і ворожих елементів. Націоналістичні передсуди і залишки колишнього національного розбрату ще надовго залишаються сферою, де реакційними колами може бути організовано найбільш тривалий і упертий, запеклий і підступний опір соціальному прогресові.

Буржуазний націоналізм є антиподом пролетарського інтернаціоналізму — міжнародної класової єдності і солідарності трудящих усіх країн в їх боротьбі за повалення панування буржуазії, знищення імперіалістичної експлуатації і побудови комуністичного суспільства. «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм,— писав В. І. Ленін,— ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають дві політики (більш того: два світогляди) в національному питанні»³.

Добре розуміючи, яку нездоланну силу являє собою пролетарська солідарність, імперіалісти у своїй боротьбі проти світової соціалістичної співдружності, міжнародного робітничого і комуністичного руху, національно-визвольної боротьби народів роблять ставку на націоналізм в

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 218.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 21.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 10.

облудній надії роз'єднати передові революційні сили сучасності на окремі загони і протиставити їх один одному.

Все це відбувається під акомпанемент тверджень буржуазних ідеологів про те, що, мовляв, соціальний розвиток світового суспільства відбувається під націоналістичним прапором і в ім'я здійснення націоналістичних ідей і тому ХХ сторіччя начебто з повним правом можна було б назвати «добою націоналізму». Націоналізм, за словами американського соціолога Г. Кона, якраз є таким соціальним явищем, «в якому сконцентровані всі проблеми недавньої історії і сучасності»⁴.

Відома англійська економістка і дослідниця проблем міжнародної політики Барбара Уорд твердить, що «націоналізм — це, безумовно, найпотужніша нині політична сила»⁵, з якою слід серйозно рахуватися. Цю думку поділяє й колишній виконавчий директор Центрального розвідувального управління США Ліман Кіркпатрік-молодший, який у книзі «Правдиве ЦРУ» писав: «Ми вже не сумніваємося, що наймогутнішою вибуховою силою всесвітнього товариства є націоналізм... Тільки одна динамічна сила націоналізму породжує у міжнародній сфері стільки проблем, що вони одні здатні завантажити роботою розвідувальні служби, які мають своїм завданням не відставати від подій у світі»⁶.

Загострення класової боротьби в імперіалістичних країнах Західної Європи, Америки і Азії, піднесення антиімперіалістичного національно-визвольного руху буржуазні теоретики намагаються подати як стихійну бійку світових націоналістичних сил, в якій беруть участь всі без розбору політичні загони, незалежно від їх класової і партійної належності. Ніякої, мовляв, принципової різниці між ними немає, бо всі вони «в однаковій мірі перш за все націоналісти»⁷.

Ще на початку ХХ сторіччя ідеологи українського буржуазного націоналізму висунули і відстоювали теоретичну тезу про те, що на Україні, перш за все, потрібно вирішувати «національну справу», яка нібито є спільною як для багатих українців — поміщиків та капіталістів, так і для бідних — пролетаріату міста і села, а вже після того братися за справу соціальну. Відповідаючи авторам і прибічникам цієї тези — буржуазно-націоналістичним теоретикам, В. І. Ленін зазначав: «Пролетарська справа — насамперед, кажемо ми, бо вона забезпечує не тільки тривалі, корінні інтереси праці і інтереси людства, але й інтереси демократії, а без демократії немислима ні автономна, ні незалежна Україна»⁸.

Зростання націоналістичних тенденцій в сучасних умовах, як твердять імперіалістичні і буржуазно-націоналістичні ідеологи, притаманне не тільки буржуазному суспільству, їх активізація в останні роки спостерігається, мовляв, і в соціалістичних країнах. Тому антикомуністична реакція й пов'язує головні свої надії насамперед з розрахунками на використання націоналізму в боротьбі проти соціалізму, миру і прогресу. Ідеологи антикомунізму відкрито твердять, що націоналізм — це своєрідна «вибухівка проти комунізму» та що нібито «кінець кінцем комунізм може капітулювати перед націоналізмом у масштабі цілого світу»⁹.

Нині підривні антикомуністичні сили більш прямолінійно роблять ставку на буржуазний націоналізм. «В таких відносно ворожих

⁴ Ю. Оганіс'ян. Два цвета ненависти, М., 1972, стор. 3.

⁵ B. Ward. Five Ideas that change the World, New York, 1959, стор. 19.

⁶ Л. Кіркпатрік. Подлинное ЦРУ, М., 1969, стор. 225.

⁷ Ю. Оганіс'ян. Назв. праця, стор. 3.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

⁹ "Das Parlament" (Beilage), 15 грудня 1965 р., стор. 23; W. Kolarz. Communism and colonialism, London—New York, 1964, стор. 13.

районах, як Радянський Союз і його блок — Організація Варшавського Договору, ми з захопленням підтримуємо націоналізм...» — писала газета «Нью-Йорк таймс». — Заохочення націоналізму у Східній Європі не тільки оживляє приховану ворожість між росіянами та їх союзниками, але й між росіянами і деякими з їх співгромадян, наприклад, українцями, латишами або таджиками, якщо обмежитися цими прикладами»¹⁰. В умовах соціалістичного суспільства націоналізм має реакційний характер і містить у собі серйозну загрозу соціальному прогресу. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXIV з'їздові КПРС говорив, що буржуазні ідеологи, буржуазна пропаганда найохочіше роблять тепер ставку на націоналістичні тенденції, особливо ті з них, які набирають форми антирадянщини¹¹.

З допомогою буржуазного націоналізму ідеологи монополістичної буржуазії хотіли б роз'єднати соціалістичні країни, розкласти міжнародний комуністичний і робітничий рух, зробити комуністичні і робітничі партії небоєздатними, підірвати їх керівну роль, відрізати зв'язки комуністів з фронтом національного визволення, позбавити їх можливості зайняти провідні позиції в загальному революційному антиімперіалістичному процесі сучасності. Тому вони й рекомендують зовнішньополітичним установам, пропагандистським відомствам та спеціальним службам імперіалістичних країн ширше, активніше і глибше використовувати цей отруйний плід буржуазного суспільства в класових інтересах монополістичної буржуазії і не залишати намагань впроваджувати націоналістичні погляди в свідомість трудящих соціалістичних країн. Колишній помічник президента США У. Ростоу, наприклад, прямо вказував на необхідність «утвердження імпульсів націоналізму всередині комуністичного блоку»¹², а доктор філософії Йельського університету, одного з основних у США центрів «психологічної війни» Р. Мастерс прямо радив американським правлячим колам «підтримувати націоналістичні ідеї в комуністичних країнах, розпалювати протиріччя між різними загонами національно-визвольного руху, добиватися створення такого становища, при якому США, використовуючи ці протиріччя, змогли б забезпечити собі гегемонію»¹³.

Намагання буржуазних ідеологів не залишаються даремними. Колосальний антикомуністичний апарат імперіалізму на повну потужність використовує буржуазний націоналізм і його носіїв у політичних і ідеологічних підривних акціях проти СРСР і країн соціалістичної співдружності. Це знаходить своє відображення насамперед в імперіалістичній пропаганді, яка піднімає на щит всілякого роду проповідників національного чванства, обмеженості та егоїзму, носіїв націоналістичних пережитків і забобонів, активно заохочує так званий національний курс суспільного розвитку, всебічно підтримує ревізіоністські концепції «національного комунізму», «відособленого соціалістичного розвитку» і т. п. Це також виявляється в практичній діяльності державних і недержавних підривних установ і відомств імперіалістичних країн, у повсякденній роботі буржуазних партій та інших політичних організацій.

Під чорний прапор антикомунізму, антирадянщини імперіалістична буржуазія мобілізувала всі реакційні сили, починаючи від урядових органів і кінчаючи різними низькопробними емігрантськими формуваннями, члени яких у свій час втекли з соціалістичних країн, знайшли собі притулок в імперіалістичних країнах Заходу і подвизаються на ворожій антисоціалістичній роботі.

¹⁰ «Новое время», 1972, № 42, стор. 21.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 23.

¹² W. Rostow. View from the Seventh Floor, New York, 1964, стор. 154.

¹³ «Комсомольская правда», 7 січня 1970 р.

В системі соціалістичної співдружності особливо гострих політичних та ідеологічних атак з боку імперіалізму зазнає наша Батьківщина. Витримуючи на собі головний тягар боротьби з міжнародним імперіалізмом, СРСР першим проклав шлях до соціалізму і зараз впевнено буде комуністичне суспільство. Послідовно втілюючи в життя науково обгрунтовану ленінську національну політику, наша країна під керівництвом Комуністичної партії успішно вирішила національну проблему, створила необмежені можливості для всебічного і бурхливого розвитку усіх націй і народностей, гарантувала їх політичну, економічну і державно-правову рівність. В Радянському Союзі ліквідована соціальна основа націоналізму — приватна власність на засоби виробництва, немає експлуататорських класів, знищені всі форми соціального і національного гноблення. «Союз РСР,— говорив на липневому (1972 р.) Пленумі ЦК КП України перший секретар ЦК КП України В. В. Щербинський,— являє собою взірць розв'язання національного питання. Для народів світу наша країна є чудовим прикладом братньої згуртованості і взаємодопомоги націй, якого ще не знала світова історія»¹⁴.

На базі соціалізму в СРСР склалась соціально-політична єдність народів. Навіть ідеологи антикомунізму змушені визнати, що характер соціалістичної суспільної системи, створеної радянським народом, «стає символічним», а приклад вирішення національного питання в Радянському Союзі — гідним наслідування. Вони занепокоєні тим, що країни, які розвиваються, під впливом СРСР можуть в кінцевому результаті стати на шлях соціалістичних перетворень.

Не маючи по суті ніяких власних концепцій позитивного вирішення расової і національної проблем, які в умовах імперіалізму набули загрозливого характеру, ідеологи антикомунізму всі зусилля зосереджують на тому, щоб оббрехати, перевернути і скомпрометувати радянський досвід розв'язання національного питання, ленінську національну політику. При цьому, з одного боку, вони намагаються викликати недовіру до Радянського Союзу у народів країн, що розвиваються, а з другого,— посіяти насіння національного розбрату і оживити націоналістичні настрої у деяких політично незрілих людей в середині нашої країни.

Всі підривні антирадянські акції буржуазні ідеологи намагаються проводити у таких головних напрямках: а) перевертання теоретичних основ ленінської національної політики; б) ототожнення політики КПРС з колоніальною політикою царського самодержавства, а пролетарського інтернаціоналізму — з національним нігілізмом; в) зображення боротьби нашої партії з пережитками буржуазного націоналізму в свідомості окремих радянських людей як загальної лінії, спрямованої на ліквідацію всіх національних особливостей; г) спотворення справжнього змісту інтернаціоналістського курсу політики КПРС в Радянському Союзі і на міжнародній арені; д) намагання довести несумісність тези про злиття націй після повної перемоги комунізму з справжнім інтернаціоналізмом, тощо¹⁵.

Основна мета такого роду підривних атак полягає в тому, щоб «обгрунтувати» тезу про те, що наша багатонаціональна країна начебто є не союзом вільних, рівноправних і суверенних республік, а штучним конгломератом залежних від Радянської Росії «колоній», які експлуатуються та русифікуються російським народом; що в СРСР національне питання не розв'язане і взагалі не може бути розв'язане; а, отже,

¹⁴ «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

¹⁵ Э. Баграмов. Национальный вопрос и буржуазная идеология, М., 1966, стор. 259.

спробувати довести необхідність проведення підривної антирадянської діяльності проти Радянського Союзу.

У своїй підривній роботі антикомуністичні кола широко використовують українських буржуазних націоналістів. Чим же є нині український буржуазний націоналізм, яке його місце і службова роль в антирадянській діяльності, в загальній системі підривних засобів антикомунізму?

Не претендуючи на повноту визначення, можна характеризувати український буржуазний націоналізм, як антинародну політичну практику, реакційну ідеологію, а також як систему організацій класових ворогів українського радянського народу, що діють за прямими вказівками імперіалістичних сил і їх спеціальних підривних служб. Основним його змістом є антикомунізм, антирадянщина.

З'явившись як реакція на народження першої в світі соціалістичної країни, антирадянщина зразу ж посіла центральне місце у політиці і ідеології міжнародного імперіалізму. І це не випадково «...Всі визвольні рухи, всі битви за соціальне визволення, національну незалежність і мир,— говорив на XXIV з'їзді КПРС тодішній заступник Генерального секретаря ЦК Компартії Франції Жорж Марше,— знаходять опору і підтримку в світовій соціалістичній системі і насамперед у Радянському Союзі. Саме тому антирадянщина, в якій би формі вона не виступала і звідки б вона не виходила,— це злочин проти інтересів робітничого класу і народів. Ми боремося і завжди будемо боротися з нею якнайрішучіше»¹⁶.

Більш як піввіку антирадянщина є серцевиною підривної діяльності закордонних організацій українських буржуазних націоналістів, що в 30—40-х роках виконували завдання німецьких фашистів, а в нинішніх умовах — міжнародних імперіалістичних кіл і насамперед Сполучених Штатів Америки.

Характеризуючи деякі аспекти підривної діяльності закордонних організацій українських буржуазних націоналістів проти Радянського Союзу, слід перш за все зробити одне суттєве пояснення. Справа в тому, що абсолютна більшість організацій українських буржуазних націоналістів, що існують нині за кордоном, тісно пов'язані з ненависним німецьким нацизмом. Діяльність німецьких та італійських фашистських організацій завжди служила взірцем для українських буржуазних націоналістів. Саме гітлерівській розбійницькій кліці, її спеціальним підривним службам зобов'язані своїм існуванням майже всі закордонні формування українських буржуазних націоналістів. Основний кадровий склад закордонних націоналістичних організацій — це колишні фашистські бургомістри та сільські старости, гітлерівські консультанти контррозвідувальних органів, службовці бірж праці та вербувальних пунктів, німецькі пособники, що запламували себе кривавими злочинами проти українського народу, учасники фашистських каральних, охоронних та військових формувань, збройних банд та лжепартизанських загонів. В останні роки буржуазно-націоналістичні закордонні організації поповнилися молодими нащадками цієї гітлерівської колабораціоністської потлочі.

Існує два різновиди сучасного антикомунізму та антирадянщини. Вони є характерними й для націоналістичних організацій. Різновид перший — найбільш брутальний і прямолінійний. Його проповідники і при-

¹⁶ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1972, стор. 213.

хильники з крайньо правих антикомуністичних, реакційних кіл, виступають за використання у боротьбі з соціалізмом всіх засобів, прийомів і методів, не виключаючи застосування зброї масового винищення людей. Мирне співіснування приведе, на їх думку, до припинення їх підривних дій, а, отже, й до їх загибелі. Тому вони час від часу закликають до війни проти СРСР, схвалюють агресивні дії і злочиння імперіалізму, зокрема американської воєначини в Південно-Східній Азії та ізраїльських агресорів на Близькому Сході, зводять наклепи на людей доброї волі, борців за мир, демократію і соціалізм. Звідси йде навіть галаслива критика на адресу імперіалістичних урядів за їх, мовляв, недостатньо енергійні дії у придушенні національно-визвольних рухів і навіть проголошуються вимоги створити з націоналістів так звані національні легіони для використання їх у агресії проти миролюбних народів Азії, Африки та Латинської Америки.

Кожній реально мислячій людині цілком ясно, що вартість такого роду галасування, закликів та критики вельми невисока. Проте один з головних принципів імперіалістичної пропаганди, на який свого часу вказував В. І. Ленін: «Бреши, галасуй, кричи, повторюй брехню — «щонебудь залишиться»¹⁷, закордонним націоналістичним табором виконується старанно і справно.

Прибічники другого різновиду антикомунізму та антирадянщини з табору українських буржуазних націоналістів, йдучи у фарватері реакційних сил сучасного імперіалізму, копіюючи і наслідуючи їх, «вважають» виступи проти соціалізму з позицій брутальної сили нерелістичними й у своїй підривній діяльності проти СРСР роблять ставку на використання «мирних» засобів і застосування більш гнучких прийомів та методів. Це знайшло своє втілення в участі українських буржуазних націоналістів у імперіалістичній політиці «наведення мостів». «Сьогодні перш за все необхідна безжалісна і відверта переоцінка цінностей, пошуку і пристосування себе до духу епохи і до потреб рідних (!) земель»¹⁸, заявив у м. Детройті один з верховодів українських буржуазних націоналістів. «Нам потрібно... проникати до радянського українця всюди, де він може бути,— говорив інший ватажок.— Особистий контакт, книжка, картина, друкована продукція, лист, записка, живе слово — все це зброя в наших руках і її ми повинні використовувати»¹⁹. Мета цих настанов українських буржуазно-націоналістичних ватажків цілком зрозуміла — використати будь-яку можливість і нагоду для того, щоб накапостити нашій соціалістичній Батьківщині і полегшити завдання для імперіалістичної пропаганди, впливати на внутрішній розвиток Радянської України.

Претендуючи на роль «неупереджених» суддів, прихильники цього різновиду антикомунізму, антирадянщини не від того, щоб зайвий раз, для проформи, покартати своїх політичних побратимів з паралельного антикомуністичного табору за їх, мовляв, нерозбірливість у засобах, прийомах і методах, за їх нестримний екстремізм і т. п. У свою чергу войовничі націоналістичні елементи також не лишаються боржниками і до безтями лають своїх критиків.

Така «критична перепалка» є одним з численних проявів розбрату та гризні в зарубіжному націоналістичному таборі. Ця міжусобна боротьба в певній мірі віддзеркалює протиріччя і глибокий невикоренимий розбрат між імперіалістичними угрупованнями та розвідувальними під-

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 92.

¹⁸ «Українські вісті», 18—25 січня 1970 р.

¹⁹ Збірник доповідей, Торонто, 1963, стор. 51.

ривними службами, яким не за страх, а за совість служать українські буржуазні націоналісти всіх мастей і відтінків.

Проте атмосфера ворожнечі та протиріч не є серйозною перешкодою для здійснення ними підривної антирадянської діяльності. Верховоди українських буржуазних націоналістів, як правило, знаходили і знаходять спільну мову і виявляють повну єдність, коли йдеться про ворожі акції щодо Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. Адже ціль у них одна. Спільною є й ідейно-політична основа — антикомунізм, антирадянщина, що об'єднує і цементує всіх без винятку українських буржуазних націоналістів, до яких би напрямків вони не належали і як би вороже один до одного не ставились. Перед лицем такої спільності напрочуд швидко забуваються протиріччя, образи і сварки, взаємні обвинувачення, настає обоюдолюбна амністія.

«В умовах дальшого загострення ідеологічної боротьби,— говорив на липневому (1972 р.) Пленумі ЦК КП України перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький,— відбувається активізація підривної діяльності закордонних українських буржуазно-націоналістичних і сіоністських організацій, які знаходяться на службі іноземних розвідок і намагаються об'єднати свої зусилля. Поряд з антирадянськими акціями в сфері міжнародних відносин наші противники нарощують свої зусилля, вишукують нові тактичні прийоми, прагнуть перенести центр ваги підривної роботи на територію Радянського Союзу, намагаються дискредитувати національну політику КПРС, розхитати братерський союз народів нашої країни»²⁰.

Щоб підрвати соціально-політичну єдність народів Радянського Союзу і всієї соціалістичної співдружності, внести розкол у взаємовідносини соціалістичних країн і послабити їх зовнішньо-політичні позиції, імперіалістична реакція спрямовує нині багато зусиль на здійснення ідеологічних диверсій як одного з гострих засобів політичної боротьби проти сил соціального прогресу.

Особливо широкі масштаби набирає ідеологічно-диверсійна антирадянська діяльність ворожих сил в періоди, зв'язані з великими політичними подіями у житті СРСР та країн соціалістичної співдружності, а також в часи серйозних соціальних потрясінь. До таких підривних акцій слід насамперед віднести ідеологічні диверсії, які здійснювалися в останні роки міжнародними антикомуністичними центрами під час підготовки й проведення святкування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. З особливою напругою підривна діяльність антикомуністичних, антирадянських сил проводилась зовсім недавно, коли радянський народ разом з усім прогресивним людством відзначив 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Для підготовки і виконання антирадянських ідеологічних диверсій залучаються наукові заклади, туристські і комерційні фірми, молодіжні організації, ідеологічні і пропагандистські відомства. Помітна роль при цьому відводиться «спеціалістам» з емігрантського антирадянського болота, зокрема українським буржуазним націоналістам.

З дозволу урядових кіл імперіалістичних країн українські буржуазні націоналісти ведуть антирадянську пропаганду через канали багатьох урядових і «неурядових» радіостанцій, у тому числі й таких відомих, як «Голос Америки», «Бі-бі-сі», «Рим», «Мадрид», «Вільна Європа», «Свобода», «Ватикан» та ін. Зараз у капіталістичному світі видаються десятки журналів, газет, бюлетенів українських буржуазних на-

²⁰ «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

ціоналістів. Свою друковану продукцію з допомогою пошти, а також через іноземних туристів, студентів та інших осіб, які приїждять до нас, українські націоналісти намагаються розповсюджувати на території нашої країни. Влітку 1971 р. з групою туристів із США до Радянського Союзу приїхали американці українського походження Анна і Роман Процик, Марія Фесіо та Стів Осадець, які зразу ж почали активні пошуки підхожих для них людей. Американські вояжери розраховували, що їм легко вдасться знайти в нашій країні політично незрілих і морально нестійких суб'єктів, домовитися з ними про взаємний обмін «інформацією» (постачати з-за кордону антирадянську буржуазно-націоналістичну літературу та інструкції щодо проведення підривної роботи, отримуючи взаємін тенденційні та шпигунські матеріали з України). Проте ворожі заміри націоналістичних емісарів були своєчасно викриті радянськими людьми і диверсантів вислали за кордон нашої країни.

Органами Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР в січні 1972 р. за проведення підривної антирадянської діяльності заарештовано туриста з Бельгії Ярослава Добоша²¹. Слідством встановлено, що Добош прибув до СРСР, щоб виконати завдання закордонного центру ОУН, який перебуває на утриманні імперіалістичних розвідвальних служб і використовується ними для проведення підривної діяльності проти Радянської держави. У зв'язку з справою Добоша за проведення ворожої соціалістичному ладу діяльності були також притягнуті до кримінальної відповідальності громадяни СРСР І. Світличний, В. Чорновол, Є. Сверстюк та ін.²²

«Останнім часом,— писала у відкритому листі в редакцію газети «Радянська Україна» Зиновія Франко,— зарубіжні радіостанції і преса посилено роздувають вигадане ними питання про переслідування в Радянській Україні діячів культури. У цій галасливій антирадянській шумі неодноразово з'являлось і моє прізвище, ще й з рекламним додатком «онука видатного українського письменника Івана Франка».

Події останнього часу (я маю на увазі арешт підданого Бельгії Я. Добоша) відкрили мені очі на ряд речей. Я замислилась над тим, що відбувається. Ось чому я звертаюсь до Вас з відкритим листом як людина, на сумлінні якої є провина перед своєю Батьківщиною, провина, яку кримінальний кодекс справедливо кваліфікує як антирадянську діяльність... Через моїх друзів та родичів за кордоном я встановлювала зв'язки з багатьма іноземцями українського походження, що приїздили на Україну як туристи. Ряду з них я давала відомі мені інформації політичного характеру, тенденційно трактуючи ті чи інші події в житті Радянської країни... У своєму політичному засліпленні я не помітила, що стала передавати інформацію замаскованим представникам закордонних ворожих націоналістичних центрів, зв'язаних з розвідками імперіалістичних держав. Таким виявився Ярослав Добош, що був спійманий на гарячому. Це вже був шлях, який міг привести до зради. На цьому шляху мене вчасно зупинили, за що я щиро вдячна»²³.

Аналогічні заяви написали М. Холодний в «Літературну Україну» та Л. Селезненко в «Робітничу газету»²⁴.

В липні 1972 р. в Києві відбулася прес-конференція для працівників преси, радіо і телебачення, а також представників виробничих колективів, творчих спілок та громадських організацій столиці України, на якій з заявою виступив Я. Добош. Він розповів, що за завданням

²¹ «Радянська Україна», 15 січня 1972 р.

²² «Радянська Україна», 11 лютого 1972 р.

²³ «Радянська Україна», 2 березня 1972 р.

²⁴ «Літературна Україна», 7 липня 1972 р.; «Робітнича газета», 7 липня 1972 р.

організації українських націоналістів бандерівського напрямку приїхав на Україну, з допомогою спеціально обумовленого паролю, дотримуючись правил конспірації, зв'язався з І. Світличним, З. Франко, Л. Селезненком, С. Гулик і А. Коцуровою, мав з ними у Києві і Львові таємні зустрічі в обумовлених місцях (як бачимо, Добош діяв, як добре навчений ворожий лазутчик), отримав від них потрібну інформацію та документи, заплативши їм за це певні суми грошей. Враховуючи визнання, покаєння і запевнення Добоша, що надалі він не буде проводити підривної антирадянської діяльності, його звільнили від покарання й вислали за кордони нашої Батьківщини.

Перенесенню центра ваги підривної антирадянської роботи на територію Радянського Союзу підпорядкована вся діяльність українських буржуазно-націоналістичних організацій, що діють у США, Англії, Канаді, ФРН, Франції.

В диверсійно-ідеологічних акціях закордонних центрів українських буржуазних націоналістів в останні роки можна помітити дві характерні риси: а) верховоди націоналістичних організацій посилюють свої спроби ідеологічно впливати на громадську думку в капіталістичних країнах з метою залучити на свій бік більше співчуваючих і використати їх в антирадянській підривній діяльності. Основна увага звертається на те, щоб за всяку ціну добитись підтримки з боку буржуазної преси, радіо і телебачення. Для цього вони силкуються збільшити випуск фальсифікаторських матеріалів у вигляді «наукових» публікацій з питань історії, культури, літератури та мистецтва України на англійській, французькій, німецькій та іспанській мовах, а також проводять галасливі провокаційні акції у вигляді демонстрацій та мітингів поблизу радянських дипломатичних, торгових та інших представництв і агентств у Нью-Йорку, Вашингтоні, Лондоні, Оттаві, Бонні та інших містах.

Характерним є також використання в ідеологічних диверсіях ворожих листів і матеріалів, що були отримані українськими націоналістами нелегальним шляхом з Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. Щоправда, таких документів у націоналістів є небагато, але антирадянський шабаш, який піднімається навколо них, буває, як правило, галасним. Ці листи і матеріали з відповідними антирадянськими коментарями до них передрукуюються по кілька разів всіма виданнями українських буржуазних націоналістів. Вони потрапляють також і на сторінки буржуазної жовтої преси. Це, в основному від початку до кінця брехливі «свідчення очевидців» про життя, діяльність, настрої, побут і звички радянських людей, різного роду інсинуації та наклепницькі писання вороже настроєних осіб, засуджених радянським судом за злочинні дії, в тому числі й за шпигунство на користь іноземних розвідок, а також передруки деяких ідейно незрілих творів радянських письменників і поетів.

Однією з форм антирадянської підривної діяльності українських буржуазних націоналістів за кордоном є також звернення до реакційних правлячих кіл імперіалістичних країн, до всіх антикомуністичних, антирадянських сил. За свідченням української націоналістичної преси, це робиться з метою «зробити українську проблему» предметом уваги реакційних урядів, напрямком їх антирадянської політики.

Українська буржуазно-націоналістична преса, ватажки антирадянських організацій немало зусиль спрямовують на те, щоб використати у своїй т. зв. «визвольній місії» конфлікт між маоїстською верхівкою і Радянським Союзом. «Українська політика в час другої світової війни... й після неї позначається тим, що ми зв'язуємо справу визволення України з банкрутами,— писала націоналістична газета «Вільне слово».—

Таким банкрутом була вже гітлерівська Німеччина... Другим яскравим прикладом того, що ми зв'язуємо нашу визвольну політику з банкрутами, є заливання деяких українських еміграційних політичних середовищ до Чан Кай-ші. Краще буде для української справи, коли ми шукатимемо союзу з Мао Цзе-дуном, отже, з Червоним Китаєм. Червоний Китай, це, по-перше, потуга, а по-друге, він готується до війни з Москвою»²⁵. Надіючись, що маоїсти будуть ключати їх антирадянську приманку і використовувати її в підривній діяльності проти СРСР, деякі закордонні українські буржуазно-націоналістичні організації надсилають свої газети, брошури та книги окремим китайським пропагандистським відомствам та видавництвам. Відомо, що в ряді випадків маоїстська пропаганда вдавалася до аргументацій і «фактичного матеріалу» українських буржуазних націоналістів.

Велику увагу ватажки закордонних буржуазно-націоналістичних організацій приділяють також практичному поєднанню своєї антирадянської діяльності з підривними акціями світових сіоністських кіл. У свою чергу, схвалюючи ці кроки українських буржуазних націоналістів, сіоністи у багатьох імперіалістичних країнах ідуть їм назустріч. У травні 1971 р. в Лондоні група англійських послідовників Меїра Кахане вчинила бешкет у приміщенні радянського консульства. Сіоністські штурмовики, очолювані якимсь А. Фріменом — верховодом т. зв. «Студентського комітету захисту євреїв», після того як їм було дано належну відсіч,— втекли. У поспіху Фрімен кинув свій портфель з банківськими чеками, рахунками та окремими листами. В одному з своїх листів А. Фрімен з гіркотою визнав, що для сіоністів стало дуже важко і навіть «неможливо мобілізувати масову підтримку серед народу Великобританії». І тому сіоністський провокатор пропонував своїм прибічникам не гидувати співпрацю з українськими буржуазними націоналістами, цими патентованими і всьому світові відомими антисемітами. «Той факт, що вони нас завжди ненавиділи, не має значення»,²⁶ — цинічно писав Фрімен. Таким чином зловісний антирадянський альянс українських буржуазних націоналістів з сіоністами стає реальною дійсністю.

Українське буржуазно-націоналістичне зарубіжжя переживає глибоку політичну й ідеологічну кризу. В його середовищі відбувається необоротний процес загнивання, політичного розкладу і моральної деградації. Це змушені визнавати навіть лідери націоналістичної частини еміграції. На так званому «Великому зборі ОУН» було прямо заявлено: «...Наше оточення переживає злам. Ми є свідками замирання цілого ряду політичних сил нашого життя, важкої мутації серед нашої молоді...»²⁷.

Про це ж пише й націоналістична преса. Газета «Українське слово» скаржилася: «У середовищах, партіях і групах поглиблюються і поширюються сварки і чвари, поділи на щораз то нові фракції, хоч за цими фракціями часто стоять тільки окремі старі чи старші люди... чим менше стає людей, тим більше вони звужуються часто до карикатурного вигляду, тим більше в них твориться фракцій, тим завзятіше стають спори»²⁸.

У зв'язку з цим постає закономірне питання: Чому саме український буржуазний націоналізм, який двічі (в період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, під час Великої Вітчизняної війни) був розбитий дощенту, незважаючи на глибоку кризу, все

²⁵ «Вільне слово», 14 березня 1963 р.

²⁶ «Литературная газета», 19 травня 1971 р.

²⁷ Україна спільне добро всіх її громадян, Париж — Балтимор, 1971, стор. 15.

²⁸ «Українське слово», 27 вересня 1970 р.

ще існує на політичних задвірках імперіалізму? Що підтримує його уламки на поверхні ідейно-політичної боротьби зараз, коли він давно втратив свою соціальну базу і опору?

Відповідь на це питання актуальна не тому, що український буржуазний націоналізм здатний перетворитися на більш або менш серйозний політичний рух. Справа полягає в розрахунках антикомуністичних, антирадянських сил перекинути ідейки буржуазного націоналізму в нашу країну, у спробах цих реакційних кіл розпалити національну ворожнечу між народами. Не будь капіталістичних відносин на значній частині земної кулі, не будь імперіалістичної потреби в українському буржуазному націоналізмі, він давно вже зійшов би з політичної арени і канув у небуття.

У боротьбі з передовими силами сучасності антикомуністичні, антирадянські сили не можуть обійтися без найманих пропагандистів, провокаторів, ідеологічних диверсантів та шпигунів, якими були і є українські буржуазні націоналісти, а ті у свою чергу, не можуть існувати без поживного ґрунту та джерел, які їх підтримують, фінансують і дають злочинне натхнення,— без імперіалізму, антикомунізму, антирадянщини.

Життя завжди було справедливим учителем українських буржуазних націоналістів. Воно підносило їм не один урок. Здавалося б, пора й навчитися чомусь, але буржуазні націоналісти не роблять належних висновків. Не користуючись підтримкою більшості українських емігрантів, серця яких завжди були з Батьківщиною і народом, ці жалюгідні купки відступників і зрадників продовжують і далі робити свої ганебні внески у комплекс підривних антирадянських акцій міжнародного імперіалізму. Тому боротьба проти проникнення в нашу країну буржуазних і буржуазно-націоналістичних ідей, чужих радянським людям звичаїв і традицій, викриття реакційної суті буржуазного націоналізму як одного з загонів сучасного антикомунізму, його контрреволюційної, антинародної ідеології і політичної практики є прямим завданням політичного виховання. В цій боротьбі не місце політичній байдужості, пасивності і нейтралізму.

Партія вчить радянських людей бути завжди щирими, принциповими і непримиреними до буржуазної і буржуазно-націоналістичної ідеології. «Не можна забувати, що націоналістичні передсуди, перебільшений чи спотворений вияв національних почуттів — явище надзвичайно живуче, яке чітко тримається в психології людей, не досить зрілих у політичному відношенні,— вказував Л. І. Брежнев у доповіді про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— Вони, ці передсуди, продовжують зберігатися навіть в умовах, коли об'єктивні передумови для будь-яких антагонізмів у відносинах між націями давно вже перестали існувати. Не можна не зважати і на ту обставину, що вияви націоналістичних тенденцій нерідко переплітаються з місництвом, яке є спорідненим з націоналізмом.

Ми не маємо права також забувати, що націоналістичні пережитки вселяко підіграють іззовні політиці і пропагандисти буржуазного світу. З надзвичайним заповзяттям хапаються наші класові противники за будь-які прояви такого роду, роздуваючи і заохочуючи їх, сподіваючись хоч якоюсь мірою ослабити єдність народів нашої країни»²⁹.

У радянських людей є могутня зброя проти антикомуністичної буржуазної і буржуазно-націоналістичної ідеології — це ідеологія марксизму-ленінізму, сила якого непереможна.

²⁹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 25.

СПІЛЬНІ РИСИ ЕВОЛЮЦІЇ МАГНАТСЬКОГО ПОМІСТЯ БІЛОРУСІЇ ТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

У зв'язку з святкуванням 50-річного ювілею утворення СРСР підвищився інтерес радянських дослідників до висвітлення джерел дружби братніх народів, спільності їхньої історичної долі. Відомо, що до возз'єднання з Росією Правобережна Україна, а також Західна і Центральна Білорусія (території, про які власне йдеться в цій статті), входячи до Речі Посполитої, перебували в подібних політичних та соціально-економічних умовах. Вихід у світ монографій Д. Л. Похилевича, О. І. Барановича, В. О. Маркіної, П. Г. Козловського¹ дає змогу застосувати порівняльно-історичний аналіз під час розгляду аграрних відносин у Білорусії та на Правобережній Україні у другій половині XVIII ст. Автор статті з комплексу цих відносин виділяє еволюцію магнатського помістя, яке справляло значний вплив на економіку й було ареною гострої класової боротьби. Для висвітлення цього питання автор використав джерела з фамільних фондів магнатів і фондів деяких державних установ (вони зберігаються в архівах СРСР і ПНР). Це — інвентарі, звіти адміністраторів, листи й інструкції магнатів, бухгалтерські документи, селянські скарги, судові та фіскальні акти. Вони однотипні з документами, використаними О. І. Барановичем і В. О. Маркіною, а тому можна вдатися до їх наукового зіставлення. Використано також літературу з спеціальних тем. Магнатському землеволодінню на Правобережній Україні присвячені переважно праці В. О. Маркіної, у Східній Білорусії — В. І. Мелешко, державному — Д. Л. Похилевича, церковному — Я. Н. Мараша. Розглядаючи спеціальні питання, автор ґрунтувався на висновках В. О. Маркіної та враховував дослідження інших істориків.

Порівняння еволюції магнатських помістей Західної і Центральної Білорусії та Правобережної України дає змогу виявити ряд спільних рис. Це, насамперед, переважання в аграрній структурі магнатського землеволодіння. Наприклад, у 80-х роках XVIII ст. у Західній і Центральній Білорусії налічувалося лише 16 магнатів (0,7% загальної кількості поміщиків), які мали більше 1 тис. димів кожний. Загалом їм належало 77 тис. димів, тобто близько 50% поміщицьких і 30% усіх, що знаходилися на даній території². До того ж, вони володіли

¹ Д. Л. Похилевич. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., Львов, 1957; його ж. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в., Вильнюс, 1966; А. И. Баранович. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII ст., М., 1955; В. А. Маркина. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в., К., 1961; її ж. Крестьяне Правобережной Украины. Конек XVII—60-ые годы XVIII ст., К., 1971; П. Г. Козловский. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII—XVIII в. (по материалам магнатских вотчин), Минск, 1969.

² Розрахунки зроблено за податковими переписами (тарифами) (ЦДА ЛитРСПР), ф. ДА, спр. 3309, 3372, 3373, 18584, 11585, 11587, 11592, 11635; ЦДІА БРСР у м. Гродно, ф. 1143, оп. 1, спр. 451; «Рукописний відділ бібліотеки Вільнюського університету (далі — РВБВУ), ф. 57, спр. Б, 54, 51.

також значною частиною староств, жалуваних королем довічно. На подібне явище — велику концентрацію феодальної земельної власності на Правобережній Україні — вказує також В. О. Маркіна³. Однак, на відміну від України⁴, селянам Білорусії не вдалося встановити свою власність на землю навіть тимчасово.

Феодальна земельна власність у Західній і Центральній Білорусії, як і на Правобережній Україні, економічно реалізувалась у всіх трьох формах ренти. Часто застосовувалася змішана рента, коли селянин водночас відбував панщину, сплачував грошовий і натуральний оброки. Зростання товарності поміщицького господарства в другій половині XVIII ст. привело до розширення панського заорювання, створення нових фільварків і збільшення відробіткових повинностей. Найбільшого розвитку фільварочно-панщинне господарство набуло на південному заході Білорусії, однак слабо виявлялося на північному сході. Про це наочно свідчать дані про співвідношення кількості тяглових селян і всіх кріпосних. На основі податкових переписів автором підраховано, що в 15 білоруських повітах, які після 1772 р. залишилися в межах Великого князівства Литовського, з 258 тис. сільських димів 184 тис. (72%) були тягловими⁵. У південно-західних повітах (Брестський, Гродненський, Волковиський, Слонімський, Пінський) тяглові селяни становили 80—93%, в повітах центральної зони (Ошмянський, Новогрудський, Мозирський та ін.) — 64—73%, а в північно-східних (Браславський, Оршанський, Речицький) — лише 43—49%, тобто в останніх панувала оброчна система. Однак протягом другої половини XVIII ст. фільварочна система дедалі більше поширювалася на північний схід (Дороги, Уречье, Дрисвяти, Тетерин)⁶.

Таким чином, як на Правобережній Україні південно-східні, так у Західній і Центральній Білорусії північно-східні повіти пізніше втяглися в загальну систему фільварочно-панщинного поміщицького господарства⁷. Відмінність полягала в тому, що в Білорусії цей процес обумовлювався тільки територіальним розширенням товарно-грошових відносин, а не масовою народною колонізацією.

Спільною рисою магнатського помістя на Правобережній Україні та в Західній і Центральній Білорусії в другій половині XVIII ст. був значний розвиток продуктивних сил. У другій половині XVIII ст., порівняно з першою, посіви в магнатських володіннях збільшилися майже вдвоє, ще більше зросло поголів'я худоби⁸. Швидко розвивалася вотчинна промисловість, виникали мануфактури⁹. Подібні процеси відбувалися також у магнатських помістях Правобережної України, що показала у своїх монографіях В. О. Маркіна.

З розвитком виробництва у магнатських помістях пов'язане застосування найманої праці. Це питання висвітлене в дослідженнях Д. Л.

³ В. А. Маркіна. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в., стор. 41—42.

⁴ В. А. Маркіна. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-ые годы XVIII ст., стор. 23—25.

⁵ ЦДІА ЛитРСП, ф. ДА, спр. 4067, арк. 1—24.

⁶ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 9014, арк. 160; ЦДІА ЛитРСП, ф. 1274, оп. 1, спр. 36, арк. 4—5; Головний архів давніх актів у Варшаві, ф. Радзівілів, відділ 25, (далі — AGAD, AR, XXV), спр. 821, арк. 1—5; спр. 823, арк. 1—8; спр. 903, арк. 7, 2; спр. 904, арк. 1; спр. 905, арк. 1—5.

⁷ В. А. Маркіна. Крестьяне Правобережной Украины, стор. 30—78.

⁸ Розрахунки зроблено за фондами ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2; ф. 1324, оп. 1; ЦДІА БРСР у м. Гродно, ф. 1143, оп. 1; ЦДІА ЛитРСП, ф. ДА; ф. 459, оп. 1; ф. 525, оп. 8; ф. 1177, оп. 1; РВБВУ, ф. 4; AGAD, AR, XXV.

⁹ История БССР, т. I, Минск, 1961, стор. 215; ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 1714, арк. 224; спр. 3606, арк. 4—6, 20—25; спр. 6673, арк. 225; AGAD, AR, XXV, спр. 2676/2, арк. 190—195.

Похилевича (у королівських землеволодіннях) та А. М. Карпачова (у невеликих приміських помістях). Останній висвітлює також питання про застосування найманої праці на вотчинних магнатських мануфактурах. Ці ж історики встановили, що наймана праця досить широко застосовувалася в окремих галузях помісного господарства¹⁰.

Автор даної статті, вивчаючи проблеми найму, розглядав магнатське господарство Західної і Центральної Білорусії в цілому. Аналіз показав, що потреба в робочій силі в другій половині XVIII ст. зростала швидше, ніж збільшувалася норма відробіткових повинностей, а також чисельність селян, які їх виконували. Тому таке господарство уже не мало змоги розвиватися, спираючись лише на відбування селянами панщини. Необхідність хоча б часткового застосування найманої праці викликала також розвитком підприємництва і переходом до інтенсивнішого ведення сільського господарства з придбанням поміщиками сільськогосподарського інвентаря. Для роботи на підприємствах і виконання нових агротехнічних прийомів потрібні були працівники, більше зацікавлені в результатах праці, ніж панщинні селяни.

Диференціація селянства призвела до збільшення прошарку сільського населення, яке не мало достатніх засобів виробництва або й зовсім було їх позбавлене. «Городники» й «халупники», «коморники» й «кутники», які жили в магнатських латифундіях, не могли бути об'єктом звичайної феодалної експлуатації і являли собою резерв для найму¹¹.

Автор підрахував, що в 70—90-х роках XVIII ст. у 104 магнатських помістях працювало 640 постійних найманих робітників, в середньому по 6 чол. від одного фільварку і по 5 чол. від кожних 100 селянських дворів. З порівняння кількості панщинних днів і за наймом видно, що питома вага останніх становила в середньому 13% — на південному заході Білорусії вона була вища (17—27%), а в центрі і далі на схід значно нижча¹². Отже, ступінь постійного використання найманої робочої сили, так само, як і застосування відробіткової форми ренти, залежав від економічного рівня розвитку помістя. Необхідно врахувати, що в періоди основних сільськогосподарських робіт широкого застосування, переважно на південному заході, набував сезонний найом. Магнати використовували найманих робітників переважно на промислових підприємствах та будівництві.

¹⁰ Д. Л. Похилевич. Наймана праця в сільському господарстві Білорусії та Литви в другій половині XVIII ст.— «Вісник Львівського університету», серія історична, 1962, № 1; його ж. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в., стор. 163—176; А. М. Карпачев. О социально-экономической сущности вотчинной мануфактуры.— «Вопросы истории», 1957, № 8; його ж. Мануфактура с принудительным трудом и ее значение в развитии капитализма.— «Вопросы истории», 1962, № 8; його ж. О применении наемного труда в помещичьем хозяйстве Белоруссии во второй половине XVIII в.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962 г., Минск, 1964.

¹¹ За підрахунками автора, 1790 р. тільки «огородники» й «халупники» становили 7% загальної чисельності селянських дворів (ЦДІА ЛитРСР, ф. ДА, спр. 4067, арк. 1—24).

¹² Підраховано за архівними документами латифундій: Високе, Чернавчиці, Битень, Ружани, Деречин, Негневичі, Молодечно, Залесьє, Постапи, Друя, Клецк, Несвіж, Тимковичі, Івань, Уречье, Лахва, Давид-Городок і т. д. (ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 1714, 4713, 5898, 6088, 6673, 8066, 8438, 9014, 9259, 9378, 10816; оп. 3, спр. 17; ЦДІА БРСР у м. Гродно, ф. 1143, оп. 1, спр. 236, 347, 351, 387; ЦДІА ЛитРСР, ф. ДА, спр. 3988, 4010, 11529; ф. 525, оп. 8, спр. 1225; ф. 1177, оп. 1, спр. 3577; ф. 1274, оп. 1, спр. 36; РВБВУ, ф. 4, А, спр. 1276, 1883, 1912; AGAD, AR, XXV, спр. 904, 2675/2, а також за інвентарями 104 помість).

Подібне ж спостерігалось й на Правобережній Україні¹³. У подільських помістях Чарторійських, за даними В. О. Маркіної, в 1770—1790 рр. у 37—49 фільварках налічувалося від 210 до 390 найманих робітників. Заслугує на увагу також питання про характер найму в магнатських помістях. В. О. Маркіна виділяє такі три його форми: кабальний, примусовий (коли поміщик наймав свого кріпака) і вільний. На Україні магнати застосовували позаекономічний примус, але, щоб утримати наймита, платили йому натурою й грошима. «Застосування різних форм найму з грошовою оплатою свідчить про процес розкладу тут феодальних устоїв магнатських латифундій»¹⁴, — твердить В. О. Маркіна. Водночас вона полемізує з З. К. Янель, яка вважає примусовий найом за різновид панщини.

Матеріали магнатських володінь Білорусії дають всі підстави погодитися з твердженням В. О. Маркіної, що примусовий найом являв собою різновидність найму, а не феодальної повинності. Більше того, очевидно, не слід переоцінювати елемент примусу під час найму поміщиками своїх кріпаків у конкретно-історичних умовах Білорусії другої половини XVIII ст., коли значного розвитку набули товарно-грошові відносини. Як видно з господарських документів найбільших магнатських латифундій (Деречин, Ружани, Високе — Сапег, Постави — Тізенгаузів, Клецк — Радзівіллів, та ін.), найом кріпаків мав багато спільних рис з найомом людей особисто вільних. Всі вони, залежно від рівня кваліфікації, одержували грошову платню і працювали переважно відрядно. Їх взаємовідносини з наймачем визначалися письмовою угодою, яка, незважаючи на безправ'я однієї з сторін, була основою для розрахунків. За усною угодою наймали челядь, яка через рік, звичайно на різдво, могла відмовитися від служби при дворі. Кінець кінцем, набір кріпосних на роботу за наймом не завжди був примусовим. Іноді селяни мали змогу укласти з адміністрацією угоди¹⁵.

Таке застосування найманої праці, еволюція форм ренти в різних місцевостях, зростання продуктивних сил магнатського помістя можна пояснити тільки рівнем розвитку товарності, досягнутої в другій половині XVIII ст. Тому цікаво порівняти товарність помісних господарств, розташованих у Білорусії та на Україні. Великий архівний матеріал, введений у науковий обіг В. О. Маркіною, свідчить, що в другій половині XVIII ст. магнатське помістя Правобережної України було товарним, зв'язаним з внутрішнім і зовнішнім ринком. Воно переходило до розширеного відтворення, зростання якого «свідчило про порушення натурального характеру поміщицького господарства в цілому, готуючи умови для утвердження капіталістичних відносин і розвитку їх по «прусському шляху»¹⁶.

Про те, що в другій половині XVIII ст. помісні господарства Білорусії мали зв'язки з ринком, є ряд вказівок у науковій літературі. Однак В. І. Пічета та К. І. Керножицький обмежували їх переважно зовнішньою торгівлею. Д. Л. Похилевич вважає, що великі господарства пристосовувалися до запитів як зовнішнього, так і внутрішнього ринків.

¹³ В. А. Маркіна. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в., стор. 127—152, 174—191.

¹⁴ В. А. Маркіна. Крестьяне Правобережной Украины, стор. 142.

¹⁵ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 1714, арк. 17, 18, 58; спр. 3388, арк. 1—12; спр. 5001, арк. 55, 74, 88; спр. 6673, арк. 198—219; оп. 3, спр. 53, арк. 211, 219, 275, 323; ЦДІА ЛитРСР, ф. ДА, спр. 3988, арк. 21—24, 57, 67, 74, 87, 111, 123; ф. 1177, оп. 1, спр. 3516, арк. 22—23; РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1162, арк. 22; спр. 1514, арк. 28, 50.

¹⁶ В. А. Маркіна. Магнатское поместье Правобережной Украины, стор. 219.

Однак усі ці спостереження не супроводжуються дослідженням фактичного матеріалу, за винятком кількох розрахунків по окремих старостах, зроблених К. І. Керножицьким¹⁷. Для Східної Білорусії торговельно-промисловий напрямок економіки великого господарства встановив і дослідив його торговельні зв'язки В. І. Мелешко¹⁸.

Ринкові зв'язки магнатського помістя Західної і Центральної Білорусії вперше дослідив автор цієї статті. Насамперед необхідно було визначити міру участі магнатів у зовнішній торгівлі найважливішим товаром — житом. Для цього було обчислено його середньорічний експорт (з 83 помість), який становив 0,8 бочки на один населений дим¹⁹. Це дало змогу вирахувати загальний обсяг експорту жита з магнатських господарств, а потім зіставити його з цифрами зовнішньоторговельних балансів князівства за 1786—1791 рр., складених Литовською скарбовою комісією. На долю магнатів припадало 66,9% всього експорту, а решта — на долю інших землевласників і купців.

Переважна частина магнатських помість експортувала жито до Крулевця (Кенігсберга) по Німану і його притоках. З басейну Прип'яті хліб підвозили до німанських пристаней сухопутними шляхами²⁰. Повіті південно-західної частини Білорусії (Брестський, Волковський) сплавливали хліб по р. Буг і Нарев у порти гирла Вісли (Гданськ, Ельблонг). Меншу роль у хлібному експорті відігравала Західна Двіна і її морський порт — Рига. Жито було основним, але не єдиним експортним продуктом. З 70-х років XVIII ст. дедалі частіше трапляються згадки про вивіз пшениці, пеньки, насіння льону²¹.

Однією з найстаріших галузей зовнішньої торгівлі був продаж лісу та продуктів переробленої деревини. Тільки з Яшунської пуші князя Д. Радзівілла протягом 1792—1797 рр. було вивезено лісотоварів на 200 тис. злотих. Із володінь, розміщених на північному заході, північному і південному сході, у Ригу і Крулевець вивозилися лісотовари і поташ²². З структурою зовнішньої торгівлі магнатських господарств можна ознайомитися докладніше за табл. № 1 (у джерелах експортні сплави називаються «нижніми», а імпорتنі — «верхніми»). Як видно з таблиці, з західних і частково центральних латифундій вивозили переважно жито. Тому тут на один дим припадає найвища середньоекспортна цифра (див. табл. № 2). З інших помість експортували здебільшого насіння льону, пеньку, волокно, ліс і продукти переробленої деревини. Усе це дає змогу говорити про певну спеціалізацію магнатських господарств.

¹⁷ В. И. Пичета. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии, М., 1940, стор. 59—61; К. І. Керножицькі. Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі, Менск, 1935, стор. 49—50; Д. Л. Похилевич. Поместье Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г., Кишинев, 1966, стор. 388.

¹⁸ В. И. Мелешко. Основные черты развития аграрных отношений в восточной Белоруссии в XVII—XVIII вв. (до воссоединения с Россией).— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г., стор. 259—260.

¹⁹ Розрахунки зроблено на основі архівних фондів: ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, 3; ЦДІА ЛитРСР, ф. 459, оп. 1; ф. 1177, оп. 1; ф. ДА, спр. 3372, 11529, 11587, 11592, 11778; РВБВУ, ф. 57; ф. 4 А; Рукописний відділ бібліотеки Академії наук Литовської РСР (РВБАН); ф. SK; VBF; AGAD, AR, XXV. Одна «віленська» («литовська») бочка вміщала 285 кг жита.

²⁰ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 8438, арк. 8.

²¹ Там же, ф. 694, оп. 2, спр. 6678, арк. 5, 9; оп. 3, спр. 17, арк. 95; ЦДІА ЛитРСР, ф. 525, оп. 8, спр. 1225, арк. 6; РВБАН, ф. 17, спр. 1815, арк. 1.

²² ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 3, спр. 17, арк. 167, 168; ф. 295, оп. 1, спр. 5, арк. 9—10; ЦДІА ЛитРСР, ф. 525, оп. 8, спр. 1225, арк. 16; РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1275, арк. 56.

Таблиця 1

**«Нижні сплави» магнатських господарств Білорусії
у другій половині XVIII ст.²³**

Роки	Експортер, його володіння, порт призначення	Товари в грошовому вираженні. Верхня цифра — злоті, нижня — процент							
		жито	пшениця	інше зерно	насінина льону і конопля	пенька, пакля, рогожа	ліс і продукти його переробки	інші товари	усього
1761	А.-М. Сапега, з Деречина в Крулевець	8856 93,0	588 6,1	— —	— —	90 0,90	— —	— —	9534 100,0
1776	А. Пшездецький, із Заславля в Крулевець	7521 17,9	— —	— —	11268 26,8	23283 55,3	— —	— —	42072 100,0
1778	С. Потоцький, із Череса в Ригу	8333 31,0	— —	— —	5040 18,7	1560 5,8	11976 44,5	— —	26909 100,0
1783	Ю. Радзівілл, із Клецька та ін. в Крулевець	40788 74,2	7106 13,0	6941 12,6	— —	— —	— —	110 0,2	54945 100,0
1788	А. Огінський, із різних володінь в Крулевець	7446 100,0	— —	— —	— —	— —	— —	— —	7446 100,0

Звіти «верхніх сплавів» свідчать про структуру магнатського імпорту. Товари, що їх ввозили магнати, можна поділити на три групи: предмети особистого вжитку, масового і товари виробничого призначення. В історичній літературі вважається безперечним, що феодали ввозили переважно товари першої групи. Однак архівні матеріали заперечують цю думку. 1761 р. А. М. Сапега привіз із Крулевця у Деречин сукна і прянощів на 3333 злотих (29,5% вартості усіх товарів), солі — на 5328 злотих (47,2%) і товарів виробничого призначення (заліза, свинцю, котлів, залізних виробів, скла) — на 2635 злотих (23,3%). У 1783 р. Ю. Радзівілл привіз із Крулевця у Клецьк та ін. володіння, крім вина, дорогої горілки та тканин, 640 бочок солі (на 15 039 злотих), 6 бочок шведських і 2 бочки голландських оселедців, а також залізо, мідні котли і труби для винокуріння, свинець. У 1788 р. А. Огінський привіз переважно товари масового вжитку та виробничого призначення. Те ж саме зробив і Ф. Сапега (із Гданська у Високе Литовське), який, крім французького вина і англійського пива, привіз товари виробничого призначення (залізо, англійську жерсть, скло, пляшки й корки), а також сіль²⁶. У 90-х роках він також імпортував устат-

²³ Таблицю складено на основі ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 6678, арк. 9; ЦДІА ЛитРСР, ф. 1177, оп. 1, спр. 6173, арк. 9; ф. 525, оп. 8, спр. 1225, арк. 16; РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1427, арк. 1—4; РВБАН, ф. 17, спр. 1815, арк. 1.

²⁴ РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1427, арк. 1—4; спр. 2010, арк. 9; ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 6678, арк. 8—10; ЦДІА ЛитРСР, ф. 1177, оп. 1, спр. 6173, арк. 9.

Таблиця 2

Реалізація жита на внутрішньому і зовнішньому ринках у магнатських володіннях
Білорусії в другій половині XVIII ст.²⁵

Роки	Володіння	Повіти	Кількість		Реалізація жита (бочки „віленські“)					
			маєтків	у них димів	експортовано		на внутр. ринку		усього	
					кількість	на один дим	кількість	на один дим	кількість	на один дим
1796—97	Високе	Брест	7	538	599	1,1	353	0,7	952	1,8
1787	Литовське	»	10	1028	1907	1,8	277	0,3	2184	2,1
1788	Чернавчиці									
	Радзівілл-монта	Новогрудок	2	223	409	1,8	33	0,2	442	2,0
1778	Тимковичі	»	10	1850	1442	0,8	245	0,1	1687	0,9
1775—										
80, 84, 85	Погост	»	1	530	337	0,6	121	0,2	458	0,8
1775, 80	Раков	Мінськ	1	99	32	0,3	1	—	33	0,3
1779	Налибоки	Ошмяни	1	163	29	0,2	33	0,2	62	0,4
1791	Залесьє	»	1	74	—	—	188	2,5	188	2,5
1784—93	Друя	Браслав	3	764	—	—	156	0,2	156	0,2
1772	Ляхва	Новогрудок	3	579	—	—	108	0,2	108	0,2
1788—91	Давид-Городок	Пінськ	3	478	—	—	277	0,6	277	0,6
1778	Смядинь	Мозир	5	453	301	0,6	80	0,2	381	0,8
Усього:	володінь — 12	маєтків	47	6779	5056	0,7	1872	0,3	6928	1,0

кування для лісопилень, гребні для суконної мануфактури, мідні котли, віялки ²⁶.

Сухопутні зовнішньоторговельні зв'язки мали другорядне значення. На Україні, переважно в Бердичеві, торговельні агенти магнатів закуповували волів для бражного відкорму ²⁷. Таким чином, сама структура імпорту свідчить про товарний, підприємницький характер магнатського господарства.

На внутрішній ринок магнати постачали продукти усіх галузей фільварочного господарства та вироби вотчинних підприємств. Як видно з табл. 2, реалізація жита (в натурі та переробленим на горілку) була значною (0,3 бочки на дим), хоча й поступалася експортові. Проте ярові та продукти фільварочного господарства (крупа, борошно, худоба, м'ясо, птиця, шерсть, риба) продавалися переважно на внутріш-

²⁵ Таблицю складено на основі ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 1714, арк. 333—334, 415; спр. 1742, арк. 50; спр. 4207, арк. 1—39; спр. 5704, арк. 99—105; спр. 5705, арк. 23; спр. 6423, арк. 26—27; 81, 114, 164; спр. 6673, арк. 1; спр. 6678, арк. 5; спр. 6683, арк. 37; спр. 8066, арк. 48—72; спр. 8067, арк. 2, 8, 85, 100; спр. 8149, арк. 81—84; спр. 8437, арк. 1—57; спр. 9384, арк. 205—206; спр. 9411, арк. 42—43; оп. 3, спр. 4197, арк. 44—45; ф. 1324, оп. 1, спр. 44, арк. 8; спр. 105, арк. 66; ЦДІА ЛитРСР, ф. 459, оп. 1, спр. 214, арк. 1—2; ф. 1177, оп. 1, спр. 2058, арк. 82, 83; спр. 2125; арк. 7; ф. ДА, спр. 3372, арк. 15, 17; спр. 11529, арк. 122—124; РВБВУ, ф. 57, спр. Б, 54, 51, арк. 53—77; ф. 4А, спр. 1275, арк. 4—5, 29, 30, спр. 1282, арк. 7—8; спр. 2010, арк. 3, 8.

²⁶ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2; спр. 6678, арк. 8—10; ЦДІА ЛитРСР, ф. 1177, оп. 1, спр. 6773, арк. 9; РВБВУ, ф. 4А, спр. 1282, арк. 1—10, спр. 1341, арк. 63; спр. 2010, арк. 9.

²⁷ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 3, спр. 53, арк. 184—185, 282—283.

ньому ринку, зокрема безпосередньо в латифундії. Переважна їх частина вивозилася селянами, які відбували повинності, у великі міста. Наприклад, 1783 р. з Молодечно у Вільно прибуло 452 підводи. Магнати постачали на базари міста жито, пшеницю, коров'яче масло тощо. Для Західної й Центральної Білорусії найбільшим торговельним центром було Вільно, а для Східної — Могильов і Вітебськ. Також є дані про вивіз магнатами продуктів у інші міста й містечка Великого князівства Литовського²⁸.

Продаж продукції, виробленої в фільварках, здійснювався оптом і в роздріб. Із латифундій Ружани, Деречин, Манкевичі магнати продавали купцям за контрактами великі партії зерна і худоби, а на базарах і торжках в роздріб — забиту худобу й птахів, овочі, молочні продукти тощо²⁹. Окремі галузі господарства вони здавали в оренду.

Відомо, що в магнатських володіннях зосереджувалися найважливіші мануфактури Білорусії, продукція яких значною мірою закуповувалася населенням міст і сіл³⁰. Наприклад, фаянсовий посуд, вироблений на «фабриці» гетьмана Огінського в Телеханах, продавався в «найближчих містечках», а дзеркала й скло з «фабрики» Радзівілла в Уреччі — «переважно... на місці» чи завозилися в «найближчі міста, а саме в місто Слуцьк та інші містечка...»³¹. На місцевий ринок надходили також вироби (дранка, олія, полотно, домотканне сукно, пряжа) дрібних магнатських підприємств (Битень, Залісся, Лахва), що виникли на базі селянських промислів³².

Найбільш товарною галуззю магнатського підприємництва було винокуріння. У досліджених автором 22 маєтках 96% викуреної горілки продавалося на внутрішньому ринку. Існували дві форми збування алкогольних напоїв. Найчастіше магнати продавали їх відкупникам оптом за контрактами. Роздрібна торгівля відбувалася в шинках магната. Окремі з них будували й утримували корчми, заїжджі двори, готелі. Такі заклади мали Сапеги (у Зальве і Друе), Ю. Радзівілл (Клецьку), Огінський (Тетерині) та інші. Більшість магнатів утримували торговельні точки й склади як у своїх маєтках, так і в королівських містах (Вільно, Варшава)³³.

Набула розмаху також торгівля лісом. Огінські укладали з місцевими купцями контракти на розробку молодечненської пуші, а опікуни малолітнього князя Д. Радзівілла, найбільшого в Білорусії лісоволодільця, обговорювали питання про те, що вигідніше — сплавити ліс самим чи здавати ділянки купцям для розробки. Здебільшого вдавалися до останнього³⁴.

²⁸ ЦДІА ЛитРСР, ф. 525, оп. 8, спр. 1225, арк. 16; 1177, оп. 1, спр. 2058, арк. 29, 55; спр. 2085, арк. 2—4; спр. 3491, арк. 21; спр. 3501, арк. 64; спр. 3506, арк. 42; спр. 3516, арк. 18—19; спр. 3575, арк. 1, 5; спр. 3737, арк. 7; спр. 3946, арк. 69; ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 6673, арк. 86; спр. 8437, арк. 46; РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1341, арк. 36.

²⁹ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 3, спр. 53, арк. 43, 53; ф. 1324, оп. 1, спр. 105, арк. 71; РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1341, арк. 28, 36; спр. 1514, арк. 48; спр. 3947, арк. 9; ЦДІА ЛитРСР, ф. 1177, оп. 1, спр. 2125, арк. 8.

³⁰ А. М. Карпачев. Мануфактуры с принудительным трудом. — История БССР, т. I, стор. 217—218.

³¹ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 295, оп. 1, спр. 4, арк. 19; спр. 5, арк. 22.

³² Там же, ф. 694, оп. 7, спр. 523, арк. 66; ЦДІА Лит. РСР, ф. ДА, спр. 3537, арк. 11, 16; ф. 1177, оп. 1, спр. 2125, арк. 4, 7, 8.

³³ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 6683, арк. 7—8; ЦДІА ЛитРСР, ф. ДА, спр. 3988, арк. 28, 33; ф. 1274, оп. 1, спр. 36, арк. 7; спр. 211, арк. 1; ф. 1292, оп. 1, спр. 95, арк. 1—4; РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1275, арк. 33; спр. 1341, арк. 52.

³⁴ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 10865, арк. 20; оп. 7, спр. 523, арк. 37; ЦДІА ЛитРСР, ф. 1177, оп. 1, спр. 3825, арк. 1—3; спр. 3925, арк. 1.

На внутрішньому ринку магнати були також великими покупцями. Насамперед вони купували цеглу, черепицю, скло, кахлі, вапно, а також ті товари, що вироблялися у магнатських володіннях (балки, смолу, сажу), але їх не вистачало. Магнати купували багато штабового заліза, виробів із заліза, устаткування для млинів і лісопилень, котли та труби для винокурень³⁵.

Винокурні, пивоварні, суконні мануфактури мали переробляти насамперед сировину, вироблену на місці. Але темпи їх розширення випереджали розвиток рільництва та тваринництва. Тому сировину, якої не вистачало, купували у сусідних поміщиків, селян, купців, на ринках. Сотнями бочок закуповувалися жито, ячмінь, хміль для винокурень у Друї, Манкевичах, Уреч'ї, Ракові, Молодечно. Управитель князя К. Радзівілла Донат купував багато шерсті, щоб не зупинилася Несвізька суконна мануфактура. У купців купувався цукор для вин, барвники для тканин³⁶.

Переважно на ярмарках магнати закуповували також худобу: коней, волів (для роботи і на відкорм), свиней (для розведення і на відкорм). Мед, льон, насіння льону купувалися переважно для господарських потреб, а частково для переробки та перепродажу. Серед товарів, які купували магнати, були також сало, щетина, сіно, солома, яловичий жир³⁷.

Господарська активність магнатів охоплювала не тільки промислово-підприємницьку, а й торговельно-посередницьку діяльність. Тут можна виділити два напрямки. По-перше, магнати продавали в натуральному чи переробленому вигляді продукти, які одержували від селян як натуральний оброк або скуповували у них для перепродажу. По-друге, вони ввозили з-за кордону чи з інших районів Білорусії ряд товарів для перепродажу своїм селянам. В обох випадках комерційний бік справи дуже часто поєднувався з феодальною експлуатацією, що виражалося або у встановленні примусових цін, або у пріоритеті магнатів у купівлі-продажу. Головною статтею торговельного посередництва магнатів була імпортна сіль, яку продавали селянам за розкладкою. Крім солі, магнати перепродували оселедці, залізні сошники, тютюн, худобу. Частково продавались також пенька і мед³⁸.

Тепер спробуємо зіставити за обсягом зовнішні та внутрішні ринкові зв'язки магнатського помістя. Відповідно до табл. 2 співвідношення по житу становило приблизно 7 : 3. А разом на внутрішньому й зовнішньому ринках продавалося приблизно 77% усього жита, виробленого в магнатських володіннях. Як відомо, В. І. Ленін вважав виробництво поміщиками хліба на продаж «...вже провісником розпаду старого режиму»³⁹. А магнати Західної й Центральної Білорусії в другій половині XVIII ст. реалізовували на ринку не тільки хліб, а й виробни ману-

³⁵ ЦДІА ЛитРСР, ф. 1274, оп. 1, спр. 36, арк. 29; ф. 1177, оп. 1, спр. 2125, арк. 8; РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1341, арк. 22, 37; спр. 1162, арк. 22; спр. 2010, арк. 9.

³⁶ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 1, спр. 334, арк. 4; оп. 3, спр. 53, арк. 203, 327, 346; ф. 1324, оп. 1, спр. 105, арк. 67; ЦДІА ЛитРСР, ф. 1177, оп. 1, спр. 3516, арк. 25; спр. 3314, арк. 1; РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1162, арк. 34; спр. 1275, арк. 38; спр. 2010, арк. 9.

³⁷ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 5001, арк. 36—37; оп. 3, спр. 25, арк. 125—126; спр. 55, арк. 5; ф. 1324, оп. 1, спр. 105, арк. 69; ЦДІА ЛитРСР, ф. ДА, спр. 3530, арк. 15.

³⁸ ЦДІА БРСР у м. Мінську, ф. 694, оп. 2, спр. 5001, арк. 36, 37; спр. 8438, арк. 29; ф. 694, оп. 3, спр. 53, арк. 301, 351; РВБВУ, ф. 4 А, спр. 1341, арк. 20, 21, 68; спр. 2010, арк. 4; ЦДІА ЛитРСР, ф. 525, оп. 8, спр. 1225, арк. 15—16; ф. 1177, оп. 1, спр. 3516, арк. 18, 19; спр. 3572, арк. 23; спр. 3506, арк. 42.

³⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 176.

фактур, водночас закупаючи сировину й знаряддя виробництва, тобто почали частково переходити до відтворення на ринковій основі. У цьому яскраво виявлявся розклад феодальних виробничих відносин. Товарність помість на заході Білорусії у другій половині XVIII ст. була однією з передумов створення там у пореформений період капіталістичних економій, однією з причин переважання капіталістичної системи в поміщицькому господарстві Гродненської, Віленської та Мінської губерній⁴⁰.

Порівняно з українськими магнатськими латифундіями західної частини Білорусії мали певні географічні переваги для розвитку зовнішньої торгівлі, вони були розташовані значно ближче до балтійських портів. Однак природні умови для розвитку зернового господарства там були гірші. Загалом же видно, що подібних рис у розвитку магнатських помість, розміщених у двох регіонах, що розглядаються, у другій половині XVIII ст. було значно більше, ніж відмінностей.

Спільною була також доля трудового народу. Економічні досягнення магнатських помість в умовах жорстокого феодального гніту обумовлювалися, кінець кінцем, посиленою експлуатацією селян. Антифеодальна боротьба, що розгорталася в другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні та в Білорусії, не тільки виявлялася в однакових формах, але часом набувала характеру спільних виступів. Наприклад, гайдамацький рух, що виник на Правобережній Україні, охопив також і південь Білорусії.

⁴⁰ Див. там же, стор. 180.

Повідомлення

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

МАСОВО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ
МОЛДАВСЬКОЇ І УГОРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ
ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ І ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ
(1945—1958 pp.)

О. І. ТАРАБАН

Одним з найбільших завоювань соціалізму є практичне здійснення партією ленінської національної політики — політики рівності і дружби народів. Яскравим свідченням цього є розквіт націй і народностей СРСР, що проживають на території України. Різними мовами — українською, російською, угорською, молдавською — в республіці виходять книжки і газети, ведеться навчання в школах, в учбових закладах оволодівають знаннями представники різних національностей. На території Буковини проживало в 1970 р. 845 тис. чол., з них 581 тис. українців, 85 тис. румунів, 78 тис. молдаван, 53 тис. росіян, 37 тис. євреїв, а на Закарпатті — 1057 тис. чол., з них 808 тис. українців, 152 тис. угорців, 35 тис. росіян, 28 тис. румунів, 11 тис. євреїв, 10 тис. словаків¹.

Завдяки ленінській національній політиці трудящі Буковини і Закарпаття — наймолодших багатонаціональних областей УРСР, — спираючись на дружбу і взаємодопомогу всіх народів СРСР, досягли значних успіхів у економічному, політичному і культурному житті.

Встановлення Радянської влади на Буковині та в Закарпатті і возз'єднання цих споконвічних українських земель з УРСР назавжди знищили тут гніт експлуататорських класів, поклали край міжнаціональній ворожнечі, створили сприятливі умови для докорінних соціально-економічних і культурних перетворень, відкрили шлях до зближення трудящих різних національностей*.

Враховуючи багатонаціональний склад населення, тривалий вплив на нього буржуазно-націоналістичної ідеології і розбрату, ворожнечі і недовір'я між трудящими різних національностей, Чернівецька і Закарпатська партійні організації в процесі соціалістичних перетворень народного господарства і культурного будівництва приділяли значну увагу масово-політичній роботі серед населення молдавської та угорської національностей, враховуючи при цьому, як писав В. І.

¹ «Радянська Україна», 25 квітня 1971 р.

* 2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною. У вересні 1944 р. територія краю була повністю очищена від фашистських загарбників, а наприкінці жовтня Радянська Армія визволила закарпатців від німецько-угорських окупантів і 29 червня 1945 р. Закарпатська Україна була возз'єднана з УРСР.

Ленін, «...і місцеві відмінності, і особливості економічного укладу..., і побутові форми, і ступінь підготовленості населення...»².

Партійні організації чільне місце відводили інтернаціональному згуртуванню трудящих, вихованню їх у дусі ленінських ідей дружби народів, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких проявів буржуазно-націоналістичної ідеології.

Масово-політична робота серед населення молдавської і угорської національностей була спрямована на ліквідацію неписьменності, реорганізацію всієї системи народної освіти, створення широкої мережі шкіл з рідною мовою викладання, відкриття середніх спеціальних і вищих учбових закладів. В Чернівецькій області у 1945/46 навчальному році з 542 загальноосвітніх шкіл у 106 навчання проводилося молдавською мовою, а на Закарпатті з 753 шкіл у 98 — угорською мовою³. З метою підготовки і забезпечення шкіл кваліфікованими педагогічними кадрами 1 вересня 1947 р. при Чернівецькому педучилищі було відкрито молдавське відділення, а в Закарпатській області — угорське відділення при Хустському педучилищі⁴.

До народних органів влади — Рад у 1946 р. було обрано представників різних національностей. Так, серед депутатів сільських Рад Закарпаття було 5345 українців, 735 угорців, 64 румуни та 64 депутати інших національностей⁵.

Велика роль у справі ідеологічного виховання трудящих відводилася пресі. З квітня 1944 р. в Чернівецькій області почала виходити газета «Радянська Буковина» українською мовою тиражем 8 тис. примірників, а з 15 липня вона дублювалася молдавською мовою тиражем 3 тис. примірників⁶. У вересні 1945 р. в Закарпатській області виходила українською і угорською мовами газета «Закарпатська правда» («Karpáti igaz Szó»), а з вересня 1946 р. було збільшено тираж угорською мовою з 6,5 тис. примірників до 10 тис.⁷. На сторінках газет друкувалися матеріали про дружбу і співробітництво радянських народів, про допомогу східних областей України у розвитку промисловості, сільського господарства, культурного будівництва. Газета «Радянська Буковина» 7 листопада 1946 р., наприклад, повідомляла, що у Чернівці для будівництва крохмало-паточного заводу з різних міст Радянського Союзу надійшло більше 500 вагонів устаткування, а для текстильно-трикотажної промисловості — 100 вагонів. Дружбі закарпатських хліборобів з їх братами з інших республік були присвячені спеціальні сторінки «Закарпатської правди» — «Хай міцніє наша дружба!», «Ми — громадяни країни соціалізму!»⁸.

У перші післявоєнні роки в масово-політичній роботі відчувалася нестача політичної та художньої літератури, мало було агітаторів, лекторів, пропагандистів, які володіли б молдавською і угорською мовами. У вересні 1947 р. Закарпатський обком партії проаналізував стан

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 178.

³ Чернівецький обласний державний архів, ф. Р-763, оп. 3, спр. 8, арк. 12; Закарпатський обласний державний архів, ф. Р-165, оп. 2, спр. 13, арк. 3.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 2937, арк. 188.

⁵ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 405, арк. 7.

⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 26, арк. 264; з 19 вересня 1945 р. «Закарпатська правда» виходила під заголовком: Орган ЦК КПЗУ; з № 13(163) від 13 листопада 1945 р. — орган ЦК КПЗУ і Народної Ради Закарпатської України; з № 5(205) від 9 січня 1946 р. — орган Закарпатського обкому КП(б)У та обласної Ради депутатів трудящих.

⁸ «Закарпатська правда», 15 липня, 18 вересня 1949 р.

масово-політичної роботи серед населення угорської національності і розробив заходи щодо її поліпшення. Для партійно-радянського активу лекторів і пропагандистів було організовано семінари щодо вивчення марксистсько-ленінської теорії, зокрема, національного питання. Обласна бібліотека організувала бібліотечки-пересувки літератури угорською мовою.

Значне місце в масово-політичній роботі серед багатонаціонального населення Буковини і Закарпаття приділялося вихованню його у дусі ленінських ідей дружби народів. Важливу роль у цій справі відіграли екскурсії робітників, селян, інтелігенції в Київ, Ленінград, Москву, їх участь у республіканських та всесоюзних нарадах, конференціях. В серпні 1946 р. 130 вчителів Буковини і Закарпаття відвідали столицю Радянської України. Вони ознайомилися з історичними місцями і пам'ятниками Києва, відвідали філіал музею В. І. Леніна, а також побували на шахтах Донбасу, Дніпропетровському металургійному заводі, в Запоріжжі та Харкові. Влітку того ж року закарпатські художники взяли участь в роботі пленуму Спілки радянських художників у Москві. Повернувшись додому, художник Адальберт Ерделій — угорець за національністю — писав: «Найбільше нас вразило те, що ми познайомилися з художниками різних національностей, які зверталися до нас як до рідних братів. Кожний говорив щиро, і навіть без перекладача ми розуміли один одного»⁹.

Важливу роль в інтернаціональному вихованні трудящих відіграло налагодження зв'язків і розгортання соціалістичного змагання з колективами підприємств і колгоспів країни. Текстильники Буковини з 1948 р. вступили в змагання з своїми колегами з Московського комбінату «Трехгорная мануфактура». Російські друзі ділилися з буковинцями досвідом роботи новаторів, організацією партійної роботи. Більше 200 з них листувалося з чернівчанами. Широкого розмаху набрало соціалістичне змагання між залізничниками Чернівецького відділку Кишинівської і Московсько-Рязанської залізниць, між колективами трикотажних підприємств Буковини, Москви і Києва. Навесні 1952 р. почалося змагання сільських трудівників Буковини з колгоспниками артілей Московської області¹⁰.

В 1954 р. трудящі УРСР, РРФСР і всієї країни урочисто відзначили трьохсотріччя возз'єднання України з Росією. На Закарпатті в дні підготовки до ювілею робітники угорської національності з ініціативи партійних організацій підприємств організували вивчення російської і української мов. Цей почин був схвалений обкомом партії й підтриманий іншими партійними організаціями¹¹.

ЦК КП України звертав увагу Чернівецької і Закарпатської партійних організацій на піднесення всіх ланок масово-політичної роботи серед населення молдавської і угорської національностей, зокрема лекційної пропаганди політичних і наукових знань¹². Як правило, лекції і доповіді з актуальних проблем міжнародного і внутрішнього життя для населення читалися рідною мовою. Партійні організації приділяли серйозну увагу ідейно-політичній спрямованості лекцій, дбали про зростання майстерності лекторів. У 1958 р. на Закарпатті з лекціями на угорській мові виступало понад 400 висококваліфікованих лекторів¹³.

⁹ «Радянська Буковина», 13 серпня 1946 р.; «Закарпатська правда», 13 серпня 1946 р.

¹⁰ «Радянська Буковина», 7 квітня 1951 р., 28 червня 1952 р.

¹¹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1423, арк. 23.

¹² ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1546, арк. 50, 145; оп. 76, спр. 174, арк. 190.

¹³ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 147, арк. 43.

Чільне місце в ідейно-виховній роботі серед трудящих парторганізації відводили навчанню в системі партійної освіти. Залежно від складу і бажання слухачів заняття в політгуртках велося українською, російською або молдавською чи угорською мовами. Наприклад, на Закарпатті в 1956/57 навчальному році в 73 гуртках, політшколах і семінарах навчання проводилося угорською мовою. Всього різними формами партійної освіти було охоплено 2100 чол. угорської національності¹⁴.

Економічні і культурні досягнення на Буковині й Закарпатті — здобуток трудящих різних національностей. Так, в типовому молдавському селі на Буковині Карапчів наприкінці 1956 р. діяло 4 школи (1 середня, 2 семирічні, 1 початкова), в яких рідною мовою навчалося 800 дітей колгоспників. До послуг трудящих — клуб, лікарня, аптека, пошта. За роки Радянської влади виросла своя інтелігенція. В селі працювало 40 вчителів, лікарів, спеціалістів сільського господарства¹⁵.

Збільшився тираж літератури, виданої молдавською і угорською мовами. Тільки на Закарпатті у 1958 р. видавались 21 обласна і районні газети, 76 багатотиражок українською, російською, угорською, молдавською мовами та «Блокнот агітатора» українською і угорською мовами. Обласне видавництво «Карпати», створене у 1946 р., випустило понад 600 назв книжок українською і угорською мовами загальним тиражем 4,5 млн. примірників, філіал видавництва «Радянська школа» в м. Ужгороді випустив 3 млн. підручників для шкіл з угорською мовою навчання¹⁶.

Масово-політична робота партійних організацій Буковини і Закарпаття у досліджуваний період сприяла інтернаціональному вихованню трудящих, згуртуванню їх в єдиний багатонаціональний колектив.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 255, арк. 57.

¹⁵ «Радянська Буковина», 6 листопада 1956 р.

¹⁶ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 293, арк. 23; спр. 8, арк. 78.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ З АНТИФАШИСТСЬКИМ РУХОМ У КАПІТАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ (1933—1935 рр.)

Б. А. СТЕБЛИЧ

Рух інтернаціональної солідарності трудящих західноукраїнських земель з антифашистськими силами в капіталістичних країнах — одне з найбільш яскравих суспільно-політичних явищ 30-х років ХХ ст. На його розвитку позначилися фактори як міжнародного, так і місцевого характеру.

Встановлення фашистської диктатури в Німеччині поглибило розмежування політичних сил в окремих країнах і на міжнародній арені. З одного боку, консолідувалися сили реакції, які всередині своїх країн все більше робили ставку на фашизм; з другого — об'єднувалися всі прогресивні верстви суспільства на чолі з робітничим класом. Ініціатором і організатором згуртування антифашистських сил виступив Комуністичний Інтернаціонал, комуністичні партії та міжнародні організації,

що перебували під їх впливом. Все це, поряд з іншими факторами, сприяло розширенню соціальної бази пролетарського інтернаціоналізму.

Міжнародне становище Польщі цього періоду зумовило особливе значення антифашистського руху в ній, надавало йому великого зовнішньополітичного резонансу. З приходом до влади в Німеччині Гітлера реакційний, антинародний курс профашистського польського уряду посилювався ще більше. Шовіністична, колонізаторська політика щодо корінного населення Західної України та Західної Білорусії набрала відверто фашистських форм й призвела до посилення соціально-політичного та національного гніту.

Антирадянська зовнішня політика санації все тісніше змикалася з планами як гітлерівської Німеччини, так і США, Англії та Франції щодо СРСР. Ці країни розглядали західноукраїнські та західнобілоруські землі як плацдарм для нападу на першу в світі державу робітників і селян.

Таким чином, усі найважливіші міжнародні зміни і події відбивалися на політичному житті Польщі і мали значний вплив на посилення боротьби проти наступу фашизму, за соціальне і національне визволення.

Дослідження руху інтернаціональної солідарності — важливого і невід'ємного елементу революційної класової та національно-визвольної боротьби трудящих Західної України — одне з головних і актуальних завдань історичної науки, яке потребує наукового спростування та викриття ворожих фальсифікацій з боку ідеологів антикомунізму та їх поплічників — верховодів і «ідеологів» української буржуазно-націоналістичної еміграції¹.

Фальсифікуючи історію революційного й національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, буржуазні вчені та українські націоналісти замовчують боротьбу трудящих за встановлення Радянської влади й возз'єднання з Радянською Україною, намагаються приховати факти могутнього руху інтернаціональної солідарності трудящих Західної України з антифашистським рухом у капіталістичних країнах.

Наклепи буржуазних фальсифікаторів рішуче спростовують радянські історики, в працях яких правильно й переконливо показано органічну єдність визвольної боротьби західноукраїнських трудящих у 30-х роках². Але спеціальної розвідки, яка більш-менш повно висвітлюва-

¹ Див. Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 55.

² М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960; М. М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр., К., 1959; С. Г. Максимов. Боротьба організацій КПЗУ за інтернаціональне виховання трудящих Волині (1929—1938 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 13, Видавництво Київського університету, 1967; В. Ю. Маланчук. Боротьба трудячої молоді Західної України під керівництвом КПЗУ проти наступу фашизму, за створення єдиного народного фронту (1934—1935 рр.).— Наукові записки (Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна). Вип. 1, Львів, 1959; його ж. Торжество ленінської національної політики. Комуністична партія — організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР, Львів, 1963; П. Д. Сардачук. Вплив ідей Жовтневої революції на діяльність КПП та КПЗУ по інтернаціональному вихованню трудящих Західної України (1919—1938 рр.).— Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук, вип. 3; В. Ю. Твердохліб. Про створення єдиного антифашистського фронту в Західній Україні 1934—1939.— «УІЖ», 1967, № 1; О. Г. Цибуко. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934—1939 рр.). Львів, 1963; Й. Т. Цюх. Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ), Львів, 1966; І. М. Шумейко. Комсомол Західної України — активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за молодь напередодні VII конгресу Комінтерну і VI конгресу КІМ у 1934—1935 рр.— Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 20, Видавництво Київського університету, 1968; О. М. Шпидак. Інтернаціональна єдність

ла б питання інтернаціональної солідарності західноукраїнських трудящих з антифашистським рухом в 1933—1935 рр., ще не було.

Польща була однією з країн, де керований комуністами антифашистський рух досягнув великого розмаху й набув інтернаціонального аспекту. Друкований орган МОДР «МОПР за работой» назвав Польщу в числі тих держав, де розгорнулася широка кампанія пролетарського протесту проти фашизму, й зробив наголос на зміцненні інтернаціональної солідарності трудящих³.

Активними учасниками масових антифашистських виступів були трудящі маси Західної України, очолювані Комуністичною партією Західної України. Боротьбу проти наступу фашизму треба було поєднати з боротьбою за свої соціальні і політичні права. Але відсутність єдності в лавах робітничого класу ускладнювала вирішення цієї проблеми.

Переорієнтація уряду Пілсудського на фашистську Німеччину викликала глибоке обурення народних мас Польщі і західноукраїнських земель й створила об'єктивні умови для інтернаціональної солідарності польських і українських робітників. Разом з тим Польща була однією з тих багатонаціональних капіталістичних країн, де пролетарський інтернаціоналізм пройшов випробування в горнилі класових і політичних битв всередині країни.

Розвиток антифашистського руху в Польщі і Західній Україні в середині 30-х років став яскравим підтвердженням лєнінського положення, що «інтернаціоналізм на ділі — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) *такої ж боротьби*, такої ж лінії, *і тільки її одної, в усіх без винятку країнах*»⁴. Саме це й характеризувало напружену діяльність польських і західноукраїнських комуністів щодо організації руху підтримки німецьких антифашистів з одночасним розгортанням боротьби трудящих проти внутрішньої реакції.

ЦК КПП звернувся з відозвою до робітників і селян підтримати німецьких трудящих в їх боротьбі проти фашизму. Викриваючи звірства гітлерівських бандитів, відозва наголошувала, що справа німецького пролетаріату є справою всього міжнародного революційного руху, й закликала «подати допомогу пролетаріату Німеччини в його боротьбі з терором»⁵.

Ефективність руху інтернаціональної підтримки комуністи зв'язували із створенням єдиного антифашистського фронту. КПП у відкритому листі від 7 березня 1933 р. до керівних органів Польської соціалістичної партії (ППС), Бунду, Німецької соціал-демократичної партії (НСДП), Української соціал-демократичної партії (УСДП) відзначала: «Необхідність захисту німецького пролетаріату, великі битви, перед якими стоїть пролетаріат і трудове селянство у нас, в Польщі, з усією силою висувають перед робітниками всіх країн, перед усіма робітниками Польщі, Західної України і Західної Білорусії необхідність ство-

трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939 рр.), К., 1972; А. Д. Ярошенко. Комуністична партія Західної України — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих Західної України, К., 1959.

³ МОПР за работой (Приложенне к журналу «Интернациональный маяк» для активистов-мопровцев), 1934, № 7, стор. 14.

⁴ В. І. Лєнін. Твори, т. 24, стор. 53.

⁵ Коммунистическая партия Польши в борьбе за независимость своей страны. Материалы и документы. Перевод с польского, М., 1955, стор. 164.

рення єдиного фронту боротьби проти фашистського наступу буржуазії»⁶. З таким же листом звернулась і КПЗУ до всіх організацій цих партій. У ньому, зокрема, зазначалося, що в такій ситуації найперший обов'язок трудящих Західної України — «прийти на допомогу німецькому пролетаріатові, який веде героїчну боротьбу з кривавою диктатурою юнкерів і капіталістів»⁷.

Закликаючи партійні організації провести могутню маніфестацію солідарності з німецьким пролетаріатом, ЦК КПП підкреслював її величезне міжнародне значення. «Розмах класових битв у Польщі, — писав ЦК, — буде для німецького пролетаріату збудником до боротьби проти фашистської кривавої диктатури Гітлера»⁸. Проте вищезгадані партії відмовилися від спільних дій.

Форми інтернаціональної солідарності КПЗУ, КСМЗУ, МОДР були різноманітними й спрямованими на розгортання масового руху серед робітничих мас, міської бідноти, дрібної буржуазії, трудової інтелігенції — всіх, хто солідаризувався з антифашистським рухом.

Вважаючи важливою умовою активної і свідомої діяльності трудящих їх обізнаність з подіями в Німеччині та інших країнах, комуністи надавали великої уваги організації постійної інформації. Значну роль у цьому відіграла партійна і прогресивна преса, зокрема журнал «Наша правда», газети «До наступу», «Walka mas», «Głos Zolnierza», «Молодий Спартак», «Комсомолец Західної України», «Голос праці», «Czerwona potocz», «Biuletyn Lwowskiego Komitety Lewicy Zwiaskowej Młodzieży (орган Львівського амністійного комітету), «Група robotnicza», «Наша праця» та ін. Матеріали, що друкувалися на їх сторінках, відзначалися об'єктивністю, публіцистичністю й революційним запалом.

Кампанія проти фашистського терору в Німеччині й ув'язнення Е. Тельмана та інших антифашистів стала вихідним пунктом боротьби за досягнення єдності дій проти німецького та польського фашизму. КПЗУ у зверненні «До робітників, селян, солдатів, трудової інтелігенції Західної України» писала, що «солідарність з німецьким пролетаріатом повинна нас спонукати до збільшення зусиль у боротьбі з фашизмом і окупацією на Західній Україні»⁹.

Конкретні і ясні інтернаціональні цілі і завдання в цій боротьбі відображали політичні гасла «Привіт німецьким працюючим!», «Домогайтесь негайного звільнення ув'язнених німецьких робітників і вождя німецького пролетаріату тов. Тельмана!», якими ЦК КПЗУ озброїв трудящі маси вже напередодні першотравневих демонстрацій 1933 р.¹⁰. Відозви, листівки аналогічного змісту були видані й розповсюджені серед населення місцевими організаціями КПЗУ у Станіславі, Луцьку, Ровно, Львові, Ковелі, Дрогобичі, Бориславі, Перемишлі, Холмі¹¹.

⁶ Там же, стор. 166.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, спр. 680, арк. 18 зв.

⁸ KPP. Uchwały i rezolucje, Т. ІІІ, Warszawa, 1956, стор. 478—479.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, спр. 680, арк. 23 зв.

¹⁰ Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1929—1939). Документи і матеріали, Львів, 1966, стор. 205—206.

¹¹ Івано-Франківський обласний державний архів (далі І-ФОДА), ф. 69, оп. 1, спр. 327, арк. 7; Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 3574, арк. 6; спр. 4403, арк. 1, 3, 9; ф. 46, оп. 9, спр. 1965, арк. 37; спр. 2459, арк. 22, 25; спр. 2460, арк. 4; Ровенський обласний державний архів (далі — РОДА), ф. 33, оп. 1, спр. 649, арк. 15; Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 108, оп. 1, спр. 100, арк. 11; ф. 139, оп. 9, спр. 1655, арк. 1, 3.

Під знаком солідарності з німецькими антифашистами КПЗУ проводила підготовку до скликання Робітничо-селянського конгресу — важливого заходу в боротьбі за єдиний народний фронт. Конгрес повинен був протистояти фашистському зборищу в Станіславі. У містах і селах створювалися місцеві комітети для підготовки конгресу. Комітет району Дрогобич—Борислав у відозві «Хай живе конгрес проти фашизму і війни!» закликав трудящих нафтового басейну боротися за звільнення всіх антифашистів на чолі з тов. Тельманом¹².

Документи свідчать про значний інтерес трудящих, зокрема, робітничої та сільської молоді до конгресу. Так, у рішеннях третьої Львівської конференції профспілкової лівиці молоді говорилося, що конгрес трудящої молоді, як складова частина загального Робітничо-селянського конгресу, є одночасно конгресом боротьби «за звільнення антифашистських політичних в'язнів на чолі з Тельманом, ...за пролетарський інтернаціоналізм...»¹³.

З наростаючою силою розгортався рух солідарності з жертвами фашистського терору в наступні роки. ЦК КПЗУ в червневій відозві 1934 р. до робітників, селян, трудової інтелігенції, солдатів, до всіх трудящих Західної України, роз'яснюючи, що Тельман — це символ комунізму, символ класової боротьби, закликав трудящих створювати комітети оборони Тельмана і на зборах, нарадах приймати резолюції протесту, надсилаючи їх до Берлінського суду¹⁴.

IV з'їзд КПЗУ (жовтень — листопад 1934 р.) закликав всіх членів партії невтомно й наполегливо боротися за збереження вірності пролетарському інтернаціоналізмові. Делегати з'їзду прийняли текст вітального листа вождів німецького пролетаріату Е. Тельману, а також привітання пролетаріату Іспанії та Китаю¹⁵.

КПЗУ і КСМЗУ в своїй агітаційній роботі використовували й такі форми пропаганди, як вивішування транспарантів, афіш, плакатів, прапорів, агітаційні написи на будинках, парканах тощо. Так, наприклад, 11 грудня 1934 р. у зв'язку з підготовкою страйку-протесту у Львові були вивішені транспаранти, які закликали трудящих взяти в ньому участь і вимагати звільнення Тельмана, секретаря Комуністичної партії Астурії тов. Сімона Діаса, всіх антифашистів¹⁶. Подібна агітація використовувалася також в інших містах і селах Західної України¹⁷.

Широку агітаційну роботу серед західноукраїнських трудящих розгорнула МОДР. Відозви, листівки видавалися ЦК МОДР Західної України та місцевими організаціями Луцька, Ковеля, Любомля, Заболотова і ін.¹⁸.

У листівках, розкиданих 3 грудня 1934 р. на вул. Курковій (тепер Лисенка.— Б. С.) у Львові, розповідалося про криваві розправи іспанської реакції над робітниками і селянами. МОДР закликала трудящих виступити єдиним фронтом за «звільнення іспанських революціо-

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, спр. 735, арк. 3, 4.

¹³ Там же, арк. 28.

¹⁴ Під прапором Жовтня... стор. 229.

¹⁵ А. Д. Ярошенко. Комуністична партія Західної України — організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, К., 1959, стор. 38—39; ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 96, арк. 5.

¹⁶ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 1023, арк. 2, 3.

¹⁷ І-ФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 225, арк. 75, спр. 246, арк. 35, 51; спр. 263, арк. 108; спр. 554, арк. 114; ф. 69, оп. 1, спр. 327, арк. 8, 135, спр. 566, арк. 1; ф. 76, оп. 1, спр. 25, арк. 136, 212; ВОДА, ф. 216, оп. 3, спр. 2079, арк. 3, 4, 10; РОДА, ф. 33, оп. 1, спр. 639, арк. 3, 5.

¹⁸ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 1663, арк. 2 зв.; ВОДА, ф. 46, оп. 9, спр. 2458, арк. 13, 18—24; ф. 216, оп. 3, спр. 1167, арк. 9; І-ФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 263, арк. 108.

нерів». У листівці вказувалося, що боротьба на захист жертв іспанського і німецького терору є одночасно боротьбою проти польського фашизму, на захист 14 тис. в'язнів Польщі, Західної України і Західної Білорусії. МОДР радила організовувати демонстрації, віча, масовки за звільнення іспанських революціонерів, Е. Тельмана, всіх антифашистів¹⁹.

КПП, КПЗУ, КСМЗУ, МОДР використовували кожен слушний нагоду для активізації політичної боротьби трудящих краю. Виступаючи проти польсько-німецького пакту 1934 р., вони викривали підступність планів Гітлера, роз'яснювали їх небезпечність для національних інтересів країни, попереджали, що союз правлячих кіл Польщі з Гітлером призведе її до катастрофи. Напередодні приїзду до Польщі Герінга комуністи закликали приймати на профспілкових зборах, фабриках, заводах, у містах і селах резолюції протесту проти цього візиту, вимагати розриву союзу Гітлера і Пілсудського²⁰.

Однією з форм політичної мобілізації мас і розгортання широкого руху на захист жертв фашизму було поширення серед населення рукопису «Справа Тельмана», в якому розповідалося про причини приходу Гітлера до влади, про боротьбу КППН проти фашизму і рух інтернаціональної солідарності прогресивної громадськості світу за звільнення вождя німецьких комуністів²¹.

Найбільш масовою була кампанія, під час якої збирали підписи проти білого терору в Німеччині на так званих «тельманівських листах». Лише у Львові й нафтовому басейні було зібрано по 2 тис. таких підписів за звільнення Тельмана.

У 1935 р. одним з проявів пролетарської солідарності з жертвами фашизму стала кампанія за надання політичного притулку німецьким емігрантам, затриманих польськими властями й ув'язнених у Копичинцях (Тернопільського воєводства) з метою передачі їх німецькому уряду. У Міністерство внутрішніх справ Польщі і Тернопільське воєводство були направлені телеграми протесту від 26 профспілкових і робітничих клубів. Делегат МОДР Західної України разом з делегатом від ППС відвідали Копичинці, де від імені львівського пролетаріату висловили протест, наполягаючи на звільненні ув'язнених²².

До руху інтернаціональної солідарності з німецьким пролетаріатом залучалися різні прошарки населення Західної України, в тому числі студенти, письменники, учителі, учні, службовці, трудова молодь. Це сприяло посиленню дієвості пролетарського інтернаціоналізму, робило його більш ефективним, динамічним.

Високого політичного напруження набрали також виступи за звільнення Г. Димитрова та його товаришів, безпідставно звинувачених у підпалі рейхстагу. Масовий рух протесту проти Лейпцигського процесу став важливим фактором, що сприяв повороту в робітничому русі Західної України в бік створення єдиного фронту. Цей рух «мобілізував не тільки робітників, але й широкі прошарки дрібної буржуазії і особливо передової інтелігенції»²³.

Вірна ідеям пролетарського інтернаціоналізму, КПЗУ вже у серпневій відозві «До робітників і робітниць, до всього трудового народу Львова!» (1933 р.) викрила брехливу інспірацію Гітлера—Герінга про

¹⁹ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 1082, арк. 5.

²⁰ Там же, ф. 11, оп. 29, спр. 1895, арк. 6—6 зв.

²¹ Там же, ф. 110, оп. 3, спр. 1640, арк. 4—27. Один з таких рукописів був конфіскований поліцією 30 липня 1934 р. у Львові на вул. Ткацькій, 19.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 539, оп. 3, спр. 994, арк. 15.

²³ Коммунистический Интернационал перед VII Всемирным конгрессом (Материалы), М., 1935, стор. 53.

підпал рейхстагу комуністами й закликала трудящих до масових демонстрацій на захист жертв гітлерівської провокації, проти білого терору в Польщі та на Західній Україні, проти польових судів, окупації Західної України, за звільнення в'язнів Луцької і Кобринської тюрм, за звільнення Г. Димитрова та його товаришів²⁴.

Під гаслом солідарності з Г. Димитровим відзначався також на Західній Україні Тиждень допомоги жертвам німецького фашизму, який проводився з 17 по 25 червня 1933 року в багатьох країнах²⁵.

Селяни с. Гоші на Волині в одному з листів писали під час Тижня: «Домагаємося звільнення невинно звинувачених у підпалі рейхстагу. Стверджуємо, що винуватцем є Герінг... Фашистський уряд Гітлера вишукує жертви, щоб приховати свої злочини, й оце рука його налягла на провідників пролетаріату»²⁶. Копія подібного листа була надіслана в німецьке посольство у Варшаві, була також направлена і в редакцію польської газети «*Ilustrowany Kurjer Codzienny*» у Львові. Профспілки Львова, що об'єднували 1500 чол., також вимагали звільнення безпідставно обвинувачених товаришів у підпалі рейхстагу²⁷. Відозви і листівки КПЗУ, КСМЗУ, МОДР широко розповсюджувалися на Волині, Тернопільщині, Ровенщині, Станіславщині²⁸.

КПЗУ пов'язувала рух за звільнення Димитрова з боротьбою проти кривавої розправи австрійської реакції з робітниками Відня, Лінца та інших міст після придушення антифашистського повстання в лютому 1934 р. Лютневі бої в Австрії стали першими боями пролетаріату в Європі після захоплення фашистами влади в Німеччині. Саме цим можна пояснити особливу увагу робітничого класу всіх країн до австрійських подій, його солідарність з австрійським пролетаріатом.

КПП правильно оцінила боротьбу австрійського пролетаріату і закликала трудящих загальним страйком у країні висловити солідарність з ним. Як відзначав секретар ЦК КПП Ю. Ленський, компартія Польщі в своїй агітації «пов'язувала страйк з боротьбою проти фашистської диктатури Пілсудського»²⁹. З такими ж закликами до трудящих звернулися КПЗУ, КСМЗУ, МОДР. Робітничий клас відповів активними виступами. Одночасно з страйками у Варшаві, Лодзі, Кельцях, Познані, Тарнові та інших містах 19 лютого відбувся страйк у Львові, в якому взяло участь близько 2 тис. робітників³⁰.

Страйки солідарності з австрійським пролетаріатом були проведені шахтарями Биткова, робітниками Калуша, нафтовиками Рипного, залізничниками Стрия, килимарями Коломиї та ін.³¹

На захист австрійського пролетаріату приєднали свій голос протесту навіть політв'язні. Так, під час Луцького процесу 57-ми один з підсудних кинув в обличчя польського «правосуддя»: «Братерський привіт австрійським повстанцям!»³²

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, спр. 680, арк. 54.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 539, оп. 3, спр. 975, арк. 31.

²⁶ Максимов С. Г. Боротьба організацій КПЗУ за інтернаціональне виховання трудящих Волині (1929—1938 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 13; Видавництво Київського університету, 1967, стор. 135.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 539, оп. 5, спр. 450, арк. 24.

²⁸ ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 4277, спр. 4282, арк. 6, 8, 41; ТОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 2152, арк. 3, ф. 287, оп. 1, спр. 172, арк. 93; спр. 179, арк. 29 зв.; І-ФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 246, арк. 15—86.

²⁹ «Коммунистический Интернационал», 1934, № 13, стор. 14.

³⁰ «Правда», 23 лютого 1934 р.; 3 історії революційного руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 501—502.

³¹ І-ФОДА, ф. 6, оп. 1, спр. 261, арк. 48; ф. 68, оп. 2, спр. 553, арк. 6, 60, 62, 62 зв.; ф. 226, оп. 1, спр. 261, арк. 44.

³² «Наша правда», 1934, № 2, стор. 66.

У страйках, демонстраціях, мітингах брали участь комуністи, рядові соціалісти, бундівці, члени профспілок, Центрального союзу шахтарів, Союзу союзів Польщі, профспілок християнських демократів. Це на прикладі доводило ідею можливості спільних виступів усіх верств населення в рамках єдиного фронту.

Позитивно відгукнулася на австрійські події прогресивна преса Західної України. Робітнича газета «Праця» писала, що героїчна боротьба австрійських робітників мала широкий відгук серед трудящих інших країн. Робітники, селяни і трудова інтелігенція щиро співчують «тим змаганням і спішають з допомогою жертвам тієї боротьби»³³. Після поразки повстання «Наша праця» відзначала, що не померла ідея, за яку віддали своє життя австрійські робітники, що з поразок німецького, австрійського, іспанського пролетаріату «зродились нові історичні блискучі перемоги, зродився нестримний стихійний гін до єдності, до об'єднання сил, до одноцілого і народного фронту трудящих»³⁴.

Широкий діапазон, глибокий зміст і зростаюча сила інтернаціональної солідарності трудящих в антифашистських акціях виявилися також у ставленні до італійської агресії проти Абіссинії. КПП і КПЗУ разом з усіма компартіями визнали її не як локальний, обмежений лише зовнішньополітичними рамками конфлікт, а як свідчення зростання фашистської загрози й посилення реакційності імперіалізму.

Ще влітку 1935 р. КПП і КПЗУ неодноразово звертали увагу трудящих на небезпеку перетворення назріваючої італо-абіссинської війни у світову. Листівки КПП, КПЗУ, КСМЗУ, окружних, районних та місцевих комітетів комуністів і комсомольців Західної України у великій кількості були поширені на Волині, Тернопільщині, Станіславщині, Львівщині. Оригінали їх зберігаються в обласних державних архівах у Львові, Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі³⁵.

Виконуючи настанови VII конгресу Комінтерну, ЦК КПП у постанові «Завдання КПП в світлі рішень VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу» вказував, що боротьба за мир, проти наступу фашизму нероздільна з обороною Абіссинії, з боротьбою проти всіх форм допомоги італійському фашизму з боку санаційного уряду³⁶. КПП, постійно спрямовуючи роботу партійних організацій на розширення інтернаціональної солідарності з народами, що вели боротьбу проти фашизму, імперіалізму і війни, в циркулярі до окружних, дільничних комітетів, партосередків, до ЦК КПЗУ, ЦК КПЗБ і ЦК КСМ Польщі перед першотравневою кампанією пропонувала висунути гасло: «Припинити війну в Абіссинії, застосувати нафтову санкцію до італійського фашизму!»³⁷

В цій кампанії велику діяльність розгорнув і МОДР. Так, на Волині було розповсюджене звернення МОДР Західної Білорусії, в якому вказувалося, що населення Західної Білорусії і Західної України душею і серцем на боці народних мас Абіссинії, бо в «їхній боротьбі ми бачимо наш захист від окупанта, захист від нападу фашизму —

³³ «Праця», 4 березня 1934 р.

³⁴ «Наша праця». (Двотижневий інформаційно-суспільний та професійний часопис), 22 березня 1936 р.

³⁵ ЛОДА, ф. 256, оп. 1, спр. 96, арк. 56, 57; ВОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 5680, арк. 2; спр. 5871, арк. 49; ф. 46, оп. 9-а, спр. 60, арк. 16; спр. 1953, арк. 209 зв.; 1-ФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 263, арк. 410, 418, 420 зв.; спр. 556, арк. 117; ф. 226, оп. 1, спр. 418, арк. 115 зв., 130, 142; ТОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 347, арк. 26.

³⁶ KPP. Uchwały i rezolucje, T. III, стор. 534.

³⁷ Dokumenty Komunistycznej Partii Polski 1935—1938, Warszawa, 1968, стор. 150.

спільних наших ворогів». МОДР пропонувала закидати протестами італійське посольство у Варшаві, фашистський уряд Костялковського, гітлерівського агента в Польщі міністра Бека і протестувати проти політики «потурання Муссоліні урядами Англії, Франції, які домагаються поділу Абіссинії між грабіжниками імперіалістами!»³⁸

Розбійницьку політику італійського фашизму сміливо й рішуче викривала комуністична прогресивна преса Західної України. Газета «Червона допомога» писала: «Задля визиску розпочав Муссоліні війну. Муссоліні хоче встановити опіку над невольництвом в Абіссинії, але чи не є фашизм в його власній країні найгіршою формою невольництва, під яким гнуться мільйони трудящих мас?»³⁹ Через газету комуністи закликали трудящих до солідарності з боротьбою абіссинського народу. Про події в Абіссинії й зусилля Комінтерну щодо організації спільних виступів усіх трудящих проти агресії постійно інформував своїх читачів журнал «Наша правда»⁴⁰.

Газета ППС «Trybuna robotnicza», яка перебувала під впливом комуністів, з номера в номер присвячувала цілі шпальти викриттю агресії Італії, доводила широким народним масам загрозу перетворення італо-абіссинської війни у світову, її непопулярність у самій Італії, інформувала про всезростаючу хвилю протесту світової громадської думки, викривала бездіяльність Ліги Націй, вміщувала відозви Профінтерну⁴¹. Аналогічні матеріали друкувалися в газеті «Наша праця» та ін.

Рух інтернаціональної солідарності з народом Абіссинії сприяв дальшому згуртуванню миролюбних сил Польщі і Західної України перед лицем нових актів агресії з боку фашистських держав.

Численні документи і факти свідчать, що КПП і КПЗУ надавали великого значення міжнародній солідарності трудящих, виховували робітничий клас і селянські маси в дусі ідей відданості й вірності ідеалам пролетарського інтернаціоналізму, вірного розуміння національних та інтернаціональних завдань трудящими Польщі і Західної України.

У органічній єдності вимог внутрішнього і міжнародного характеру, національного і інтернаціонального, в широкому русі підтримки зарубіжних антифашистських сил комуністи бачили важливу запоруку успіху трудящих, що вели боротьбу за єдиний фронт, за прискорення соціального і національного визволення трудящих Західної України.

Дослідження героїчного минулого трудящих Західної України як одного із загонів світового революційного процесу, його єдності з міжнародним революційним рухом у 30-х роках, можуть стати корисними і цінними для практики інтернаціональної солідарності й виховання мас у дусі ідей пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Минуле і сучасне свідчать, що бойова солідарність робітничого класу, трудящих мас, народів світу є могутнім фактором зростання світового революційного процесу, була й залишається наріжним каменем комуністичного і робітничого руху⁴².

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 539, оп. 3, спр. 993, арк. 9 зв.

³⁹ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 1961, арк. 4.

⁴⁰ «Наша правда», 1935 р.

⁴¹ «Trybuna robotnicza», 1935—1936 рр.

⁴² Див. До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 43.

ДІЯЛЬНІСТЬ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННЮ ТРУДЯЩИХ (1918—1920 рр.)

А. О. МОЛОДЦОВА

Могутньою зброєю Комуністичної партії в справі зміцнення Радянської влади і захисту її завоювань від внутрішніх і зовнішніх ворогів була і є ідеологічна робота. «Ми повинні,— говорив В. І. Ленін,— відстоювати революційне будівництво, боротися проти буржуазії і воєним шляхом і ще більше шляхом ідейним, шляхом виховання...»¹.

Ідеологічна робота партії більшовиків у 1918—1920 рр. велася в умовах громадянської війни та інтервенції. Органічною складовою частиною ідеологічної роботи партії в цей складний період, як і завжди, було виховання трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства народів, які звільнилися від соціального і національного гноблення і приступили до створення суверенних соціалістичних республік.

В. І. Ленін обґрунтував важливість інтернаціонального згуртування трудящих в умовах диктатури пролетаріату, виховання їх в дусі пролетарського інтернаціоналізму на основі здійснення величезних соціально-економічних і політичних перетворень, послідовного втілення в життя національної програми партії, діалектичного поєднання інтернаціональних і національних завдань робітничого класу в багатонаціональній країні, боротьби проти великодержавного шовінізму та буржуазного націоналізму. Комуністи, підкреслював він, якщо вони хочуть залишитися вірними соціалізму, повинні «...вести інтернаціоналістське виховання мас...»².

Програма більшовицької партії з національного питання включала в себе вирішення двоєдиного завдання: ліквідацію національного гніту в усіх його видах і формах, надання народам повної рівноправності і, в першу чергу, права на самовизначення аж до відокремлення і створення незалежної держави, і, в той же час, згуртування революційних сил трудящих різних націй у боротьбі проти імперіалізму.

З перемоого Жовтня підтверджувалося на практиці ленінське передбачення, що «визнання права на відокремлення *зменшує* небезпеку «розпаду держави»³, що чим демократичнішим буде державний лад, чим більше свободи матимуть нації, тим міцнішими будуть їх економічні, політичні і культурні зв'язки.

Важливе значення в інтернаціональному вихованні мас мали політика і практична діяльність держави робітників і селян, народженої під прапором пролетарського інтернаціоналізму. «Якщо раніше,— підкреслював Володимир Ілліч,— ми пропагували загальними істинами, то тепер ми *пропагуємо* роботою. Це — теж проповідь, але це проповідь дією...»⁴. Історичні документи Радянської влади — звернення «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу», «Декларація прав народів Росії», «Декларація прав трудячого і експлуатованого народу»⁵ та інші — показали масам, що ця влада справді захищає і виражає їх інтереси, забезпечує їх права.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 325.

² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 327.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 387.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 179.

⁵ Декреты Советской власти, т. 1, М., 1957, стор. 113, 608, 616.

Великі ідеї соціалістичної революції, втілені в цих перших документах, знайшли широкий відгук на Україні. Надання Україні незалежності, перемога Радянської влади означали для українського народу вільний розвиток, побудову соціалістичного суспільства, а на цій базі — розвиток дружби й співробітництва з усіма народами і, передусім, з російським. Аналізуючи досвід перших місяців боротьби за Радянську владу на Україні, І з'їзд КП(б)У в резолюції «Україна і Росія» конкретно вказав на об'єктивні основи розвитку відносин співробітництва між РСФРР і Україною: «1) Україна економічно нерозривно зв'язана з Росією; 2) економічна єдність України і Росії за останнє 10-ліття створила міцний базис для єдності боротьби пролетаріату України і Росії...»⁶.

В інтернаціональному вихованні робітників і селян різних націй велике значення мало широке розповсюдження, публікація ленінських документів, промов і статей. За 1918—1920 рр. на Україні було здійснено 104 видання 37 творів В. І. Леніна. Загальний тираж лише 44 видань, про які є точні дані, становить 1188 тис. примірників⁷. В українських газетах передруковувалися статті В. І. Леніна, вміщені в «Правді» та інших газетах. Широко практикувався виклад доповідей вождя революції, його виступів, промов на з'їздах, мітингах, а також вибірково, неповні публікації і короткі газетні звіти. Ленінське слово, пройняте почуттями пролетарського інтернаціоналізму й поваги до трудящих усіх національностей, знаходило відгук у серцях і думках трудящих України, сприяло зміцненню дружби і взаємодопомоги братніх народів.

Особливо важливу роль у роботі партійних організацій республіки відігравали вказівки В. І. Леніна щодо національної політики, його турбота про зміцнення державного союзу і дружби російського та українського народів, інтернаціональне виховання трудящих, обережність і терпіння в подоланні національного недовір'я. «Хай же комуністам Росії і України,— писав він,— вдасться терпеливою, наполегливою, упертою спільною роботою перемогти націоналістські підступи всякої буржуазії, націоналістські передсуди всякого роду і показати трудящим усього світу приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй у боротьбі за Радянську владу, за знищення гніту поміщиків і капіталістів, за всесвітню Федеративну Радянську Республіку»⁸.

Керуючись настановами ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна, ЦК КП(б) України спрямовував зусилля партійних організацій республіки на виховання трудящих у дусі відданості ідеям соціалістичної революції, поваги до народів інших національностей.

Однією з найрозповсюдженіших форм агітаційно-пропагандистської роботи партії в роки громадянської війни та інтервенції були мітинги. «Мітингування,— писав Володимир Ілліч,— це і є справжній демократизм трудящих, їх випрямлення, їх пробудження до нового життя...»⁹, перехід мас «...від історичної сплячки до нової історичної творчості»¹⁰.

Мітинги, як масова форма пропаганди й агітації більшовиків, практикувалися давно, але найширше розповсюдження здобули після перемоги Радянської влади. Завдання партійних організацій полягало в тому, щоб навчитися спрямовувати й використовувати в інтересах Радянської влади мітинговий демократизм, проводити ідеї Радянської

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій. К., 1958, стор. 16.

⁷ «УІЖ», 1968, № 4, стор. 66.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 267—268.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 235.

¹⁰ Там же, стор. 180.

влади, інтернаціональної єдності, згуртовувати маси на вирішення важливих проблем. Практика висунула кілька типів мітингів (за їх призначенням, складом, місцем і методами проведення): інформаційні, виробничо-господарські, звітні, дискусійні, інтернаціональні та ін. Оцінюючи значення одного з перших інтернаціональних мітингів, проведеного в Москві 19 грудня 1918 р., О. М. Горький, який головував на ньому, писав: «Зміст його виявився в тому одностайному почутті, яке стало похороною піснею відживаючому і радісним благовістом, що закликав усі народи на допомогу відродженій революційній Росії, на допомогу робітничому народові всіх країн»¹¹.

Мітинги широко практикувалися й на Україні. Найчастіше їх присвячували питанням, які особливо цікавили й хвилювали трудящих, зокрема: «Що таке комунізм», «Будівництво Радянської влади на Україні», «Як вирішує партія більшовиків національне питання» та ін.¹²

Перед трудящими часто виступали керівники партії та уряду, державні діячі. Взірцем бойової інтернаціоналістської пропаганди й агітації були виступи В. І. Леніна. Він роз'яснював масам інтернаціональний характер Радянської влади, необхідність захисту її завоювань в інтересах не лише російської, але й всесвітньої революції, національну політику партії.

Керівники Комуністичної партії (більшовиків) України та українського радянського уряду Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський, С. В. Косіор та інші, виступаючи на мітингах, роз'яснювали трудящим необхідність єдності дій Радянських республік у захисті завоювань революції, зміцнення їх воєнно-політичного союзу, несли в маси ідеї дружби народів.

У 1918—1920 рр., коли офіційно оформлявся, розвивався й міцнів воєнно-політичний союз Радянських республік, Комуністична партія України, її організації на місцях часто виносили на мітинги обговорення питань єдності республік у боротьбі з ворогами. Мітинги кликали й згуртовували трудящих на боротьбу за зміцнення цієї єдності, були своєрідною школою інтернаціонального виховання. Про це свідчили прийняті резолюції з переліком конкретних заходів, спрямованих на зміцнення політичного та економічного становища Радянської влади на Україні.

«Ми постановляємо,— говорилося в резолюції, прийнятій на мітингу робітників київського заводу «Арсенал» 5 липня 1919 р.,— дружно взятися за роботу, ...організувати нашу Радянську владу так, щоб не лише на Україні й у Великоросії, але й в усьому світі вона утвердилась на благо трудящих». Трудящі Бобринської волості Роменського повіту Полтавської губернії, зібравшись на мітинг 20 грудня 1919 р., одногolosно постановили «вітати героїчну Українську і братню Російську Червону Армію, яка звільняє Україну з-під гніту кривавої денікінщини, і всіма силами і засобами... сприяти постачанню Червоної Армії і трудового населення, а також і закріпленню робітничо-селянської Радянської влади і, в той же час, боротися всіма силами з контрреволюцією, в якому б вигляді вона не була»¹³.

Партія постійно інформувала трудящих про революційні події в західноєвропейських державах. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, радянські люди активно підтримували революційні виступи трудящих на Заході. По всій Україні пройшла хвиля мітингів і демонстра-

¹¹ «Коммунистический Интернационал», 1919, № 1, стор. 139.

¹² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 148, арк. 4; спр. 202, арк. 10, 12, 15.

¹³ Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов, т. II, К., 1967, стор. 211, 566.

цій на підтримку революції в Німеччині. Широкий відгук знайшла революція в Угорщині, про що свідчать тисячі телеграм про почуття солідарності з угорським народом, надісланих з мітингів українських трудящих на адресу ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У.

Багато мітингів, присвячених III, Комуністичному Інтернаціоналові, закінчувалося збиранням коштів у його фонд. 17—18 липня 1920 р., наприклад, за рішенням ЦК КП(б)У по всій Україні були проведені мітинги в зв'язку з відкриттям у Москві II конгресу Комінтерну. На мітингах виступали члени Комінтерну. Цілі виробничі колективи приймали рішення про відрухування значних сум, зароблених під час позарочної роботи, у фонд III, Комуністичного Інтернаціоналу й зарубіжних революціонерів, які потерпіли від білого терору¹⁴.

Партійні організації постійно вдосконалювали форми проведення мітингів, прагнучи зробити їх дієвішими й цілеспрямованішими, виходячи з обставин і завдань, що стояли на порядку денному. Вже з 1918 р. практикуються мітинги-концерти, які в 1919—1920 рр. стали особливо популярними. Політична агітація, доповнена силою мистецтва, забезпечувала більшу дохідливість і, крім того, робила мистецтво надбанням народу. Мітинги-концерти також часто закінчувалися збиранням коштів у фонд допомоги Півночі, Червоній Армії, III Комуністичному Інтернаціоналові, Інтернаціоналові молоді й т. ін.¹⁵

В роки громадянської війни народилася й така форма політичної роботи партії в масах, як безпартійні конференції, які набули найширшого розповсюдження в 1919—1920 рр. В. І. Ленін високо оцінював їх значення як другого (після професійних спілок) помічника партії¹⁶. На Україні безпартійні конференції міцно увійшли в арсенал роботи партійних організацій з масами. Поряд з загальнополітичними питаннями (поточний момент і міжнародне становище) на конференціях спеціально обговорювалися питання про союз республік, забезпечення всієї Країни Рад хлібом і паливом, допомогу Червоній Армії та ін. Безпартійні робітники й селяни виступали на конференціях з конкретними практичними пропозиціями, а після прийняття відповідних рішень ставали активними провідниками їх у життя.

В повідомленнях з місць відзначався масовий і жвавий характер конференцій, велика активність робітників і селян. З Чернігова, Гришиного, Слов'янська, Вознесенська та інших міст і сіл надходили повідомлення про те, що «безпартійні конференції викликають великий інтерес серед селян. Приїзять на конференцію охоче, уважно вслухаються в зміст доповідей, встановлюється міцний зв'язок між містом і селом, робітниками й селянством, центром влади і його периферією»¹⁷.

На конференціях точилася гостра боротьба з представниками дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, які виступали проти союзу республік, продовольчої політики партії більшовиків. Безпартійна робітнича конференція в Луганську (19—25 червня 1920 р.) дала рішучу відсіч розкольніцькій діяльності меншовиків, заявила про підтримку Червоної Армії, продовольчої політики Радянської влади і комнезамів. Широка робітнича конференція, на якій число делегатів перевищувало 3 тис., відбулася в Катеринославі 27 червня 1920 р. Величезною більшістю голосів вона схвалила політику Радянської влади на Україні,

¹⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 23, арк. 124; Херсонський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-37, оп. 2, спр. 33, арк. 56, 57.

¹⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 81, арк. 55; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, спр. 5, арк. 102; ХОДА, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 138, арк. 154; спр. 142, арк. 249; «Селянська біднота», 14, 30 липня 1920 р.

¹⁶ Днів. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 164.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 145, арк. 14, 17; спр. 148, арк. 1.

спрямовану на зміцнення єдності сил, розгортання роботи на селі тощо¹⁸.

Всі рішення безпартійних конференцій пройняті ленінською ідеєю міцного державного союзу і братерського співробітництва радянських республік України та Росії. Українські трудящі виступали на підтримку інтернаціоналістських зв'язків з робітниками й селянами інших країн, закликали їх до спільної роботи, щоб відстояти першу в світі Країну Рад від спільного ворога всіх трудящих — імперіалізму, до єдності дій у боротьбі за перемогу соціалістичної революції в усьому світі.

Інтернаціоналізм українських трудящих виявлявся в часи жорстоких випробувань. Яскравим його виявом була підтримка Радянською Україною Брестського миру, високо оцінена В. І. Леніним і ЦК РКП(б). Під час нападу буржуазно-поміщицької Польщі на Радянську республіку трудящі України, керовані КП(б)У, піднялися на захист своєї народної влади та її завоювань. ЦК РКП(б) у «Зверненні до всіх робітників, селян і чесних громадян Росії»¹⁹ закликав до боротьби трудящих РСФРР, України, Білорусії та інших республік: «Україна в небезпеці!». Партійна мобілізація, проведена в травні 1920 р., дала фронтові й для роботи на Україні 4537 комуністів, а всього з квітня по листопад 1920 р. до армії прийшло 24 244 чол., крім тих, хто був мобілізований у прифронтових губерніях²⁰.

Всенародний виступ на боротьбу з ворогом став можливим завдяки тому, що за роки існування Радянської влади трудящі всіх національностей остаточно переконалися в необхідності спільно захищати завоювання диктатури пролетаріату. Соціальні, економічні, політичні перетворення, здійснені в республіках, стали міцною основою спільних бойових дій, воєнно-політичного союзу республік. Величезне значення мала й ідеологічна робота партійних організацій.

Але, ведучи боротьбу проти жорстокого й підступного ворога, трудящі Радянських республік боролися не проти польського народу, а проти буржуазії та поміщиків Польщі, які, боячись запалюючого прикладу Країни Рад, намагалися будь-якою ціною покінути з соціалізмом. Становить, зокрема, інтерес резолюція Єлисаветградської безпартійної селянської конференції 23 червня 1920 р.: «...Вступивши в бій з польською шляхтою,— підкреслювалося в ній,— ми боремося не проти польського народу, а проти польських панів-гнобителів. Ми в свій побідоносний ході простягаємо руку миру і допомоги всім нашим закордонним братам»²¹.

Значну роль у зміцненні інтернаціональної солідарності трудящих братніх республік та їх інтернаціональному вихованні відігравали як всеросійські, так і місцеві з'їзди Рад, наради, конференції. Інтернаціональні за своїм складом, вони активно впливали на широкі багатонаціональні маси трудящих. «Стільки з'їздів селянських і робітничих, скільки було у нас, не було ні в одній державі світу. Таким шляхом ми розвиваємо свідомість ...якраз таким шляхом ми виробляємо спільні рішення і виконуємо спільну волю.

На цій широчезній базі розуміється наша Радянська конституція, наша Радянська влада. Вона дає те, що рішення Радянської влади мають небачену в світі силу авторитету, силу робітників і селян»²².

¹⁸ Там же, арк. 7—9.

¹⁹ «Правда», 30 квітня 1920 р.

²⁰ История гражданской войны в СССР, т. V, М., 1960, стор. 78.

²¹ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР, К., 1963, стор. 177.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 464.

Під керівництвом партійних організацій проводились з'їзди, конференції і наради в національних республіках та областях, а також з'їзди національних меншостей: роз'яснювалася політика Радянської влади з національного, аграрного, продовольчого питань, доводилася необхідність дружби та співробітництва народів, приймалися рішення, які ставали основою практичної роботи з масами. В тій чи іншій мірі на більшості з'їздів ставилися питання, пов'язані з інтернаціональним вихованням трудящих. Українські робітники й селяни обговорювали питання про допомогу Великої Росії продовольством, підтримку інтернаціональної Червоної Армії — матеріально й людськими резервами. Резолюції волосних, повітових, губернських з'їздів приймалися безпосередньо з питань зміцнення й удосконалення воєнно-політичного союзу республік, співробітництва російського, українського та інших народів.

Всеукраїнський з'їзд волвиконкомів на початку червня 1919 р. одногослосно ухвалив резолюцію, яка вітала єдність військових сил соціалістичних республік²³. На з'їздах Рад, нарадах, селянських з'їздах приймалися рішення про створення «єдиного революційного фронту повсталих трудових мас всіх національностей Росії, надання допомоги голодуючим губерніям РСФРР. При цьому особливо підкреслювалася ідея про те, що від міцності Радянської влади в РСФРР значною мірою залежить доля українського народу²⁴.

Численні документи свідчать про безкорисливе прагнення трудящих України допомогти голодуючим губерніям РСФРР. В телеграмах на ім'я В. І. Леніна вони повідомляли про свої рішення й про відправку поїздів з хлібом, цукром та іншим продовольством з Полтави, Києва, Одеси, Катеринослава та інших міст України, про створення «Комітетів допомоги голодуючій Великій Росії», про необхідність ввести постачання Півночі «в русло організованих заготівель у державному масштабі, щоб покласти край спекуляції, роздуванню цін і т. ін.»²⁵ КП(б)У в своїй політиці допомоги Радянській Росії виходила із справді інтернаціоналістських настроїв і прагнень широких трудящих мас.

Допомога братніх республік була взаємною. ЦК РКП(б), особисто В. І. Ленін враховували становище на Україні, його особливості, уважно стежили за настроями робітників і селян, подавали допомогу і підтримку в подоланні труднощів, правильному здійсненні аграрної та національної політики в республіці.

ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У вживали термінових, енергійних заходів для подолання продовольчих труднощів. Насамперед, необхідно було зміцнити продовольчі органи, поповнивши їх передовими робітниками та комуністами. В. І. Ленін пропонує допомагати Україні всім і в усьому, щоб там остаточно утвердилася Радянська влада. «На Україну *все*», — вимагає він²⁶. Зміцнюються економічні основи співдружності республік, зростає потреба співробітництва. Розширюється фінансова допомога Україні, хоч Радянська Росія сама переживає надзвичайні матеріальні труднощі. Тільки в липні—серпні 1919 р. за постановою РНК РСФРР Україні було відлучено 6 млрд. 589 млн. 182 тис. крб.²⁷

Форми допомоги Україні були різноманітними. Газета «Коммунист» 25 січня 1919 р. повідомила про прибуття до Харкова комісії ВРНГ,

²³ Див. Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР, стор. 124.

²⁴ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 14, арк. 3; ЦДАЖР УРСР, ф. 1325, оп. 1, спр. 238, арк. 1.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 6, арк. 4; спр. 8, 9, арк. 2, 26, 75; спр. 14, арк. 114.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 44, стор. 254.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 1038, арк. 3.

яка складалася «з відповідальних московських працівників, для допомоги в організації місцевого Раднаргоспу, встановлення контакту з ВРНГ і з метою допомоги своїм досвідом харківським робітникам у справі ведення народного господарства».

Для постачання промисловості Радянської Росії та України, налагодження обміну між республіками була створена Комісія ввозу і вивозу сировини й фабрикатів, на Україну направляються технічні комісії для допомоги у відбудові та налагодженні промисловості²⁸.

Коли почалася відбудова Донбасу, Радянська Росія першою прийшла на допомогу українському робітничому класові — кадрами, технікою, фінансами і т. ін. Фракція РКП(б) при ЦК Всеросійського союзу робітників-металістів повідомляє про направлення в Донбас і Харків 315 комуністів-фахівців²⁹. На Україну відправляються поїзди з мануфактурою, шкірою, взуттям та іншими необхідними промисловими товарами з Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська, Твері та інших міст Радянської Росії, з братніх республік, зокрема, найближчої сусідки — Білорусії³⁰.

У спільній боротьбі з ворогами, разом переборюючи розруху і голод, широкі маси трудящих усіх братніх республік, керовані партією, вчилися інтернаціоналізму, колективізму, пролетарської солідарності.

Комуністична партія України, проводячи ідеологічну роботу, чутливо реагувала на зміни в обстановці та настроях мас, на завдання моменту. В 1919 р., коли в процесі класового розшарування на селі спостерігалися різкі хитання українського селянства між Радянською владою і контрреволюцією, коли питання єдності республік у боротьбі з ворогами постали на перший план, більшовики республіки почали ширше використовувати й такі форми роботи як індивідуальні та групові бесіди з робітниками, селянами, інтелігенцією. В. І. Ленін у квітні 1919 р. вказував: «Мало зборів і мітингів, потрібна особиста агітація...»³¹, робота з групами і окремими трудящими, аби переконати кожного, донести до кожного світло революційних ідей. Партійні пропагандисти й агітатори, виїжджаючи на місця, проводили бесіди на близькі робітникам і селянам теми, відповідали на їх запитання, що стосувалися різних галузей життя республіки й Країни Рад в цілому, перспектив її розвитку.

У 1920 р., коли Радянська влада завойовує мирний перепочинок і починає перехід до господарського будівництва, арсенал форм і методів виховної роботи партії поповнюється агітнедільниками³². Інтерес селянських мас до мітингової агітації дещо слабшає. Щоб внести в роботу на селі щось нове, ближче й зрозуміліше селянам, посилити дохідливість агітації, партійні організації України починають практикувати недільні групові поїздки в села політично підготовлених комуністів, обізнаних з життям селян. Разом з ними виїздили й робітники — спеціалісти по ремонті сільськогосподарського інвентаря, будівництву мостів, мощенню ґрунтових шляхів тощо. Такі агітаційно-трудові поїздки зміцнювали союз робітників і селян — важливу основу інтернаціональної єдності трудящих, сприяли комуністичному вихованню сільського люду.

ЦК КП(б)У спеціальним циркулярним листом рекомендував партійним організаціям використовувати агітнедільники як важливу форму

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 552, арк. 4; ф. 130, оп. 3, спр. 559, арк. 327.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 99, оп. 1, спр. 1, арк. 5, 11.

³⁰ «Бюллетень Наркомпрода», 1919, № 6; «Коммунист», 20 квітня 1919 р.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 283.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 5, арк. 18.

ідеологічної роботи. «Агіттрудові недільники,— відзначалося в листі,— повинні наочно показати, що лише в братній солідарності і... взаємодопомозі міста і села криється запорука сили й міцності радянського будівництва»³³.

Інтернаціональному вихованню трудящих республіки значною мірою допомагала лекційна пропаганда. Живе слово лектора ясніше доносило до трудящих ідеї Радянської влади, глибше розкривало шляхи розвитку інтернаціоналізму, пролетарської солідарності, роль партії більшовиків у перемозі пролетарської революції. Партійні комітети розробляли тематику лекцій, лекційні цикли, дбали про підготовку лекторів. Темі їх виступів були різноманітними: «Міжнародний пролетаріат», «Зовнішня і внутрішня політика Радянської влади», «В. І. Ленін і Комінтерн», «Національне питання і наші завдання», «Історія Інтернаціоналу», «Міжнародне становище Радянської республіки», «Пролетарська революція і роль РКП(б)» та ін.³⁴ У партійні комітети з місць надходили заявки на виступи кваліфікованих лекторів, пропагандистів і агітаторів, підкреслювалася важливість цієї форми роботи з масами.

До лекційної пропаганди ставились серйозні вимоги: конкретність, життєвість, тісний зв'язок з інтересами і потребами трудящих, роз'яснення їм завдань щодо зміцнення і захисту Радянської влади. На засіданні Петинського РК КП(б)У Харківської губернії прямо підкреслювалося, що «лекції повинні мати конкретний, життєвий і закінчений характер»³⁵.

Ось приклад організації лекційної пропаганди, здійснюваної Одеським губкомом КП(б)У навесні 1920 р., під час нападу на Радянську республіку буржуазно-поміщицької Польщі. Лектори роз'яснювали приховані цілі ворога, закликали трудящих на боротьбу з ним. Про це свідчать і теми лекцій: «Польський наступ і завдання робітничого класу», «Національне питання», «Польща і Росія до і після революції» та ін. Зі зміною обстановки на фронті змінилася й тематика лекцій. З 1 по 15 червня 1920 р. відбулися такі лекції: «Поразка білої Польщі і крах міжнародного капіталізму», «Фронт і тил», «Земельне питання і розверстка», «Завдання продзагонів» та ін.³⁶ Така гнучкість давала можливість партійним організаціям концентрувати увагу трудящих на питаннях, що були життєво важливими для всієї країни на тому чи іншому етапі, забезпечувала дієвість ідеологічної роботи.

В налагодженні ідеологічної, і в тому числі інтернаціональної роботи, велику допомогу партійним організаціям подавали культурно-освітні установи: клуби, хати-читальні, народні університети, бібліотеки. На початок 1920 р. на Україні було відкрито майже 900 бібліотек (не рахуючи шкільних і дитячих), близько 300 хат-читалень, 250 клубів, 630 театрів і народних будинків³⁷.

В умовах громадянської війни та інтервенції партія часто зосереджувала увагу мас на тих питаннях, від термінового вирішення яких залежала доля Радянської влади. Проводилися тематичні «Дні», «Тиждні» («Тиждень фронту», «Тиждень селянина», «Тиждень хворого і пораненого червоноармійця»), які дозволяли ефективно поєднувати ідеологічну й організаторську роботу.

³³ Там же.

³⁴ Там же, спр. 202, арк. 9, 10, 14, 19; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, спр. 5, арк. 102; ХОДА, ф. Р-1887, оп. 3, спр. 128, арк. 76.

³⁵ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, спр. 5, арк. 102.

³⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 202, арк. 15, 19—20.

³⁷ В. А. Чирко. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг., М., 1967, стор. 177.

Широко несли в маси ідеї інтернаціоналізму агітаційно-інструкторські поїзди й пароплави ВЦВК, створювані під керівництвом ЦК РКП(б). Населення бачило в агітпоїздах та агітпароплавах вияв уваги центральної влади до місцевих потреб, називаючи їх «подарунком Центру». З 1918 по 1921 р. в різні райони країни були відправлені агітпоїзди ім. В. І. Леніна, «Октябрьская революция», «Красный Восток», «Памяти Я. М. Свердлова», «Красное знамя», «Советский Кавказ», «Красный Север», «Михаил Калинин», «Володарский». Агітпоїзди вирушали саме туди, де виникала в цьому найбільша потреба. Так, у період найгострішої політичної боротьби на Україні (навесні та влітку 1919 р.) ВЦВК направив сюди агітаційно-інструкторський поїзд ім. В. І. Леніна з метою подання необхідної практичної допомоги партійним організаціям республіки в боротьбі з залишками буржуазно-націоналістичної контрреволюції, націоналістичною пропагандою.

Інтерес населення до мітингів, лекцій, кіносеансів та інших заходів, здійснюваних колективами агітпоїздів, був величезним. З м. Богодухова Харківської губернії повідомлялося, що прибуття агітпоїзда ім. В. І. Леніна викликало ентузіазм трудящих, сприяло пошвавленню всієї роботи. В рішенні урочистого мітингу в день прибуття поїзда відзначалася єдність, з якою пролетаріат усіх радянських республік працює для перемоги над світовим капіталізмом³⁸.

У 1920 р. уряд України звернувся до уряду РСФРР і особисто до В. І. Леніна та М. І. Калініна з проханням направити в розпорядження Укрревкому агітаційно-інструкторський поїзд, «який би ми поповнили українцями. Добре було б товаришеві Калініну короткий рейс здійснити на Україні...»³⁹. ВЦВК 15 січня 1920 р. запропонував відправити на Україну поїзд «Октябрьская революция», а на Дон — ім. В. І. Леніна. Після рейсу на Дону, Кубані та Північному Кавказі цей агітпоїзд з усім обладнанням був переданий у розпорядження Українського ЦВК. Уряд Радянської України широко використав його для ідеологічної роботи серед трудящих під час інтервенції білопанської Польщі, направляючи в ті місцевості, де найдужче піднімали голову куркульська контрреволюція, бандитизм, буржуазні націоналісти. Маршрут поїзда визначали безпосередньо Політбюро та Оргбюро ЦК КП України. Так, у серпні 1920 р. поїзд вирушив на Правобережну Україну за маршрутом: Харків — Кременчук — Фастів — Бердичів — Житомир — Коростень — Сарни — Ровно — Шепетівка — Проскурів — Кам'янець-Подільський — Жмеринка — Балта — Олвіополь — Знам'янка — Катеринослав — Харків. У листопаді 1920 р. поїзд мав об'їхати Полтавську й Катеринославську губернії⁴⁰.

Трудящі України гаряче зустрічали М. І. Калініна, який прибув з поїздом. На кожний його виступ збиралися тисячі людей. Ідеї інтернаціоналізму, дружби російського та українського народів, які звучали в промовах М. І. Калініна, знаходили гарячий відгук слухачів. На мітингу в Слов'янську було присутніх майже 2,5 тис., у Горлівці — 3 тис., Дебальцевому — 5 тис. чол.⁴¹ Резолюції, прийняті на цих мітингах, висловлювали готовність робітників віддати всі сили на зміцнення Радянської влади й відбудову зруйнованого господарства, сприяли мобілізації сил на допомогу Донбасові. А це було життєво важливим і для РСФРР, і для УСРР.

³⁸ «Коммунист», 6 березня 1919 р.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 95, спр. 524, арк. 403.

⁴⁰ Там же, арк. 227; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145 а, спр. 11, арк. 1; оп. 146, спр. 9, арк. 62.

⁴¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 109, арк. 2.

Велику роботу здійснив Г. І. Петровський, який, очолюючи поїзд ім. В. І. Леніна, в 1920 р. тричі об'їхав більшість губерній України, на кожній зупинці виступав з доповідями на мітингах, приймав делегатів від робітників і селян, проводив наради з партійними і радянськими працівниками.

Влітку 1919 р. успішно пройшла поїздка по Дніпру агітпароплава «Більшовик». З місць повідомляли, що селяни охоче розбирали доставлену пароплавом літературу, відвідували мітинги-концерти й кіносеанси. За 60 днів плавання відбулося 67 таких мітингів-концертів і 55 кіносеансів ⁴².

Місцеві партійні організації разом з військовими комісаріатами створювали спеціальні військово-агітаційні фургонні загони й направляли їх туди, де активізувалася чорносотенна й націоналістична агітація ворогів Радянської влади. У фургонах було багато літератури, підбраної відповідно до запитів селянства: з земельного, національного питань, про відокремлення церкви від держави, про комуну, роль бідноти й середняків у революції та їх ставлення до Радянської влади, взаємовідносини між містом і селом та ін. ⁴³

Діяльність агітаційно-інструкторських поїздів і пароплавів була високо оцінена ЦК РКП(б), партійними організаціями. Делегати IX з'їзду РКП(б) в спеціальних анкетах одностайно відзначили особливе значення цих поїздів і пароплавів саме в інтернаціональному вихованні трудящих, підкреслюючи, що вони стали «величезним знаряддям масової пропаганди і наочної агітації, яка розносить по неосяжних просторах країни ідеї братерства і солідарності в боротьбі та праці всіх трудящих» ⁴⁴.

Успішній роботі партійних організацій, спрямованій на виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, подолання залишків націоналізму й великодержавного шовінізму, значною мірою сприяло здійснення ленінських настанов щодо культурно-національного будівництва на Україні. В резолюції VIII Всеросійської партконференції підкреслювалося, що, зважаючи на багатовікове придушення царизмом і експлуататорськими класами Росії української культури (мови, школи й т. ін.), обов'язком усіх членів партії є всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури ⁴⁵. В. І. Ленін завжди вважав безумовно необхідними всілякі поступки і максимум рівноправності щодо мови і вчив цього комуністів. Він рішуче виступав проти спроб принизити роль української мови, вказував, що ідеї Радянської влади, донесені до трудящих мас рідною мовою, будуть їм зрозумілішими.

В той же час В. І. Ленін застерігав і від небезпеки ухилу в інший бік — гоніння російської мови та працівників, які прибували з РСФРР. Ці факти траплялися на Україні, і В. І. Ленін розцінював їх як вияв місцевого націоналізму. Г. І. Петровський відзначав, що партійні організації УСРР вчасно й по-діловому поклали край таким тенденціям, як і, одночасно, спробам заперечувати проти вивчення партійними і радянськими працівниками української мови ⁴⁶. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 5 вересня 1920 р. спеціально обговорювалося питання про боротьбу з «русотяпством» і про ставлення українських комуністів до

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 69, арк. 78.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 78, арк. 2.

⁴⁴ И. И. Грошев. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики, М., 1967, стор. 110.

⁴⁵ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 430.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, спр. 36, арк. 121—122.

тих, хто прибув за відрядженням з Росії. Було прийнято рішення про письмове роз'яснення парткомам необхідності рішучої боротьби проти подібних явищ, «неприпустимості ворожого ставлення місцевих українських комуністів до відряджених з Росії...»⁴⁷.

Компартія України висуває завдання активно сприяти розвитку української культури і мови. В школах запроваджується викладання української мови. В квітні 1919 р. було прийнято постанову про публікацію декретів, звернень та інших документів українською мовою. В усіх губернських і повітових містах відкриваються вечірні школи для радянських службовців, які погано володіли українською мовою. На засіданнях Оргбюро і Політбюро ЦК КП(б)У неодноразово обговорюються питання про збільшення кількості друкованих видань українською мовою, публікування в газетах військових наказів російською та українською мовами, мобілізації на роботу в село комуністів, які володіють українською мовою та ін.⁴⁸ Усі ці заходи активізували підтримку Радянської влади широкими масами українських трудящих, зміцнювали їх інтернаціональну солідарність з братнім російським народом, сприяли подоланню і поступовому викоріненню національного недовір'я.

Вірним помічником партії в інтернаціональному вихованні була друкована пропаганда, преса. На початок 1919 р. в країні виходило 135 газет різними мовами народів Росії, в період з 1917 по 1920 р. видавалося загалом близько 200 газет і журналів мовами народів зарубіжних країн⁴⁹. Всі ці друковані видання несли в маси ідеї пролетарської солідарності і дружби народів. На Україні в 1919 р. видавалося 388 газет, з них українською мовою — 127, російською — 228, іншими мовами — 33⁵⁰. Та обставина, що більшість газет у республіці виходила російською мовою, пояснювалась рядом причин. Це був період становлення української радянської преси. В результаті вікового гноблення українського народу в республіці не вистачало працівників преси і друкарської справи, які володіли українською мовою, майже не було українських шрифтів. Траплялися й вияви великодержавного шовінізму, проти яких партія вела нещадну боротьбу.

В той період виходили республіканські газети — «Коммунист», «Більшовик» (1919 р.), «Коммунист», «Вісті», «Селянська біднота» (1920 р.), а також місцеві. Вони широко роз'яснювали національну політику партії. Газета «Більшовик» (орган Київського губкому КП(б)У) в березні 1920 р. надрукувала ряд статей, присвячених викриттю шовінізму та українського буржуазного націоналізму, повідомляла про організації лекцій з цих питань⁵¹. «Селянська біднота» активно пропагувала організацію взаємодопомоги РСФРР та УСРР, закликала до зміцнення Червоної Армії та допомоги їй⁵².

Дуже популярними були в той період на Україні, як і в інших республіках, агітаційні брошури. В 1919 р. російською та українською мовами виходили брошури такої тематики: «Продовольче питання і Радянська влада», «Допоможіть дітям голодуючої Півночі!», «Що дала Радянська Росія Україні» та ін.⁵³ Написані простою, зрозумілою мо-

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 560, арк. 24.

⁴⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 29, арк. 134; оп. 13, спр. 56, арк. 2; оп. 145 а, спр. 5, арк. 31, 25; оп. 146, спр. 9, арк. 19, 33.

⁴⁹ «Коммунистический Интернационал», 1919, № 2, стор. 250; Интернационалисты в боях за власть Советов, М., 1965, стор. 37.

⁵⁰ С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965, стор. 110.

⁵¹ «Більшовик», 13, 16 березня 1920 р.

⁵² «Селянська біднота», 1, 21 серпня, 20 жовтня 1920 р.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 251, арк. 61.

вою, брошури доносили до широких мас ідеї інтернаціоналізму, дружби і братерства народів у боротьбі проти спільного ворога.

Такі ж функції виконували пропагандистські листівки і відозви, які видавалися національними мовами в популярній формі.

Комуністична партія України, виходячи з можливостей того часу, розширювала друкування книг, особливо українською мовою, як центральним видавництвом, так і відомчими. З 1414 назв книжок, виданих у 1919 р. на Україні, 665 були надруковані українською мовою⁵⁴.

Цілеспрямована ідеологічна робота РКП(б) та її бойового загону — КП(б) України, використання різних форм, покликаних до життя тогочасною дійсністю, умовами спільної боротьби трудящих різних національностей проти численних зовнішніх і внутрішніх ворогів, проводилася в процесі здійснення величезних соціально-економічних перетворень. Вона сприяла інтернаціональному вихованню, згуртуванню трудящих усіх національностей навколо Радянської влади і партії більшовиків.

Багаторганна діяльність Комуністичної партії, метою якої була в той час мобілізація трудящих усіх національностей на боротьбу проти інтервентів і білогвардійців, є однією з славних сторінок світового революційного руху. В надзвичайно тяжких умовах громадянської війни, перед об'єднаними силами Антанти і внутрішньої контрреволюції трудящі Радянських республік не тільки успішно виконали своє основне завдання — відстояли свободу і незалежність країни Рад, але й показали приклад вірності інтернаціональним ідеалам робітників і селян усіх національностей.

Нагромаджений досвід інтернаціонального виховання трудящих був використаний у подальшій роботі партії, особливо в процесі створення багатонаціональної союзної держави. Ленінські принципи інтернаціонального виховання трудящих є основоположними в роботі партії, спрямованій на інтернаціональне виховання радянського народу.

⁵⁴ І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920 рр.), К., 1961, стор. 202.

* * *

ПРО ПРАЦЮ В. І. ЛЕНІНА «НОВІ ГОСПОДАРСЬКІ РУХИ В СЕЛЯНСЬКОМУ ЖИТТІ» (До 80-річчя написання)

А. З. БАРАБОЙ

У 80—90-ті роки XIX ст. найважливішим питанням теоретичного аналізу російської дійсності було питання: чи розвивається Росія по капіталістичному шляху, який перетворює робітничий клас на найпередовішу й наймогутнішу революційну силу і неодмінно на певному етапі приведе до соціалістичної революції, чи ж Росія, на відміну від Західної Європи, розвивається по якомусь «особливому» шляху?

Г. В. Плеханов у своїх працях 80-х років — «Соціалізм і політична боротьба» та «Наші незгоди» — блискуче довів, що «в галузі обробної промисловості велике капіталістичне виробництво розвивається тепер «безупинно», що, «озброєне силою капіталу і могутністю сучасної техніки», велике капіталістичне виробництво «все більш і більш збиває з позиції, перемагає і підкоряє дрібних виробників» — ремісників і ку-

старів; що «в цій сфері (тобто в галузі обробної промисловості. — А. Б.) не лише найближче майбутнє, але й сучасне належить капіталізму». Що торкається селянського господарства, то Г. В. Плеханов лише констатував, що «община руйнується під гнітом податків, розкладається під впливом грошового господарства і нерівності, яка в ній виявилася». Виходячи з марксистської теорії, він твердив, що «конкуренція... накладе (в майбутньому. — А. Б.) свій відбиток і на селянина», що «перетворюючи наше хліборобство на виробництво хлібного товару, конкуренція підкорить (у майбутньому — А. Б.) всі відносини землеробів неможливим законам товарного виробництва»¹.

Але цю правильну теоретичну тезу Плеханов не базував на конкретному аналізі тодішнього життя російського селянства — найпереконливішому для тодішніх мислящих революціонерів доказі.

В результаті загальний висновок Г. В. Плеханова щодо економічної дійсності Росії був такий: «Головний потік російського капіталізму покищо **невеликий**, ще **небагато таких місць** в Росії (виділено мною. — А. Б.), де відносини наймача до робітників цілком відповідали б загальнопоширеній уяві про відносини праці до капіталу в капіталістичному суспільстві», і твердження, що в недалекому майбутньому «швидко сильне зростання потоку не підлягає сумніву», залишалося умоглядним².

В. І. Ленін уже в першій своїй теоретичній праці «Нові господарські рухи в селянському житті», написаній навесні 1893 р., найпереконливіше довів, що капіталізм у селянському господарстві Росії є характерною рисою тодішньої сучасності; що селянське господарство країни є «такий же буржуазний уклад (як і тодішня велика промисловість. — А. Б.) з тою лише відміною, що він значно більше ще обплутаний феодальними путами». Тим самим Володимир Ілліч довів, що «по суті, порядки наші не відрізняються від західноєвропейських»³.

Цей висновок В. І. Ленін зробив на основі конкретного наукового аналізу зрушень у господарському житті селянства трьох північних повітів Таврійської губернії, наведених у книжці В. Ю. Постникова «Южнорусское крестьянское хозяйство» (вийшла в світ у 1891 р.), і на основі дослідження матеріалів земської статистики по інших районах Росії.

В. І. Ленін насамперед звернув увагу на те, що заможна група селян північних повітів Таврії (вона становила 20% усіх дворів) не тільки користувалася більшими земельними наділами, що могло статись значною мірою внаслідок численнішого складу їх сімей, але водночас орендувала і купувала значно більше землі, ніж інші верстви селянства. Кожний багатий селянин орендував у 15 — 24 — 30 разів більше землі (відповідно в Мелітопольському, Дніпровському і Бердянському повітах), ніж у середньому кожний бідняк (біднота становила в згаданих повітах 40% дворів, середняки — теж 40%). Оскільки оренди землі гостро потребували саме бідняки і середняки, то від цього перебивання багатіями оренди землі, від цього комерційного розширення ними своєї оранки трудящі селяни зазнавали великих утруднень, «скруту», за виразом В. І. Леніна⁴.

¹ Избранные философские произведения Г. В. Плеханова, т. 1, М., 1956, стор. 288—289.

² Там же.

³ В. И. Ленин. ПСС, т. 46, стор. 2. З листа В. І. Леніна до П. П. Маслова (друга половина грудня 1893 р.).

⁴ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 14, 53.

З не меншою силою характеризують скрутне становище бідноти цифри про здавання селянами в оренду надільної землі. У Бердянському повіті здавали землю в оренду в середньому 61% бідноти, 21,5% середняків і ледве 10,9% багатіїв. У Дніпровському повіті здавали землю в оренду в середньому 44,3% бідноти, 16% середняків і лише 7% багатіїв⁵. В середньому в обох повітах більш як половина бідноти здавала в оренду чи то частку своїх наділів, чи то всю надільну землю. А з усієї селянської землі, що здавалася в оренду, зворотньо потрапляло до рук багатіїв 59%, до рук середняків — 35%, а до рук бідноти — лише 6%. Так, у Дніпровському повіті біднота здавала в оренду 21 551,25 дес. надільної землі й сама орендувала лише 7838,75, середняки здавали в оренду 8311 дес. і самі орендували 48 397,75 (сюди входила і надільна селянська, і казенна, і поміщицька земля), заможні ж здавали в оренду лише 3039, 25 дес. і орендували 81 645,95 дес.⁶

Отже, більш як половина бідняків, наділи яких і без того були малі, здавали в оренду (з-за нестачі робочої худоби і реманенту) значну частину або всю свою землю, чим позбавлялись можливості самостійно господарювати. Інші бідняки, що не здавали своєї землі в оренду, зазнаючи енергійної конкуренції з боку середняків і особливо заможних, не могли дістати собі в оренду необхідну їм землю (їм удавалося орендувати лише 4% всієї здаваної по трьох повітах землі⁷) і тому теж вели напівголодне існування. Біднота мусила найматись на заробітки, щоб прохарчувати свої сім'ї.

Узагальнивши матеріали земської статистики ряду районів Росії, В. І. Ленін відмітив, як загальне, повсюдне правило, що «чим забезпеченіший селянин своєю землею, тим більше орендує він землі, позбавляючи таким чином бідніші групи необхідної для них земельної площі». До того ж бідняки фактично платили значно вищу (іноді вчетверо вищу) орендну плату, ніж заможні. І це явище теж було поширене по всій Росії⁸.

Заможні селяни були також майже єдиними покупцями земель. Так, у Дніпровському повіті в їх руках було 78% всієї купленої землі, в Мелітопольському — навіть 88%⁹. На долю середняків і бідняків разом узятих (тобто на 80% усіх селянських дворів) припадало лише 22% купленої землі в Дніпровському і 12% у Мелітопольському повітах.

Заможні володіли переважною більшістю живого та мертвого реманенту. У них було 114 504 голови робочої худоби, у середняків (40% дворів) — 105 460, у бідняків (40% дворів) — 43 625 голів. Мертвого реманенту заможний двір мав у середньому в 4 — 6 разів більше, ніж бідняцький, причому переважна більшість бідняків зовсім не мала плугів. Заможні ж мали 42,9% усіх плугів і швидкоорників, 39,9% усіх бричок та 92,8% усіх жнивварок і косарок¹⁰.

Бідноті належало тільки 12% посівів, а в заможних було 50% усіх посівів. Навівши ці цифри, В. І. Ленін зауважив: «Розуміється, цифри ці далеко не точно відображають переважання вищої групи, бо врожай у заможних селян значно вищий, ніж у бідних і середніх»¹¹.

⁵ Там же, стор. 19.

⁶ Див. там же, стор. 18, 49.

⁷ Там же, стор. 15.

⁸ Там же, стор. 13, 14.

⁹ Див. там же, стор. 55.

¹⁰ Див. там же, стор. 19, 20, 51.

¹¹ Там же, стор. 21, 37, 50.

Продуктивність праці у господарствах заможних була значно вища, ніж у господарствах середняків і бідняків. Чим більшим був розмір селянського господарства, тим менше на одиницю ріллі було потрібно реманенту, працюючих людей та робочої худоби. На пару робочої худоби припадало: у бідноти 7,7 дес. посіву, у середняків — 10,2 дес., у заможних — 13,5 дес. На 100 дес. посіву в середньому припадало робітників: у бідноти 20,5, у середняків — 9,3, у заможних — лише 6,9; голів робочої худоби відповідно: 26,6, 20 і 15,3¹². Отже, витрати на утримання робочої худоби були в заможних селян майже вдвічі менші, а на утримання робочої сили майже втричі менші, ніж у бідноти. Зрозуміло, що менші витрати виробництва забезпечували заможним більші прибутки.

Певний крок уперед в оцінці цього явища зробив В. Ю. Постников. Він писав: «Коли один селянин має 1 голову робочої худоби, а другий — 10, ми називаємо це диференціацією, але коли один орендує десятки десятин землі, крім наділу, що забезпечує його, з єдиною метою добути прибуток з її експлуатації і тим позбавляє іншого селянина можливості орендувати землю, якої він потребує, щоб прогодувати свою сім'ю, — то ми маємо перед собою, очевидно, щось далеко більше. Ми повинні назвати таке явище «різною»... «боротьбою економічних інтересів». Проте, за висновком В. І. Леніна, вживаючи ці терміни, Постников недооцінював їх важливість і не помічав, що значно важливішим, ніж розширення оранки або запровадження машин у заможних селян, господарським зрушенням у селянському житті було широкіє і зростаюче застосування заможними найманою робочою силою¹³. Селяни-бідняки були змушені продавати свою робочу силу, щоб існувати і, навпаки, заможні купували її, бо їх власних робітників — членів сімей уже не вистачало для обробітки їх великої посівної площі. Якщо в трьох повітах Таврії 2,5% — 3,8% бідноти вдавалося до найму сторонньої робочої сили (по причині хворості працездатного члена сім'ї або сирітства), то з середняків до найму робочої сили вдавалося 8,7%, а з заможних — 34,7 — 64,1%.

Дуже цікавими є цифри про кількість найманих робітників, що працювали в селянських господарствах північної Таврії, і кількість працездатних, яких господарства відпускали на сторону для роботи по найму.

Бідняцькі двори наймали 951 робітника, а відпускали на сторону, звичайно, до місцевих багатіїв, 6853 (маючи мало землі, живого і мертвого реманенту, майже 7 тис. членів бідняцьких дворів наймалось на роботи). Середняки наймали 2846 робітників і відпускали на сторону 3389, заможні ж наймали 14282 робітника, не відпускаючи на сторону жодного члена своїх сімей. Отже, крім 6445 батраків, вихідців з місцевих бідняцьких і середняцьких дворів, куркулі Таврії експлуатували ще 7837 батраків — відхідників, що прибули з інших губерній.

Крім цієї кількості постійних батраків, куркулі наймали ще багато поденних робітників¹⁴, кількість яких тодішньою статистикою не обліковувалася.

Бідняцька сім'я в середньому одержувала з власного господарства 117,5 крб. прибутку на рік. Від роботи з найму вона одержувала в середньому 120 крб. Отже, саме продаж робочої сили був головним за-

¹² Див. там же, стор. 22, 24.

¹³ Там же, стор. 32, 31.

¹⁴ Там же, стор. 22, 31, 56—57.

собом існування бідняцької сім'ї. «Всі селяни цієї групи — більше наймані робітники, ніж господарі-землероби»¹⁵.

В куркульських господарствах у середньому 56,5 % посівної площі давали продукт, що йшов на ринок. Мінімум прибутку заможного господарства становив 574 крб. на рік¹⁶, тобто удвічі перевищував суму в 237,5 крб., що була на той час необхідна для задоволення мінімальних потреб середньої селянської сім'ї. Отже, в заможного селянина створювався надлишок, який нагромаджувався і служив для розширення господарства та поліпшення його.

В. І. Ленін оцінював нові господарські зрушення в селянському господарстві так: «Розподіл... оренди у селян констатує існування між окремими селянськими господарствами відмінностей не тільки кількісних (багато орендує, мало орендує), але і якісних (орендує через потребу в продовольстві; орендує з комерційною метою)». «Оренда надільної землі у збіднілої групи населення, наймання в наймити селянина, що перестав вести своє господарство,— це вже не тільки різнь, це — пряма експлуатація». І ще: «Коли у одній частини селян метою землеробства є комерційна вигода і результатом — великий грошовий прибуток, а у другої — землеробство не покриває навіть необхідних потреб сім'ї, коли вищі групи селян будують своє поліпшене господарство на розоренні нижчих, коли заможне селянство в значній мірі користується найманою працею, а бідне змушене вдаватися до продажу своєї робочої сили,— то це вже, безперечно, якісні відмінності, і нашим завданням тепер повинно бути групувати селянство за відмінностями в самому характері їх господарства (розуміючи під характером господарства особливості не техніки, а економіки)»¹⁷. І далі В. І. Ленін конкретизує поняття «характер господарства»: «характер господарства — самоспоживчий, комерційний; характер експлуатації праці — продаж своєї робочої сили, як головне джерело засобів до життя, і купівля робочої сили, як необхідний наслідок розширення посівів за межі робочої спроможності сім'ї»¹⁸. І в остаточному висновку В. І. Ленін підкреслив: «Високий грошовий прибуток, одержуваний селянами цієї (заможної.— А. Б.) групи, являє собою в значній мірі (якщо не цілком) прибуток від *капіталу* в тому специфічному значенні цього терміну, що його надає йому наукова (тобто марксистська.— А. Б.) політична економія»¹⁹.

На особливу увагу заслуговує характеристика, яку В. І. Ленін дав середняку. До цієї верстви він відніс тих селян, які своїм господарством покривали свої видатки, працювали не заради одержання прибутку, а для задоволення найперших потреб. Він визнавав середняками тих селян північної Таврії, які мали 10 — 25 дес. посіву на двір²⁰. Не задовольнившись цим загальним підходом, він визначив, що достатнім для середняцької сім'ї був посів у 16 дес.; що, отже, середняки, які мали посів від 10 до 16 дес., не могли покривати свої потреби з власного господарства і теж мусили вдаватись до заробітків. Недаремно середняки північної Таврії відпускали на заробітки з членів своїх родин 3389 робітників — майже на 20% більше, ніж частина їх наймала до себе робітників на роботу. При погребі в 4 голови робочої худоби середняки мали в середньому 3,2 голови на двір; менше половини

¹⁵ Там же, стор. 43.

¹⁶ Там же, стор. 28.

¹⁷ Там же, стор. 17—18, 32, 33.

¹⁸ Там же, стор. 57.

¹⁹ Там же, стор. 56.

²⁰ Див. там же, стор. 43.

середняків Дніпровського повіту повністю обробляли свою землю власною худобою, Мелітопольського повіту — навіть менше третини. Недостатньою була також і забезпеченість середняків мертвим реманентом: у Мелітопольському повіті — 21,4%, а в Дніпровському — 21,9% зовсім не мали орних знарядь; плугів не мали: у Дніпровському повіті — 32,5%, а в Мелітопольському — 65,5% середняцьких дворів. Одна жниварка чи косарка припадала на 400 дворів у Дніпровському і на 700 дворів у Мелітопольському повіті. В. І. Ленін зробив упевнений висновок, що «недостача живого і мертвого реманенту та нерівномірний його розподіл роблять господарство селян цієї групи (середняків.— А. Б.) нетривким, хистким»²¹. Особливо посилювала несталість середняцького господарства конкуренція заможних у справі оренди землі.

Грунтом, на якому виникала і розгорталася боротьба економічних інтересів у середовищі селянства, за визначенням Володимира Ілліча, був лад, при якому регулятором суспільного виробництва був ринок. «Якщо, з одного боку, селянин вважає за вигідне розширити свої посіви далеко за межі власної потреби в хлібі, то це тому, що він може продати свій продукт. Якщо, з другого боку, селянин вважає за вигідне кинути господарство і йти в наймити, то це тому, що задоволення більшої частини його потреб вимагає грошових видатків, тобто продажів; а через те що, продаючи продукти свого господарства, він зустрічає на ринку суперника, боротьба з яким йому не під силу, то йому тільки вже й лишається — продавати свою робочу силу»²².

У своїй праці В. І. Ленін зазначив, що частина книжки В. Ю. Постникова, в якій є спроба викласти практичні заходи до розв'язання аграрного питання, є найслабша. Найбільш суперечностей і недоговореностей було в Постникова саме тоді, коли він намагався пояснити господарські процеси, а «без повного і точного пояснення» причин процесів «не може бути й мови про вказання яких-небудь практичних заходів»²³.

Давши в своєму першому теоретичному творі повне і точне пояснення причин і суті зрушень, що сталися в селянському господарстві Росії, В. І. Ленін установив, що навіть у заможних селян навіть багатоземельної північної Таврії було власної надільної землі лише «майже достатньо» для нормальних розмірів посіву²⁴; що селянське господарство Росії найбільш обплутане феодальними путами; що господарське становище середняка нестале і що селянська біднота є напівпротетарська верства.

Вже в 1894 р. в праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів» В. І. Ленін писав, що соціал-демократи найенергійніше наполягатимуть на негайному поверненні селянам відібраних у них земель, на повній експропріації поміщицького землеволодіння — «цієї опори кріпосницьких установ і традицій», носія феодальних пут, які обплутують селянське господарство. Він підкреслював, що прямий обов'язок робітничого класу є боротьба поруч з селянством («радикальною демократією») проти абсолютизму та реакційних станів і установ; що російський пролетаріат, ставши на чолі всіх демократичних елементів, повалить царизм²⁵. Інакше кажучи, з теоретичних основ, викладених у першій його праці, Володимир Ілліч уже

²¹ Там же, стор. 19, 46, 48.

²² Там же, стор. 60—61.

²³ Там же, стор. 61.

²⁴ Там же, стор. 53.

²⁵ Там же, стор. 279, 289—290.

в 1894 р. зробив величезної ваги політичний, програмно-стратегічний висновок про союз робітничого класу з селянством у буржуазно-демократичній революції і гегемонію пролетаріату в цій революції.

В тій же праці і в листі до П. Маслова (друга половина грудня 1893 р.) В. І. Ленін писав, що розклад дрібних виробників примушує вбачати в робітниках «верхню верству тієї величезної маси селянства, яка уже зараз живе більш продажем своєї робочої сили, ніж власним господарством»²⁶; що «російський робітник — єдиний і природний представник усього трудящого і експлуатованого населення Росії. Природний — тому, що експлуатація трудящого в Росії *всюди є по суті своїй капіталістична*, якщо не зважати на вимираючі залишки кріпосницького господарства...»; що російський робітник, поваливши на чолі всіх демократичних елементів абсолютизм, «поведе **РОСІЙСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ**... (тут в розумінні трудяще і експлуатоване населення, насамперед селянську бідноту.— А. Б.) *прямым шляхом відкритої політичної боротьби до* **ПЕРЕМОЖНОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**»²⁷. В. І. Ленін зробив тут другий величезної ваги політичний, програмно-стратегічний висновок: класові інтереси пролетаріату і селянської бідноти спрямовані проти капіталізму, і їх революційний союз при гегемонії пролетаріату здійснить переможну соціалістичну революцію.

У визначенні хисткого господарського становища середняка закладена ідея про його політичні хитання, ідея про можливість нейтралізації середняка в період соціалістичної революції і союзу з ним у період будівництва соціалізму,— ідея, всебічно розроблена В. І. Леніним, як і щойно наведені програмно-стратегічні висновки, в пізніших його працях.

Перший теоретичний твір В. І. Леніна був надрукований лише 1923 р. Трактуючи про економічні зрушення в житті селянства Росії наприкінці 80-х — початку 90-х років, цей твір у 20-ті роки нашого століття не міг відіграти безпосередньо ту колосальну політичну роль у перетворенні суспільства, яку відігравали інші, швидко після написання надруковані й поширені, твори Володимира Ілліча. Тим більшим було і є його історичне і наукове значення, як першого варіанта таких — величезної політичної, теоретичної і історичної ваги — праць В. І. Леніна, як «Розвиток капіталізму в Росії», «Економічний зміст народництва» і дальшого приступу до праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції».

* * *

Нині перед селянами колишньої північної Таврії (тепер Запорізької і частини Херсонської областей) як і перед селянами всієї нашої Батьківщини не стоїть уже проблема: «Як орендувати землю по приступній ціні?» Не стоїть і проблема: «Як за нестачею тягла і реманенту здати в оренду свій кланоть поля і самому піти працювати з найму?» — Вся земля перебуває в вічному і безплатному користуванні хліборобів-колгоспників і працівників радгоспів. Немає серед нашого селянства, як і в усьому радянському суспільстві, бідноти і багатіїв, експлуатованих і експлуататорів. У розпорядженні землеробів — могутні продуктивні сили, що дедалі вдосконалюються і кількісно зростають. Якщо в 90-ті роки XIX ст. все селянство північної Таврії мало

²⁶ В. І. Ленін. ПСС, т. 46, стор. 1—2.

²⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 288—290.

263 589 голів робочої худоби²⁸, то вже в 1969 р. в Запорізькій області, $\frac{3}{4}$ якої становлять територію колишніх Мелітопольського і Бердянського повітів, діяли 27,8 тис. 15-сильних тракторів — еквівалент 417 тис. голів робочої худоби. В 1970 р. Запоріжжя дістало додатково 2 079, а в 1971 р. — ще 2 397 технічно удосконалених тракторів. Отже, нині тракторний парк області дорівнює щонайменше 483 тис. голів робочої худоби — майже вдвічі більше, ніж у 90-ті роки в усіх трьох повітах північної Таврії. Це при сільському населенні, що приблизно дорівнює населенню дореволюційних часів — адже завдяки соціалістичній індустріалізації країни неухильно тривав перехід населення з села в місто, і нині міська людність Запорізької області майже удвоє перевищує сільську (1 164 тис. і 609 тис.). Крім тракторів область має нині ще 9 тис. комбайнів і багато тисяч автомашин, тракторних плугів, жниварок, сівалок, косарок, культиваторів, лушильників та інших сільськогосподарських машин²⁹.

Повністю механізовано оранку, сімбу, міжрядний обробіток просяпних культур, збирання і вивезення зерна. Ось уже 7 років як завершено електрифікацію колгоспів і радгоспів області. Якщо до революції тут було 3,5 тис. га садів, виноградників і плодоягідних насаджень, то вже в 1967 р. — 74,2 тис. га, тобто в 20 разів більше. Великої рогаатої худоби було в 1969 р. — 856,6 тис. голів, у 1970 р. — 902 тис., в 1971 р. 962,3 тис. Кількість свиней зросла з 1969 по 1971 р. з 700,2 тис. до 1042,4 тис., кількість овець і кіз — з 663,6 до 703,4 тис.³⁰

Капіталовкладення держави і колгоспів у сільське господарство зростають рік у рік. За один лише 1971 р. вони досягли 203,6 млн. крб. — на 9% більше, ніж у 1970 р. Невпинно зростає кількість мінерального та іншого добрива, використаного в сільському господарстві області. В результаті й завдяки натхненній праці прибуток колгоспників за 1971 р. досяг 283,9 млн. крб., зерна зібрано 2100 тис. т, урожайність — 22,5 ц з га.³¹

Добре врегульовано питання одержання колгоспниками заробітної плати. Матеріальна їх забезпеченість і купівельна спроможність, як і робітників радгоспів, бурхливо збільшились. Бурхливо зростає культура села. Більш як 35 тис. механізаторів і більш як 5 тис. агрономів і зоотехніків працюють у колгоспах. Велика мережа шкіл забезпечує повну середню освіту для підростаючого покоління. Вже нині майже кожний другий селянин або селянка має середню або вищу освіту.

Вільна високопродуктивна праця на себе, свій народ і свою державу, на будівництво комунізму, вільне заможне культурне життя з дедалі зростаючим рівнем задоволення зростаючих потреб — така є щаслива доля нащадків селян колишньої північної Таврії, — подібна до долі робітників та інтелігентів.

²⁸ Див. там же, стор. 19.

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область, К., стор. 59—60.

³⁰ Там же, стор. 60; «Запорізька правда», 9 лютого 1971 р., 1 лютого 1972 р.

³¹ «Запорізька правда», 1 лютого 1972 р.

ВКЛАД МОЛОДІ У ВІДБУДОВУ І ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ БУКОВИНИ (1946—1958 рр.)

В. М. КОСТАШ

На всіх етапах розвитку радянського суспільства комсомол був вірним помічником партії. Яскраво проявилось це і в повоєнний час, коли радянський народ здійснював відбудову і дальший розвиток народного господарства країни.

У 1946 р. на більшості промислових підприємств Радянської Буковини було відновлено або створено комсомольські організації, які під керівництвом комуністів узяли активну участь у відбудові фабрик, заводів та проведенні їх реконструкції. Комсомольці, самовіддано працюючи, були взірцем для юнаків і дівчат. Так, наприклад, спілкова молодь текстильної фабрики № 2 систематично виконувала виробничі норми на 150—200% і проводила значну виховну роботу в колективі¹.

Комуністи й комсомольці згуртовували молодь, будили її енергію й ініціативу, піднімали на боротьбу за виконання завдань першої післявоєнної п'ятирічки. 5143 молодих агітатори роз'яснювали накреслення партії².

Натхненні величию п'ятирічного плану, юнаки і дівчата Шевченківського району м. Чернівців зобов'язалися постійно підвищувати продуктивність праці, кожен комсомолец дав слово оволодіти 2—3 спеціальностями. У 1946 р. з 1050 молодих робітників району 410 систематично перевищували виробничі норми³. Всі молоді в'язальниці трикотажної фабрики № 6 виконували завдання на 150—170%, а Н. Никифорова замість 4 обслуговувала 10 верстатів, комсомолка Л. Шмундяк у 1946 р. виконала 6, а Н. Долкова — 2 річних норми⁴.

Досягненню добрих результатів значною мірою сприяли мобілізуюча роль комсомольських організацій, добре налагоджене виробниче навчання. Шевченківський район ЛКСМУ м. Чернівців в 1946 р. організував роботу 9 стахановських шкіл, гурткове та індивідуальне навчання робітників⁵.

У перші повоєнні роки особливо гостро стояло питання досвідчених кадрів. Партія направила в область необхідну кількість партійних і комсомольських працівників, інженерів, техніків, кваліфікованих робітників, які відіграли велику роль у відбудові і розвитку народного господарства, вихованні кадрів з місцевого населення. Партійні організації висували на керівну роботу місцеву молодь. На 1 липня 1946 р. 913 молодих буковинців працювали на керівних радянських, комсомольських і господарських посадах⁶.

Кадри кваліфікованих робітників готувалися у ремісничих училищах і школах фабрично-заводського навчання. 1946 р. вони підготували 1400 робітників, з них — 96% буковинці. Про прагнення місцевої молоді мати високу кваліфікацію робітника свідчить той факт, що

¹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, спр. 103, арк. 5, 6; ф. 22, оп. 1, спр. 135, арк. 64.

² Там же, ф. 21, оп. 2, спр. 155, арк. 9.

³ Там же, арк. 20.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 9, спр. 48, арк. 6, 13; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, спр. 155, арк. 21.

⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 9, спр. 48, арк. 13.

⁶ Там же, спр. 17, арк. 279.

у 1945 р. в училищах і школах був недобір, а в 1947 р. уже влаштовувалися вступні конкурсні екзамени⁷.

Але, зрозуміло, більшість юнаків і дівчат, які поповнювали ряди робітників, не закінчувала спеціальних шкіл і училищ. Тому комсомольські організації вважали своїм обов'язком сприяти їх виробничому навчанню, професійній підготовці. Для підвищення технічного рівня робітничої молоді використовувалися всі існуючі форми виробничого навчання: школи передового досвіду, курси, семінари, індивідуальне навчання і т. п. Комсомольці допомагали юнакам і дівчатам визначити найбільш дійову форму навчання, виступали ініціаторами створення шкіл і курсів, домагалися високої якості знань молодих робітників.

Політична і виробнича активність комуністів і комсомольців, новаторів виробництва, велика допомога всіх народів нашої країни, організаторська діяльність партійних і комсомольських організацій забезпечили швидку відбудову промисловості. Уже 1947 р. в області було перевершено рівень промислового виробництва довоєнного, 1940 р. На початку 1948 р. тут працювало 347 підприємств⁸. Були споруджені нові підприємства: швейна і трикотажна фабрика, заводи, що випускали гумові вироби та ін.

Молоді буковинці брали активну участь у соціалістичному змаганні. Вони гаряче відгукнулись на звернення робітників Ленінграда розгорнути змагання на честь 30-х роковин Великого Жовтня. У Чернівцях на передсвятковій вахті більше 50% молодих робітників перевищували виробничі завдання⁹.

Робітнича молодь області активно включилася у всесоюзне змагання за гідну зустріч 30-річчя ВЛКСМ. На цей час у промисловості й на транспорті працювало 6 тис. юнаків і дівчат, було створено 109 комсомольсько-молодіжних бригад¹⁰.

До 29 жовтня на честь славного ювілею 1913 комсомольців виконали річні норми, 88 — п'ятирічку. Комсомольці промислових підприємств, будов, транспорту заощадили 2115 тис. крб.¹¹ Трудові досягнення молоді були яскравим свідченням зростаючої ролі комсомольських організацій як активних і надійних помічників партії. Вони постійно зміцнювали зв'язки з молоддю, оперативно керували соціалістичним змаганням, дбали про зростання трудової і політичної активності юнаків і дівчат.

При підтримці комуністів комсомольці домагалися перегляду застарілих норм і розцінок, власним прикладом довели, що підвищені норми цілком реальні і доступні для виконання. Так, там, де навіть досвідчені робітники вважали неможливим за зміну виготовити 500 заклепок, комсомольці Ю. Єгоров і В. Шарамов перевищували норми в 4 рази¹². Приклад молодих новаторів переконував, що можна працювати краще, продуктивніше. Їх досвід переймали інші робітники.

Багато корисних починань було схвалено й підтримано обкомом, міськкомом, райкомами ЛКСМУ. Завдяки цьому впровадження того чи іншого досвіду ставало обов'язком кожного комсомольця, кожної комсомольської організації.

⁷ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, спр. 356, арк. 5.

⁸ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, спр. 720, арк. 13, 19.

⁹ Там же, ф. 21, оп. 2, спр. 356, арк. 50.

¹⁰ Там же, спр. 366, арк. 163.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 6, спр. 192, арк. 172.

¹² «Радянська Буковина», 18 жовтня 1950 р.

У 1949 р. молоді буковинці гаряче підхопили заклик помічника майстра Краснохолмського камвольного комбінату О. Чутких розгорнути змагання за випуск високоякісної продукції. Завдяки значній організаторській роботі комсомольських комітетів на всіх підприємствах були створені комсомольсько-молодіжні бригади відмінної якості. Тільки в Чернівцях нараховувалася 121 така бригада. В середньому вони виробляли 98 %, а найкращі — 99—100 % продукції відмінної якості¹³.

Двадцятирічна Є. Деменюк з третьої трикотажної фабрики почала працювати без технічного контролю. Вона писала в заяві на ім'я дирекції: «Прошу дозволити мені працювати без технічного огляду. Беру на себе повну матеріальну і моральну відповідальність за якість продукції, яка вийде з моєю особистою маркою. Її підтримала партійна і комсомольська організації. Послідовниками новатора стали О. Бурлака, О. Стейчук, Л. Базюк. Впровадження почину молоді активістки дало можливість підприємству вивільнити 5 контролерів, щомісяця заощаджувати 2,5 тис. крб.¹⁴

У 1950 р. молодь відгукнулася на ініціативу наладчика Московського електролампового заводу І. Кирилова, який запропонував у останню годину кожної зміни виготовляти тільки понадпланову продукцію. Так, на панчішній фабриці № 4 за цим почином працювало 186 робітників. Попереду йшли Н. Усик, Р. Борзаш, Г. Смичек, які систематично виконували змінні норми за 5—6 годин, а решту робочого часу витрачали на випуск надпланової продукції¹⁵.

Успіхам у праці, дальшому підвищенню кваліфікації молодих робітників сприяли екскурсії буковинців на кращі підприємства країни, дружба й змагання з передовими виробничниками інших міст.

Так, двадцятирічний помічник майстра І. Гросман з панчішної фабрики № 4 у 1949 р. побував і вивчив технологічний процес на швидкісних машинах у своїх харківських друзів по змаганням і запровадив його на своєму підприємстві. Застосувавши передові методи праці, він замість 28 обслуговував 60 машин, забезпечуючи відмінну якість продукції й виконання норм виробітку на 140%. За самовіддану працю юнак одержав похвальну грамоту Міністерства легкої промисловості УРСР¹⁶.

У 1950 р. знатні московські новатори, лауреати Державних премій СРСР П. Суховерська і С. Мітін зустрілися з молоддю Чернівецької швейної фабрики № 1, домовилися про змагання, поділилися досвідом своєї роботи, зробили ряд цінних пропозицій, завдяки впровадженню яких лише молодіжний конвейєр підприємства щомісяця виготовляв понад план 1 тис. виробів, випускав 98 % першосортної продукції замість 90 за нормою¹⁷.

Отже, братерська дружба, соціалістичне змагання молодих буковинців і знатних новаторів країни сприяли зростанню трудової активності молоді, поліпшенню виробничої діяльності підприємств.

Мобілізуючи юнаків та дівчат на боротьбу за виконання накреслень партії, комсомольські організації заохочували прагнення молоді, внесли частку своєї праці у загальнонародну справу. Належність до комсомолу зобов'язували поряд з комуністами добровільно брати на себе найвідповідальніші доручення, йти в перших рядах будівників нового життя, показувати приклад, зразки свідомого ставлення до пра-

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 6, спр. 95, арк. 41.

¹⁴ «Радянська Буковина», 29 жовтня 1950 р.

¹⁵ «Радянська Буковина», 24 жовтня 1950 р.

¹⁶ «Радянська Буковина», 26 листопада 1950 р.

¹⁷ «Радянська Буковина», 14 липня 1960 р.

ці. Зокрема, на заклик партійних комітетів молодь взяла активну участь у заготівлі деревини, забезпеченні промисловості будівельними матеріалами. У 1949 р., наприклад, Хотинський райком ЛКСМУ створив 27 комсомольсько-молодіжних бригад, в яких працювало 2275 молодих активістів, що складало 70% від загального числа лісорубів і возіїв. Комсомольці В. Рибчук, П. Руснак виконували по 2—5 денних норм¹⁸.

Особливо старанно і завзято працювали комуністи й комсомольці, усі трудящі над виконанням замовлень для великих будов країни, зокрема Куйбишевської, Волгоградської і Каховської гідроелектростанцій. У 1951 р. промислові підприємства Чернівців повністю виконали замовлення для новобудов. Машинобудівний завод виготовив для Волгоградської ГЕС 82 т металоконструкцій, деревообробний комбінат відправив на будівництво Каховської ГЕС 268 вагонів з лісоматеріалами, а керамічний завод — 523 вагони черепиці та блоків¹⁹.

За закликом ЦК ВЛКСМ комсомольські організації взяли шефство над виконанням замовлень великих новобудов. Так, наприклад, коли Чернівецький цегельний завод № 3 одержав замовлення виготовити для Каховської ГЕС 1 млн. штук цегли, молодь зобов'язалася справитися з цим завданням достроково і дати продукцію лише першого сорту. Комсомольці організували змагання молодих трудівників, під час якого кращих показників домоглася зміна, очолювана комсомолкою А. Лі. При нормі 16 тис. вона виготовляла 22—23,5 тис. штук високоякісної цегли за зміну²⁰. Багато випускників Чернівецького ремісничого училища № 5 виконували складні замовлення для висотних будинків Москви, а частина їх брала участь у художньому оформленні університету на Ленінських горах.²¹

Широко розгорнуте соціалістичне змагання, яке очолювали комуністи й комсомольці, забезпечувало виконання державних планів, розв'язувало трудову активність юнаків і дівчат. Постійно вишукували шляхи піднесення продуктивності праці, поліпшення якості виробів комсомольці трикотажної фабрики № 1. У 1953 р. вони створили 9 комсомольсько-молодіжних бригад, всі перевиконували норми. За їх ініціативою у виробництво була впроваджена швидкісна штопка полотна. Завдяки цим заходам фабрика стала одним з кращих підприємств легкої промисловості країни. За підсумками всесоюзного соціалістичного змагання вона три квартали підряд завойовувала Перехідний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС²².

Все більшого значення набувала активність інженерно-технічних працівників у поширенні передових методів праці. Складні проблеми виробництва успішно вирішувалися людьми, які поєднували в собі технічні знання і виробничий досвід. Саме завдяки їм народилося багато починань, які завоювали визнання і поширювалися в промисловості. Так, наприклад, молодий технік Чернівецького текстильного комбінату, комсомолец О. Грач у 1951 р. запропонував новий метод зарядки човника, який зменшував відходи прядива на 75% порівняно з найбільш поширеним на той час методом ткалі І. Солодової з м. Іваново. Метод новатора був схвалений технічним управлінням Міністерства легкої промисловості СРСР і запропонований для впровадження на всіх текстильних підприємствах країни²³.

¹⁸ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, спр. 366, арк. 29.

¹⁹ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1242, арк. 62.

²⁰ «Радянська Буковина», 27 червня 1951 р.

²¹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, спр. 992, арк. 44.

²² Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 1, спр. 769, арк. 8.

²³ «Радянська Буковина», 30 березня, 18 травня 1951.

Джерелом успіхів комсомольців у соціалістичному будівництві було повсякденне керівництво партії. Комуністи завжди були для молоді прикладом у праці, навчанні, лобуті. Зокрема, партійна організація текстильного комбінату подавала велику допомогу комсомольцям у створенні молодіжних колективів, підвищенні кваліфікації юнаків і дівчат, завжди підтримувала їх творчу ініціативу²⁴.

Інколи комуністи особисто очолювали молодіжні колективи, що позитивно впливало на розв'язання трудової активності юнаків і дівчат. Як правило, такі колективи успішно справлялися з усіма завданнями. Наприклад, комсомольсько-молодіжний локомотив паровозного депо, очолюваний комуністом І. Івановим, у вересні 1954 р. провів 37 великовагових поїздів, перевіз понад план 9 600 т народногосподарських вантажів і заощадив 32 т вугілля, за рахунок якого можна було додатково провести 25 поїздів звичайної ваги²⁵.

Партійні організації вмело готували молоді кадри, створювали їм всі умови для прояву своїх здібностей. Так, завдяки підтримці, увазі й виховній роботі партійної організації Красноільського ДОК'у випускники ремісничого училища М. Мартинюк і О. Білоконь протягом двох років пройшли шлях від робітника до начальника цеху²⁶.

Велику увагу в спрямуванні роботи комсомольських організацій подавав Центральний Комітет комсомолу. Зокрема, 28 лютого 1950 р. ЦК ЛКСМУ прийняв постанову «Про керівництво Чернівецьким міськкомом ЛКСМУ комсомольськими організаціями місцевої і кооперативної промисловості», в якій було зроблено глибокий аналіз діяльності міськкому в первинних організацій ЛКСМУ, намічено конкретні шляхи її поліпшення.

Виконуючи постанову ЦК, комсомольські комітети виключну увагу приділяли розгортанню змагання, випуску високоякісної продукції, економії матеріалів. Завдяки мобілізуючій ролі комсомольських організацій вже за підсумками II кварталу 1950 р. усі комсомольці підприємств місцевої і кооперативної промисловості Чернівців виконали й перевиконали плани, а 50 членів ВЛКСМ завершили виконання особистих п'ятирічок²⁷.

Комсомольці наполегливо освоювали нову техніку, разом з комуністами забезпечували її високопродуктивне використання. Значний вклад в освоєння нової техніки зробили молоді активісти підприємств деревообробної промисловості і будівельних матеріалів. Наприклад, комсомольці Чернівецького ДОК'у взяли активну участь у переобладнанні лісопильних рам з поштовхової на безперервну подачу і впровадження спеціальних жолобків, що значно полегшувало працю, підвищувало її продуктивність на 20%²⁸.

Про прагнення молоді віддавати всі свої сили піднесенню ефективності виробництва свідчив широкий рух раціоналізаторів і винахідників. Лише за 10 місяців 1955 р. молоді виробничники внесли 1424 раціоналізаторських пропозицій, з яких 622 були впроваджені у виробництво, що дало економічний ефект більше 3,5 млн. крб.²⁹ Зокре-

²⁴ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 4, спр. 999, арк. 49.

²⁵ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 1244, арк. 70; ф. 22, оп. 1, спр. 815, арк. 52.

²⁶ «Радянська Буковина», 27 березня 1951 р.

²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, спр. 145, арк. 7; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 22, оп. 1, спр. 446, арк. 14.

²⁸ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 22, оп. 1, спр. 814, арк. 24, 25.

²⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, спр. 1310, арк. 117, 118.

ма, комсомольці металоштампувального заводу подали 60 рацпропозицій, з них 26 — впроваджені у виробництво³⁰.

Для поживавлення участі молоді в розвитку економіки і культури, поліпшення діяльності комсомольських організацій виняткове значення мали рішення XX з'їзду КПРС, які збагатили роботу комсомолу, зокрема й Чернівецької обласної комсомольської організації, влили в нього нові сили. Комсомольським організаціям були створені ще більш сприятливі умови для комуністичного виховання молоді, розвитку самодіяльності та ініціативи, для розгортання творчої енергії.

У травні 1956 р. Комуністична партія закликала комсомольців, усю радянську молодь направити кращих юнаків і дівчат у східні й північні райони країни, в Донбас на будівництво електростанцій, заводів, шахт і залізниць³¹. Наприкінці 1956 р. Центральний Комітет КПРС і Радянський уряд визнали за необхідне збудувати в Донбасі 35 нових вугільних шахт³². Комсомольці, молодь Буковини гаряче відгукнулися на заклик партії. Так, наприклад, 150 випускників Чернівецького ремісничого училища № 5, десятки випускників індустріального, житлово-комунального, будівельного технікумів виявили бажання зводити комсомольські новобудови. За комсомольськими путівками у Донбас поїхала група молоді з колгоспу «30 років Жовтня» Кіцманського району. На початку 1957 р. на шахти Донбасу виїхало понад 3 тис. молодих буковинців³³.

Молодь області постійно стежила за ходом будівництва в Донбасі комсомольських ударних шахт, турбувалася й дбала про своїх посланців. Взявши шефство над будівництвом, юнаки і дівчата здійснювали контроль за безперебійним постачанням обладнання і матеріалів, виготовляли інструменти, надсилали одяг, взуття. Зокрема, у 1956 р. буковинці надіслали будівельникам, які зводили шахту «Чернівецька-комсомольська» в Свердловському районі Ворошиловградської області, робочі інструменти, 4 бібліотечки, шахи, різні музичні інструменти, теплий одяг, причому все це молоді ентузіастки зробили в позаробочий час або закупили на заощаджені кошти³⁴.

Незважаючи на труднощі, інколи погане забезпечення будівельними матеріалами, складні житлово-побутові умови, молодь виконала завдання партії. Ленінський комсомол збудував достроково, менше як за рік 37 шахт — на дві більше, ніж передбачалося планом. Серед них була й шахта «Чернівецька-комсомольська», за що ЦК ВЛКСМ нагородив обласну комсомольську організацію своєю Почесною грамотою³⁵.

Комсомольці та неспівкова молодь з ентузіазмом працювали на будівництві промислових підприємств, культурно-освітніх закладів, які споруджувалися в області. У 1958 р. будівництво Кельменецького цукрового маслозаводу, Яблунівської ГЕС Путильського району, Герцаївського маслозаводу, Чернівецького заводу по переробці кукурудзи були оголошені комсомольськими будовами. Міськом і райкомом ЛКСМУ направляли за комсомольськими путівками на ці об'єкти кра-

³⁰ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, спр. 1135, арк. 97, 98.

³¹ «Правда», 19 травня 1956 р.

³² Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України, К., 1968, стор. 480, 481.

³³ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, спр. 1465 а, арк. 7; спр. 1503, арк. 6.

³⁴ Там же, спр. 1465а, арк. 10, 11; спр. 1508а, арк. 34.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, спр. 2136, арк. 8.

сих працівників. Майже кожний комсомолец Чернівців відпрацював на комсомольських будовах не менше 8 годин³⁶.

Після XX з'їзду КПРС характерним для комсомольців був не лише масовий похід за спорудження великих промислових об'єктів, але й те, що молоді виробничники стали глибше вникати в діяльність підприємств, активніше боротися за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції, за пошук і використання внутрішніх резервів виробництва. На промислових підприємствах постійно зростало число юнаків і дівчат. У 1957 р. на фабриках і заводах високих показників досягли 137 комсомольсько-молодіжних бригад та змін, 5300 комсомольців показували приклад у праці³⁷.

Важливе значення для зростання активності молоді у розвитку промислового виробництва мало широке розгорнуте соціалістичне змагання на честь 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Змагаючись за гідну зустріч славного ювілею, переважна більшість молодіжних колективів перевиконувала виробничі завдання. Прикладом зростаючої трудової активності робітничої молоді може бути робота комсомольсько-молодіжних бригад Н. Корольової, В. Юрчук, Г. Бойчук з 9 бавовно-прядильної фабрики. На честь 40-річчя Жовтня вони дали 19 т прядива замість 9 за планом, заощадили 6 т бавовни, з якої додатково виробили прядива на 150 тис. крб., підвищили продуктивність праці порівняно з 1956 р. на 12%. Протягом 1957 р. 17 комсомольців фабрики подали більше 40 раціоналізаторських пропозицій, впровадження яких у виробництво дало економічний ефект на 120 тис. крб.³⁸

Розгортаючи масовий рух за перевиконання норм, підвищення продуктивності праці, молоді трудівники багатьох підприємств дбали про поліпшення й інших техніко-економічних показників. Юнаки й дівчата виступали за додержання суворого режиму економії, ощадливо витрачали матеріали, пальне, сировину, електроенергію, краще використовували устаткування і виробничі площі, вели боротьбу за ліквідацію простоїв машин і механізмів. Вони постійно вишукували шляхи скорочення виробничих витрат, раціонального використання основних і допоміжних матеріалів. Саме внаслідок таких повсякчасних пошуків, справжньої турботи про економію і бережливість молодь лише Чернівецького гумовзуттєвого заводу за 1957 р. заощадила сировину, з якої додатково було виготовлено 55 тис. пар взуття³⁹.

За ініціативою газети «Комсомольская правда» була створена «комсомольська копилка», до якої комсомольці області внесли понад 13 млн. крб.⁴⁰

Серед молодих виробничників широку популярність завоював лозунг «Економити у великому й малому!» У боротьбі за економію і бережливість включилися контрольні комсомольські пости, рейдові бригади і загони «легкої кавалерії». У 1958 р. в Чернівцях діяв міський штаб «легкої кавалерії», якому були підпорядковані 23 загони, 88 комсомольських постів. Лише за 5 місяців 1958 р. було проведено 68 рейдів, у яких взяло участь понад 2400 комсомольців. Молоді контролери стежили за нормами витрати металу, технологією, використанням відходів виробництва, зберігання обладнання і т. п.⁴¹

³⁶ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 2, спр. 1546, арк. 11; спр. 1557, арк. 32.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 13, спр. 2136, арк. 8.

³⁸ Там же, арк. 8, 9.

³⁹ Там же, арк. 9.

⁴⁰ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 22, оп. 1, спр. 849, арк. 56.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 17, спр. 48, арк. 22.

Характерно, що молоді контролери не тільки викривали недоліки, але й не шкодували сил для їх усунення. Так, наприклад, загін «легкої кавалерії» машинобудівного заводу на чолі з Й. Репелло, виявивши на підприємстві невстановлене обладнання на 2 млн. крб., попросив партійну організацію і дирекцію дозволити молоді поставити до ладу машини й верстати. Ініціативу комсомольців було підтримано. Техніку, яка потребувала ремонту, молоді трудівники відремонтували. За їх ініціативою частина устаткування, зокрема свердлильники і токарний верстати, газозварювальний апарат були передані підшефному колгоспові ім. В. І. Леніна Садгірського району для обладнання колгоспної майстерні⁴².

Завдяки самовідданій праці трудящих, мобілізуючій ролі комуністів і комсомольців у 1951—1958 рр. було досягнуто значних наслідків у розвитку промислового виробництва. Валова продукція промисловості у 1957 р. порівняно з 1950 р. зросла на 236%⁴³. У 1958 р. план випуску промислової продукції був виконаний на 106%, понад завдання випущено виробів на 138 млн. крб. Продуктивність праці зросла на 8,9%⁴⁴.

В цих успіхах значна частка праці належить молоді. Так, наприклад, на трикотажних фабриках Чернівців, де юнаки й дівчата склали майже 80% працюючих, лише за 10 місяців 1957 р. понад план було вироблено продукції на 6 млн. крб., причому половина її виготовлена із заощадженої сировини⁴⁵.

У 1958 р. величні плани побудови комунізму в нашій країні, політичне і трудове піднесення, викликане підготовкою до XXI з'їзду КПРС, зумовили появу нового руху трудящих — змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці. Ініціаторами його в області стали комуністи й комсомольці. Серед них були юнаки і дівчата комсомольсько-молодіжних колективів — І. Черних з панчішного комбінату, В. Мимко з машинобудівного заводу, Т. Белецький з текстильного комбінату. У 1958 р. за почесне право називатися комуністичними змагалося понад 140 комсомольсько-молодіжних колективів⁴⁶, що стали заспівувачами всього передового, виховували в собі риси і якості нової людини.

Доблесна праця молодих трудівників, які успішно працювали в промисловому виробництві, яскраво свідчила про їх прагнення завжди йти попереду, поряд з комуністами, були прикладом у будівництві нового життя.

Розвиток нових соціалістичних відносин змінював ставлення юнаків і дівчат до праці й виробництва. Усвідомлення своєї ролі в індустріалізації краю, розуміння завдань будівництва соціалізму робили боротьбу комсомольців і неспілкової молоді за піднесення промисловості успішною і ефективною.

Активна участь молодих трудівників Радянської Буковини у розвитку промисловості на завершальному етапі будівництва соціалізму переконливо засвідчує, що вони завжди першими йшли туди, де вирішувалася доля державних планів і завдань, були вірними помічниками і резервом партії.

⁴² Там же, арк. 24.

⁴³ Народне господарство Чернівецької області. Стат. збірник, Чернівці, 1959, стор. 22.

⁴⁴ «Радянська Буковина», 10 лютого 1959 р.

⁴⁵ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 22, оп. 1, спр. 840, арк. 9.

⁴⁶ Там же, спр. 849, арк. 60, 61.

**ПІКЛУВАННЯ ПАРТІЇ ТА УРЯДУ
ПРО ІНВАЛІДІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
ТА СІМ'Ї ФРОНТОВИКІВ У 1943—1945 рр.**

Т. Т. ГРИЦЕНКО

Крізь вогонь небувалих за своїми масштабами боїв, крізь величезні випробування і страждання прийшли радянські люди до перемоги у Великій Вітчизняній війні. Мільйони найкращих синів і дочок нашої країни віддали своє життя в боротьбі з ворогом. «Загибель радянських людей,— відзначав Л. І. Брежнєв,— наша найтяжча втрата. І ми ніколи не забудемо жодної краплі крові, пролитої радянськими людьми за нашу Батьківщину, її свободу і щастя»¹.

Минуло понад чверть віку від дня закінчення другої світової війни, а її події живі в пам'яті мільйонів людей, вони привертали й продовжують привертати увагу істориків, публіцистів, літераторів і митців. Серед численних проблем чільне місце займає питання турботи, яку приділяли Комуністична партія і Радянський уряд захисникам нашої Батьківщини та їх сім'ям.

Матеріальне забезпечення та побутове влаштування родин фронтників, піклування про інвалідів Вітчизняної війни — тема даного повідомлення. В історико-партійній літературі ця проблема висвітлена ще недостатньо.

В роки тяжкого лихоліття допомога фронтові, сім'ям захисників Батьківщини, інвалідам війни стала законом для кожної партійної організації, кожної радянської людини. За рішенням Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У в березні 1943 р. було створено Республіканську комісію допомоги пораненим воїнам у складі Голови Президії Верховної Ради УРСР, його заступника, наркома охорони здоров'я, заступника наркома соціального забезпечення (всього 9 чол.). Головою комісії було призначено М. С. Гречуху². До обласних, міських і районних комітетів входили представники партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій, військкоматів і закладів охорони здоров'я. Очолювали їх секретарі обкомів і райкомів партії або заступники голів виконкомів Рад депутатів трудящих. Комісії і комітети організовували шефство над госпіталами, допомагали органам охорони здоров'я обслуговувати поранених і хворих воїнів, ремонтувати приміщення, належним чином обладнувати їх, приймати й розміщувати поранених і хворих у госпіталах, проводити культурно-масову роботу.

Розгортати госпіталі доводилось у надзвичайно складних умовах. Відступаючи, ворог залишав після себе руїни й згарища, тому знайти приміщення, придатне під госпіталь, було дуже важко. І все ж на території України було створено 262 госпіталі на 127 450 місць³. Трудящі України, активно підтримавши почин Тамбовської та Івановської областей, які запропонували створити «Фонд здоров'я захисників Батьківщини», вносили до нього гроші, продукти харчування. Так, трудящі Київської області з часу визволення й до кінця 1944 р. передали

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. І, К., 1971, стор. 123.

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, спр. 320, арк. 43; М. В. Коваль. Все — для перемоги.— Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970, стор. 49.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 59.

госпіталям 761 375 крб., 65 т борошна, крупи, хліба, 1441,5 т різних овочів, 193,5 тис. яєць та багато іншого продовольства, 13 тис. комплектів одягу, 35 тис. предметів домашнього вжитку та посуду, 2314 меблевих виробів. Пораненим і хворим воїнам було вручено 53 тис. індивідуальних подарунків⁴. Лише через Республіканську комісію допомоги пораненим на кінець 1944 р. трудящі Української РСР передали госпіталям 167 т хліба, борошна, крупи, 10 т цукру і меду, 1318 тис. яєць, 621 т молока, 24 т масла та жирів, 33 т м'яса, 880 т картоплі, 769 т овочів, близько 300 тис. індивідуальних продовольчих подарунків⁵.

Важливою формою допомоги пораненим було донорство. В тяжкі роки Вітчизняної війни завдяки донорству було врятовано життя і повернено здоров'я тисячам поранених і хворих бійців і командирів Червоної Армії; 62,1% бійців, що виписалися з госпіталів, знову стали на захист Батьківщини⁶. На визволених територіях створювались інститути, станції, пункти переливання крові. На 1 серпня 1944 р. в Києві налічувалося 7670, а в Харківському інституті переливання крові — 9 тис. донорів⁷. Багато патріотів віддавали свою кров по кілька разів. Так, студент Київського медінституту Г. Д. Дріждєв і робітниця Київського заводу «Укркабель» Н. М. Радченко тільки в 1944 р. здали на донорські пункти по 4,5 літра крові⁸. Донор Потапова з м. Вінниці за час війни давала свою кров 14 разів, П. Д. Міщенко — 25, О. Н. Веденєєва — 26⁹. Кількість донорів дедалі зростала. В 1944 р. донорський рух охопив більше 182 тис. радянських патріотів, а протягом усієї війни через інститути, пункти й станції переливання крові на Україні пройшло 325 тис. донорів, які дали 108,3 т крові для лікування радянських воїнів¹⁰.

Тих бійців і командирів, які, діставши тяжкі поранення, втрачали працездатність і ставали інвалідами, оточували увагою й піклуванням. Держава забезпечувала їх пенсією, протезно-ортопедичними виробами, їм допомагали влаштовуватися на навчання, створювали особливі виробничі умови, за яких вони мали б можливість брати посильну участь у суспільно-корисній праці і відчували себе повноцінними громадянами країни. Працівники відділів соціального забезпечення ще в госпіталях відвідували інвалідів війни. Кожний з них, виписуючись після лікування, знав, як оформляти документи на одержання пенсії чи допомоги, в якому розмірі і де він її одержуватиме.

Радянська держава цілком взяла на себе матеріальне забезпечення інвалідів війни, відпускаючи на це значні кошти. Лише протягом 1944 р. на Україні інвалідам Вітчизняної війни було виплачено біль-

⁴ М. О. Буцько, М. З. Данилюк. Партійні організації України на чолі патріотичного руху трудящих республіки за надання допомоги фронту (1943—1945 рр.) — Наукові праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, стор. 284—285, 286.

⁵ М. В. Ко в а л ь. Назв. праця, стор. 51.

⁶ Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К., 1946, стор. 43.

⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 60.

⁸ П. І. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), К., 1968, стор. 158.

⁹ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) — Збірник документів і матеріалів, Одеса, 1971, стор. 259; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1772, арх. 39.

¹⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 60; М. В. Ко в а л ь. Назв. праця, стор. 51—52; «УІЖ», 1961, № 4, стор. 50; 1969, № 7, стор. 124.

ше 300 млн. крб. пенсій, а одноразової грошової допомоги — 6 млн. крб.¹¹ Крім того, для них були встановлені численні пільги — щодо державних податків і обов'язкових поставок, надання житла, працевлаштування, здобуття освіти, охорони здоров'я. За інвалідами, що працювали на підприємствах та в установах, зберігалася пенсія незалежно від розміру заробітку, а для тих, що працювали в колгоспах, — незалежно від прибутків. Їм надавалися чергові відпустки, виплачувалась допомога за період тимчасової непрацездатності, незалежно від стажу безперервної роботи і т. д.

Надаючи виняткового значення працевлаштуванню інвалідів, широкому залученню їх до посиленої діяльності, партійні, радянські та громадські організації керувалися в своїй роботі постановами РНК СРСР від 6 травня 1942 р. «Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни» та 20 січня 1943 р. «Про заходи по трудовому влаштуванню інвалідів Вітчизняної війни». Ці документи конкретно визначали обов'язки органів соціального забезпечення, керівників підприємств, установ і організацій щодо влаштування на роботу інвалідів війни, навчання їх нових професій, створення для них належних виробничих і побутових умов¹². Завдяки цим заходам держава не тільки розв'язувала проблему поліпшення матеріально-побутових умов для інвалідів, а й залучала їх до праці, що в умовах війни мало важливе народно-господарське значення.

Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У в рішенні від 23 лютого 1944 р. «Про трудове влаштування, виробниче навчання та матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни»¹³ зажадали від партійних і радянських органів докорінно поліпшити роботу відділів соціального забезпечення, зміцнити їх кваліфікованими кадрами. Зокрема, в постанові вказувалось на необхідність «покласти на народного комісара соціального забезпечення УРСР і завідуючих обласними відділами соціального забезпечення персональну відповідальність за трудове влаштування та організацію навчання нових професій інвалідів Вітчизняної війни». Постанова вимагала від керівників підприємств і установ надавати «без затримки роботу з урахуванням інвалідних особливостей і стану здоров'я інвалідів, створити виробничі й побутові умови, надавати їм житлову площу, паливо, талони на промтовари в першу чергу». Цією постановою передбачалось організувати навчання нових спеціальностей інвалідів, які за станом здоров'я не можуть працювати за своєю колишньою спеціальністю. Для цього відкривалися майстерні, профтехшколи, спеціальні інтернати, групи для дорослих при загальноосвітніх школах. Для оперативного керівництва цією важливою ділянкою роботи постанова зобов'язувала голів виконкомів обласних Рад депутатів трудящих створити при обласних відділах соціального забезпечення сектор, а при райвідділах — запровадити посаду інспектора по працевлаштуванню інвалідів та створити постійно діючі комісії¹⁴.

Виконуючи постанови партії та уряду, місцеві партійні організації України на своїх пленумах, засіданнях та нарадах обговорювали ці

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 237.

¹² СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945. Краткая хроника, М., 1970, стор. 212, 352.

¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 237.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, спр. 344, арк. 42—46.

важливі питання, намічали конкретні заходи для якнайповнішого забезпечення та побутового й трудового влаштування інвалідів Вітчизняної війни. Ще в квітні 1943 р. Харківський обком КП(б)У, розглядаючи на XI пленумі питання «Про чергові завдання обласної партійної організації»*, поряд з відновленням діяльності місцевих партійних і радянських органів, відродженням зруйнованого фашистами народного господарства, велику увагу приділив поліпшенню побутових умов населення і в тому числі сімей захисників Батьківщини. В рішенні, зокрема, вказувалось: «зобов'язати райкоми КП(б)У, виконками районних Рад, партійні і комсомольські організації оточити піклуванням сім'ї воїнів Червоної Армії... допомогти інвалідам Вітчизняної війни влаштуватися на роботу, надати їм одноразову, а в разі потреби і постійну матеріальну допомогу. Забезпечити інвалідів Вітчизняної війни ділянками землі під городи, допомогти обробити ці ділянки і придбати насіння»¹⁵.

Кам'янець-Подільський обком КП(б)У питання про трудове влаштування, навчання та матеріально-побутове забезпечення інвалідів слухав на засіданні бюро 8 травня 1944 р., облвиконком — 29 червня; 17 лютого це питання розглядалось на засіданні Київського обкому КП(б)У та облвиконкому; Харківський обком партії цьому питанню присвятив 3 засідання, Сталінський — 2, Чернігівський — 3. Райкоми і міськкоми КП(б)У Сумської області лише в першому кварталі 1944 р. питанням матеріально-побутового обслуговування інвалідів війни та сімей військовослужбовців присвятили 81 засідання. Партійні організації провели широку масово-політичну роботу. Чистяківський міськком КП(б)У, наприклад, провів 15 нарад з інвалідами Вітчизняної війни, Петровський райком м. Сталіно — 7. Багато заходів було здійснено і в інших областях та районах республіки¹⁶.

В липні 1944 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР направили в ряд областей України відповідальних партійних і радянських працівників, які на місцях організували перевірку роботи відділів соціального забезпечення, і у вересні цього ж року голів виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарів обкомів, міськкомів, райкомів партії було зобов'язано «організувати роботу комісій по трудовому влаштуванню інвалідів Вітчизняної війни, затвердити план їх роботи, періодично заслуховувати звіти про їх роботу і надавати їм необхідну допомогу»¹⁷. Партійні організації значно посилили керівництво органами соціального забезпечення. В грудні 1944 р. ЦК КП(б)У провів республіканську нараду працівників цих відділів, де було заслухано звіт завідуючого Вінницьким обласним відділом соціального забезпечення. Було накреслено конкретні заходи щодо виправлення недоліків у роботі, поліпшення побутових умов інвалідів війни, зокрема в справі їх працевлаштування. На початок 1945 р. не було такої галузі народного господарства, де не працювали б інваліди війни. Із 144 470 влаштованих на роботу понад 16 500 чол. працювало в промисловості, біля 6680 — в кооперації, 80 620 — у сільському господарстві, 33 490 — в різних організаціях. Надомників було 838, навчалось 6310 чол.¹⁸

* Пленум обкому КП(б)У відбувся в Куп'янську, де тоді працював Харківський обком партії.

¹⁵ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941—1943 гг.). Сборник документов и материалов, Харьков, 1965, стор. 316—318.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, спр. 24, арк. 58, 18, 66; спр. 30, арк. 182; оп. 18, спр. 125, арк. 40.

¹⁷ Там же, оп. 145, спр. 381, арк. 22—26.

¹⁸ Там же, оп. 34, спр. 30, арк. 7, 190; спр. 49, арк. 14.

Відповідно до здібностей, підготовки та досвіду роботи багато інвалідів Вітчизняної війни було висунуто на керівну партійну, радянську та господарську роботу. Так, у Херсонській області 115 інвалідів війни працювали головами виконкомів сільських Рад депутатів трудящих, 241 — головами колгоспів, 417 — бригадами. Інвалід другої групи Синявський, працюючи головою колгоспу ім. Кірова Сиваського району, так організував весняну сівбу, що господарство провело її на високому агротехнічному рівні й закінчило за вісім днів. Інвалід другої групи Овчинников працював бригадиром тракторної бригади Петровської МТС. Його бригада якісно провела весняну сівбу 1945 р., уклавшись в стислі строки і зекономивши при цьому 545 кг пального¹⁹. В Запорізькій області головами колгоспів працювало 365 інвалідів, 20 — директорами МТС, всього по області на керівну роботу висунуто 1796 чол.; у Вінницькій області на партійній роботі працювало більше 200 інвалідів, директорами підприємств і установ — 425²⁰; у Ворошиловградській області на керівні посади було висунуто 1454 чол., у Сталінській — 2041, Харківській — 2368, в Одеській — 2717 інвалідів війни²¹. За неповними даними, лише в 17 областях України на кінець війни головами колгоспів працювало 6617, бригадами — 13 949, головами сільських Рад — більше 4 тис., на керівній роботі в районах — 7228 інвалідів. Всього на вересень 1945 р. в різних галузях народного господарства — на фабриках, заводах, у колгоспах, МТС, радгоспах, школах, інститутах, лікарнях працювало 290 200 інвалідів Вітчизняної війни, тобто корисною працею займалося 76,9% інвалідів, у тому числі другої групи — 61,2, третьої — 93,7%. На кінець 1945 р. на Україні навчалось 24 074 інваліди війни²².

Більшість влаштованих на роботу інвалідів успішно справлялася з виробничими завданнями. При перевірці роботи 460 інвалідів, які працювали на підприємствах Залізничного району м. Києва, було встановлено, що 400 з них систематично перевищують норми виробітку. Їх середньомісячний заробіток разом з пенсією значно перевищував суму, яку вони одержували до призову в Червону Армію²³. На заводі ім. Орджонікідзе (Сталінська область) із 193 інвалідів війни 180 були стахановцями й виконували норму на 130—245%. Майже всі працюючі інваліди м. Харкова були стахановцями. Токар Калашников перевищував норму у 2—2,5 раза, а виробіток формувальника ливарно-механічного цеху заводу «Красный Октябрь» Федорова досягав 480%. Виконували й перевищували норми виробітку всі 52 інваліди війни, що працювали на заводі «Победа труда» в м. Артемівську, Сталінської області²⁴. Таких прикладів багато. Тільки соціалістичний лад може зберегти життєвий рівень людей, які в тій чи іншій мірі втратили працездатність, і надати їм можливість залишитися повноцінними членами суспільства.

Однією з невідмінних умов відновлення працездатності та повернення до трудової діяльності інвалідів війни було протезування. Відпо-

¹⁹ Там же, оп. 14, спр. 1796, арк. 29; спр. 1795, арк. 17.

²⁰ Там же, оп. 34, спр. 25, арк. 4; оп. 14, спр. 1773, арк. 62.

²¹ «Правда Украины», 29 серпня 1945 р.; Сьома сесія Верховної Ради УРСР, стор. 65.

²² ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1837, арк. 99; М. З. Данилюк. Патріотичний рух колгоспного селянства України за надання всебічної допомоги фронту (1941—1945). — Вісник Київського університету, 1958, № 1, стор. 68.

²³ Сьома сесія Верховної Ради УРСР, стор. 65.

²⁴ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1837, арк. 100; спр. 1794, арк. 25; оп. 34, спр. 58, арк. 87.

відні органи прийняли рішення про відбудову і розширення протезної промисловості на Україні. Перед обласними комітетами партії та облвиконкомом постало завдання всіляко допомагати протезним підприємствам у справі поліпшення якості протезів, своєчасного їх виготовлення та забезпечення ними інвалідів війни. Треба було також підготувати 250 кваліфікованих працівників та 20 лікарів-ортопедів, організувати в Харкові технікум з контингентом 100 чоловік та науково-дослідний інститут протезування з стаціонаром на 100 місць²⁵.

При Наркоматі охорони здоров'я було створено Головне управління протезної промисловості. Вже на кінець 1944 р. працювали протезні заводи в Києві, Харкові, Львові. Крім того, діяло 24 протезно-ортопедичні та 45 протезноремонтних майстерень в інших обласних центрах і містах республіки. Київський протезний завод у 1944 р. виконав план на 106,2%, Харківський — на 108,4, Київська експериментальна майстерня — на 177,7, Вінницька протезно-ортопедична — на 110,1%²⁶.

Для інвалідів війни було відкрито мережу продуктових та промислових магазинів і їдалень. Лише протягом першого кварталу 1945 р. в Дніпропетровській області, наприклад, було відкрито 12 спеціалізованих магазинів і 5 їдалень на 870 чол., у Харківській — 9 магазинів і 4 дієтичні їдальні на 358 місць²⁷.

В тяжких умовах воєнного часу партія і уряд докладали всіх зусиль, щоб поліпшити становище інвалідів Вітчизняної війни, відпускаючи на цю важливу справу великі кошти, що з року в рік зростали. Якщо в 1944 р. на соціальне забезпечення в республіці було асигновано 209,4 млн. крб., то вже наступного року ця сума зросла до 502 млн. крб.²⁸ Значно збільшувались асигнування на утримання будинків інвалідів, протезування, навчання і трудове влаштування інвалідів.

Радянські люди вишукували все нові й нові можливості для додаткового забезпечення інвалідів війни продуктами харчування, паливом, предметами першої необхідності, організовували допомогу в ремонті та будівництві жител, обробітку городів тощо.

У визволених районах України створювалися грошові та продовольчі фонди допомоги інвалідам.

Благородну ініціативу виявили комсомольці і молодь с. Моринці Вільшанського району на Київщині. 13 вересня 1944 р. на сторінках газети «Радянська Україна» Іван Волошин у нарисі «Сліпий» розповів хвилюючу історію комсомольця Степана Кириченка, який втратив на фронті зір і обидві руки й повернувся в рідне село інвалідом. Держава призначила йому пенсію. Комсомольці на своїх зборах вирішили допомогти юнакові включитися в активне громадське життя. Кириченко став агітатором. Силою полум'яного слова закликав він колгоспників на героїчну працю, на посилення допомоги Червоній Армії, щоб прискорити час остаточного розгрому фашизму. Комсомольці ухвалили відробити на користь товариша по п'ять трудовнів. Всі колгоспники артілі «Друга п'ятирічка» підтримали цей почин. «Патріотичний вчинок моринських комсомольців, — підкреслювала передова «Радянської України», — яскравий зразок того, як радянські люди розуміють і повинні розуміти свої обов'язки щодо тих, хто пролив кров

²⁵ Там же, оп. 145, спр. 381, арк. 41—43.

²⁶ Там же, оп. 34, спр. 36, арк. 100, 101, 102.

²⁷ Там же, оп. 14, спр. 1837, арк. 89, 85; спр. 1800, арк. 11.

²⁸ Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К.—Х., 1944, стор. 145; Сьома сесія Верховної Ради УРСР, стор. 17.

за Батьківщину»²⁹. Бюро Київського обкому ЛКСМУ схвалило цю ініціативу й заклиало комсомольців області наслідувати її.

Патріотичний заклик знайшов широкий відгук. Молодь Сумщини вносила до фонду допомоги інвалідам війни гроші, продукти харчування, відраховувала трудовні. В Кролевецькому районі комсомольці с. Подолове відраховували в цей фонд 150 трудовнів, секретар сільради Єрмак вніс свій місячний зарібок, 30 трудовнів відрахував секретар комсомольської організації Рябенко, по 15—20 трудовнів — Мадрика, Курченко.

Комсомольці Катерина Поварова, Клавдія Рослякова, Іван Житник, Ганна Копилова, Петро Житник з артїлі ім. Комінтерну Великобурлуцького району Харківської області подали до правління колгоспу таку заяву: «Просимо відрахувати з вироблених нами трудовнів по 25 трудовнів у фонд допомоги інвалідам Вітчизняної війни»³⁰. Звістка про патріотичні справи радянських людей глибоко схвилювала фронтовиків. «Ваші благородні діла нас дуже зворушили,— писав від імені групи танкістів Павло Прокопчин.— Тут, на фронті, ми пишаємося вами і вашими друзями. Ми нещадно б'ємо німців і вже принесли свої бойові прапори від Волги до Вісли. Ми донесемо їх і до Берліна. Я і мої товариші вдячні вам, товаришко Поварова, за те, що ви проявили таке піклування про захисників Батьківщини»³¹.

Для створення фонду допомоги інвалідам війни проводились недільники, декадникі, місячники. За час місячника, проведеного за постановою бюро Вінницького обкому КП(б)У від 20 вересня 1944 р., було зароблено і передано в фонд допомоги 148 552 крб., 19,7 т хліба; 98 сімей фронтовиків вселено в нові квартири, а 109 сім'ям квартири відремонтовано. В 1945 р. в містах і селах Вінниччини відбулося загалом 57 місячників, 58 декадників та 23 недільники на допомогу сім'ям фронтовиків, дітям-сиротам та інвалідам Вітчизняної війни³².

В сільській місцевості активно діяли громадські каси взаємодопомоги. Матеріальна база їх створювалася за рахунок вступних членських внесків, відрахувань з прибутків колгоспів та добровільних надходжень від колгоспників, які вносили до цих кас хліб, крупу, картоплю, овочі та інші продукти харчування. В Одеській області, наприклад, було створено 275 кас, в яких брало участь 16 968 чол., у Запорізькій області — 598 кас, через які лише в 1945 р. передано інвалідам війни 259 ц крупи, 800 ц борошна, 566 ц зерна, 148 ц овочів, а також 115 голів рогатої худоби; у Вінницькій області було 395 кас, для поповнення їх фонду колгоспники посіяли 796 га зернових культур; у Київській області діяло 1088 колгоспних кас взаємодопомоги, які мали в своєму розпорядженні 598 991 крб. і 71 814 кг зерна³³. Трудящі організовували шефство над воїнами, які втратили працездатність, брали їх на своє повне утримання, засівали понадпланові ділянки землі, урожай з яких ішов на користь інвалідів, обладнували їм квартири, заготовляли й завозили будівельний матеріал для ремонту жител, забезпечували сім'ї фронтовиків паливом, одягом, взуттям.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1836, арк. 113; «Радянська Україна», 13 вересня, 3 жовтня 1944 р.

³⁰ «Радянська Україна», 31 жовтня 1944 р.

³¹ «Радянська Україна», 3 листопада 1944 р.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, спр. 1773, арк. 49; оп. 34, спр. 30, арк. 32.

³³ Там же, спр. 58, арк. 83; спр. 25, арк. 14; спр. 30, арк. 31; оп. 14, спр. 1781, арк. 84.

Повсякденно піклуючись про задоволення матеріально-побутових потреб інвалідів, партія та уряд вживали заходів до забезпечення їх житлом. Це було надзвичайно складне завдання. За роки Великої Вітчизняної війни житлове господарство на тимчасово окупованій фашистами території зазнало величезних руйнувань.

РНК УРСР і ЦК КП(б)У 27 квітня 1945 р. прийняли постанову «Про будівництво жилих будинків колгоспників, виробничих будівель у колгоспах і культурно-побутових споруд на селі». В ній наголошувалося, що будівництво житла «повинно проводитися в першу чергу для передовиків сільського господарства, воїнів Вітчизняної війни, вдів і сиріт, фронтовиків» і здійснювати його можна, за рішеннями загальних зборів колгоспників, цілком або частково за рахунок колгоспу³⁴.

Трудащі республіки схвалили і одностайно підтримали цю постанову партії та уряду. Так, у колгоспі «Ленінський шлях» Жмеринського району Вінницької області було вирішено «побудувати житлові будинки перш за все всім учасникам Вітчизняної війни»; на зборах колгоспу «Перебудова» Коростенського району Житомирської області колгоспниця Павленко заявила: «Я вношу пропозицію побудувати хати в першу чергу сиротам і інвалідам Вітчизняної війни»³⁵.

На всій визволеній території України широкого розмаху набрало спорудження жител методом народної будови, створювались бригади з найкращих спеціалістів-будівельників, їм допомагали квартальні, вуличні комітети, добровільні бригади ремонтників при будинково-управліннях, які на громадських засадах працювали на відбудові житла. В Сталінській області інвалідам війни було надано і відремонтовано 8659 квартир, побудовано 204 нових хат, у Чернігівській області, відповідно, — 982 та 102, Ворошиловградській — 1872 та 106. Лише за перше півріччя 1944 р. для інвалідів Вітчизняної війни виділено 72 091 квартиру і 87 546 відремонтовано. Для будівництва жител держава відпускала значні кошти. Крім того, за перше півріччя 1945 р. інвалідам війни було надано кредит через Державний банк у сумі 5065 тис. крб.

Великими були асигнування держави на організацію будинків відпочинку, санаторіїв та інтернатів для інвалідів. На кінець війни в нашій республіці діяло 13 санаторіїв на 2800 ліжок, а в 7 санаторіях були влаштовані госпіталі на 3100 місць, де лікувалися поранені воїни³⁶.

У всенародному піклуванні про насущні потреби захисників Батьківщини, інвалідів Вітчизняної війни знайшла свій яскравий вияв непорушна єдність тилу і фронту, армії і народу. Ця єдність — основа могутності радянського народу і його доблесних Збройних Сил.

³⁴ «Радянська Україна», 8 травня 1945 р.

³⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 419, арк. 2, 7.

³⁶ Там же, оп. 34, спр. 36, арк. 100; М. З. Данилюк, М. К. Новік. Мобілізація Комуністичною партією України трудящих на надання допомоги сім'ям захисників Батьківщини (1943—1945 рр.). — Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 30, 1969, стор. 151; «Правда України», 19 жовтня 1945 р.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 236.

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ БІЛЬШОВИКІВ ВОЛИНІ ЗА МАСИ

(квітень — липень 1917 р.)

Л. Є. ДЕЩИНСЬКИЙ

Питання боротьби більшовиків Волині за маси в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, зокрема діяльність щодо втілення в життя ленінських Квітневих тез і рішень VII Всеросійської конференції недостатньо висвітлені в історико-партійній літературі¹. У даному повідомленні зроблена спроба якоюсь мірою заповнити цю прогалину.

Після Лютневої революції більшовицькі організації Волині зосередили головну увагу на створенні Рад як центрів революційної мобілізації мас. Уже навесні і влітку 1917 р. вони брали активну участь у виборах до Рад. Було створено Раду солдатських і робітничих депутатів у Житомирі, Овручі, Коростені, Ровно, Черняхіві, Рожищах, Дубно та інших містах Волинської губернії². На Волині, як і в інших містах України, в складі Рад спочатку переважали есери і меншовики. Більшовики роз'яснювали масам, що угодовські партії меншовиків і есерів намагаються перетворити Ради в бездіяльні організації, зробити їх слухняними виконавцями волі буржуазного Тимчасового уряду. Протягом весни та літа в більшості Рад вони створили більшовицькі фракції, що значно посилило їх вплив серед трудящих мас. На робітничих зборах, мітингах приймалися резолюції, які вимагали передачі влади робітникам і селянам.

Так, Коростенська Рада солдатських депутатів, створена в березні 1917 р., за ініціативою більшовиків у квітні провела перевибори разом з залізничниками Коростенського залізничного вузла, утворивши об'єднану Раду робітничих і солдатських депутатів³. Більшовицькій фракції цієї Ради з перших же днів довелося вести боротьбу з соціал-угодовцями, українськими буржуазними націоналістами. Особливо активно виступала проти Ради меншовицька фракція на чолі з начальником дільниці служби тяги Різцовим. Вона намагалась «довести», що робітники і солдати не підготовлені до взяття влади, і вимагала ліквідувати Раду як громадську організацію. Більшовики на чолі з О. Зарвою і П. Козловським дали їм гідну відсіч⁴.

До складу більшовицької фракції Дубровицької Ради, очолюваної П. К. Шпаковським, входили більшовики-депутати Й. Г. і С. Й. Лясковець, О. М. Модек, Д. П. Будкевич, С. Д. Зоротнюк. Вони вимагали

¹ Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968; Р. Н. Оксенюк. Перемога Радянської влади на Волині в 1917—на початку 1918 рр.—Наукові записки, т. VII, Луцький педагогічний інститут, 1957; Д. А. Огарін. До історії боротьби трудящих Волині за Радянську владу в 1917—1918 роках.—Наукові записки, т. VII, Луцький педагогічний інститут, 1957; М. О. Гурін, П. П. Москвін. Більшовики—організатори трудящих у боротьбі за встановлення Радянської влади на Волині (березень 1917—лютий 1918 рр.); Р. Н. Оксенюк. Боротьба більшовиків Південно-Західного фронту за солдатські маси у період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.—Наукові записки з історії КПРС, вип. 14, Видавництво Київського університету, 1967; його ж. Нариси історії Волині (1861—1939), Видавництво Львівського університету, 1970.

² «Волинь», 11 березня, 8 квітня 1917 р.; «Известия Советов солдатских, крестьянских и рабочих депутатов Овруча и уезда», 21 липня 1917 р.; «Трудовая Волинь», 6 травня 1917 р.; ЦДВІА, ф. 2158, оп. 3, спр. 5, арк. 13—14.

³ «Радянське Полісся», 8 квітня 1964 р.

⁴ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 149-а, арк. 46—47.

поліпшення побутових умов трудового народу, запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскації поміщицьких земель. Все більше зростав авторитет більшовиків-депутатів серед трудящих повіту⁵.

Загальні збори спілки металістів Житомира прийняли 29 червня 1917 р. більшовицьку резолюцію про необхідність передачі всієї влади Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів⁶. У квітні були проведені перевибори Житомирської Ради робітничих і солдатських депутатів. Із 80 депутатів більшовики одержали 10 місць, а до цього вони не мали жодного представника. У виконком Ради було обрано двох більшовиків — Б. Б. Когана (Борисова), який став членом президії виконавчого комітету, і Є. Я. Таращанського⁷.

Незважаючи на меншість, більшовицька фракція Ровенської Ради активно боролася проти меншовиків і есерів. 6 квітня під впливом більшовицької фракції вона прийняла резолюцію про усунення з посади комісара Тимчасового уряду в Ровно колишнього повітового предводителя дворянства Андро. Фракція домоглася від Ради вжити рішучих заходів щодо створення робітничої міліції, запровадження 8-годинного робочого дня, забезпечення безперебійного постачання населення, ліквідації спекуляції продуктами харчування⁸. Подібні рішення були прийняті Радами Коростеня, Ровно, Дубровиці, Дубно, Луцька та ін.

Прагнучи перешкодити діяльності Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, буржуазія і поміщики при потуранні урядовських партій вирішили створити Волинський виконавчий «комітет громадських організацій», видати його за так звану «громадську раду»^{*} і обманним шляхом трудящих провести вибори до неї. В положенні про вибори ігнорувалися інтереси трудящих, зате давалося право буржуазії і поміщикам виборчим шляхом захоплювати владу у волостях, повітах, губернії. Так, близько 3 млн. селян Волині мали тільки одного представника в губернському «комітеті громадських організацій», у той же час житомирська буржуазія була представлена 6 делегатами. В перший же день засідання губернського «комітету громадських організацій» делегат від селян Г. Лавренюк заявив, що «всю владу в свої руки захопила одна група, яка не рахується з лозунгами революції «свобода, рівність і братерство»⁹, і залишив зал засідань, як і інші представники від селян.

Таким чином, у губернських і повітових містах буржуазно-поміщицькі «комітети громадських організацій», виконавчі комітети яких в основному складалися з капіталістів та їх прислужників, були опорою Тимчасового уряду.

Боротьба більшовиків Волині за профспілки в період мирного переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну була складовою частиною боротьби за маси.

У квітні—травні 1917 р. в усіх повітових містах і містечках Волині виникли профспілкові організації, які під впливом більшовиків проводили активну роботу серед робітничого класу. Викриваючи зраду уго-

⁵ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 4149, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

⁶ Боряба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917—декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 33.

⁷ «Летопись революции», 1924, № 3, стор. 55.

⁸ «Волянь», 8 квітня 1917 р.; «Червоний прапор», 19 червня 1957 р.

^{*} «Комітети громадських організацій» виникли в перші місяці після Лютневої революції. У різних містах України вони мали різні назви. В Житомирі він називався «Волинським виконавчим комітетом громадських організацій». Буржуазія і поміщики Волині хотіли ці комітети протиставити Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів.

⁹ «Трудовая Волянь», 16 травня 1917 р.

довських партій, їх прислужництво перед буржуазією, більшовики провадили роботу в профспілках. Більшовицька агітація мала свої наслідки. Робітники Житомира виступали проти підприємців, за робітничий контроль над виробництвом та розподілом продуктів, проведення в життя 8-годинного робочого дня, проти зовнішньої і внутрішньої політики Тимчасового уряду¹⁰.

У червні з вимогою запровадити 8-годинний робочий день виступали робітники Житомирського залізобетонного заводу, але адміністрація відмовилась виконати їх вимогу. Тоді вони погодилися на понаднормативну роботу при умові, щоб їм платили в півтора рази більше. У відповідь на це адміністрація почала масові звільнення. Це викликало невдоволення робітників, які намагалися зняти директора заводу. Дізнавшись про це, туди прибув козацький офіцер з групою міліціонерів і заарештував 10 робітників¹¹. На вимогу більшовицької фракції цей обурливий випадок був поставлений на обговорення Ради робітничих депутатів. Більшовики вимагали негайного звільнення робітників з-під арешту і покарання винних. А меншовицько-есерівська Рада ухвалила розслідувати цей випадок і ніяких заходів не вживати. Лише завдяки наполегливій вимозі більшовиків робітники були звільнені з-під арешту.

У дільничному профспілковому комітеті Коростенського залізничного вузла переважали угодовці. Завдяки активній діяльності більшовиків робітники в червні переобрали склад комітету, і він повністю став більшовицьким¹².

Соціал-угодовські партії мали вплив на окремі групи профспілок. Житомирські друкарі і залізничники, наприклад, були під впливом меншовиків, спілки «Голка» і «Шкіра» під впливом Бунду. Есери впливали на спілки будівельників, деревообробників, мебльовиків. Житомирський більшовицький комітет направив у ці спілки своїх членів, які викривали дії соціал-угодовців і згодом у липні в спілках «Голка» і мебльовиків були створені більшовицькі фракції, які підтримували тісні зв'язки з раніше заснованою більшовицькою фракцією при спілці металістів¹³.

На початку червня вже діяло більше 30 профспілкових організацій, які об'єднували 4175 членів¹⁴. Керовані більшовиками, профспілкові організації користувалися великим авторитетом і довірям серед широких народних мас.

15 травня Житомирською спілкою друкарів одночасно були пред'явлені всім власникам місцевих друкарень вимоги про збільшення заробітної плати. Підприємці змушені були задовольнити ці вимоги. 31 травня Житомирська спілка металістів добила 8-годинного робочого дня для всіх робітників¹⁵.

Виконуючи рішення VII Всеросійської конференції, більшовики Волині великого значення надавали зміцненню союзу робітничого класу і трудового селянства. Вони направляли в села своїх представників, проводили велику організаційну і масово-політичну роботу¹⁶. Посланці партії роз'яснювали селянам, що в період мирного розвитку революції робітничий клас бореться разом з найбільш бідним селянством проти ка-

¹⁰ Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920 гг.), стор. 25—26, 28—29.

¹¹ «Волинский пролетарий», 12 березня 1924 р.

¹² Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 149-а, арк. 57.

¹³ Там же, спр. 117, арк. 33—34.

¹⁴ М. О. Гурієв, П. П. Москвін. Назв. праця, стор. 36.

¹⁵ «Трудовая Волянь», 25 травня 1917 р.; «Волинский пролетарий», 12 березня 1924 р.

¹⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 83.

літалістів міста й села, за встановлення диктатури пролетаріату. Під впливом більшовицької агітації на весні та влітку 1917 р. на Волині відбулися селянські виступи, які підтримували революційно настроєні солдатські маси. 28 квітня газета «Правда» повідомляла про селянську війну, яка розпочалася на Волині. Органи буржуазного Тимчасового уряду були безсилі що-небудь зробити проти селянських виступів. У травні губернський виконавчий «комітет громадських організацій», обговорюючи питання про аграрні «безпорядки і захоплення селянами поміщицьких земель у Кременецькому і Старокостянтинівському повітах, вказував, що число земельних непорозумінь все зростає і місцеві «комітети громадських організацій» та комісари безсилі з ними боротися, а становище настільки небезпечне, що потрібно вжити найрішучіші заходи»¹⁷.

Наприкінці травня і на початку червня відбулися масові виступи селян Волинської губернії. В повідомленні губернського комісара від 2 червня говорилося про захоплення селянами поміщицьких земель і порубку лісу в Житомирському, Новоград-Волинському, Овруцькому та Ровенському повітах, а наступного дня під керівництвом більшовиків-матросів селяни захопили землю в маєтках графа Потоцького в Новоград-Волинському та Ізяславському повітах¹⁸.

Звернення губернського виконавчого «комітету громадських організацій» до селян на першому Волинському з'їзді, що відбувся 21—24 травня в Житомирі, «не порушувати прав приватної власності» до скликання Установчих зборів¹⁹ не мало успіху. Селяни самі почали розв'язувати земельне питання, керуючись ленінськими настановами з аграрного питання. «Наша партія,— писав В. І. Ленін у відкритому листі до делегатів Всеросійського з'їзду селянських депутатів,— думає, що слід, і радить селянам на місцях негайно брати всю землю, роблячи це якомога організованіше, ні в якому разі не допускаючи псування майна і докладаючи всіх зусиль, щоб виробництво хліба і м'яса збільшилось, бо солдати на фронті бідують жахливо»²⁰.

Внаслідок проведеної більшовиками Волині роботи щодо роз'яснення ленінської програми з аграрного питання, аграрний рух наприкінці червня став настільки організованим і розрісся так, що місцеві органи Тимчасового уряду для його придушення звернулися за допомогою до військового командування. Генерал Корнілов видав наказ по Південно-Західному фронту, в якому погрожував застосуванням збройних сил проти організаторів і учасників аграрних «безпорядків»²¹.

Однак погрози ні до чого не привели. Революційно настроєні солдатські маси підтримували виступи селян, які подекуди переростали у збройні повстання проти контрреволюційної влади.

ЦК РСДРП(б) подавав допомогу місцевим більшовицьким організаціям у керівництві селянськими виступами. Так, за вказівкою Центрального Комітету партії для проведення агітаційної роботи серед селян Волині були направлені революційно настроєні місцеві жителі матроси-кронштадтці²².

¹⁷ «Вестник Волинского губернского комитета Временного правительства», 25 травня 1917 р.

¹⁸ До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917—1920 роках. Документи і матеріали, Ровно, 1957, стор. 10—11; Боротьба трудящихся Волині за владу Советов (март 1917 — декабрь 1920 гг.), стор. 26, 27.

¹⁹ «Трудовая Волянь», 26 травня 1917 р.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 329.

²¹ «Волинская речь», 4 серпня 1917 р.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 74, арк. 4; «Земля», 12 липня 1917 р.

16 липня 1917 р. меншовицька газета «День» (видавалась у Петрограді) повідомляла, що в Ровенському повіті селяни під керівництвом кронштадців виступили проти буржуазного Тимчасового уряду і його аграрної політики. Селяни ділили між собою поміщицьку землю і майно. Для придушення цього виступу місцева влада запропонувала вжити рішучих заходів. 9 липня селянський поземельний банк повідомляв губернському комісару, що в Ровенському повіті населення під впливом матросів захопило Бистрицький маєток (5197 дес. землі), який належав банку. На ім'я губернського комісара Волині надходили все нові й нові дані про заворушення селян і захоплення ними поміщицьких земель, сінокосів, лісів у Овруцькому, Новоград-Волинському, Житомирському, Старокостянтинівському та інших повітах²³.

Масово-політична робота посланців партії серед населення набирала дедалі ширшого розмаху.

Вплив революційного Пітера, більшовицьких організацій Південно-Західного фронту на події у Волині був відчутним. Буржуазна газета «Волинская речь» 16 липня 1917 р., наприклад, писала: «Спокійне життя в Ровно нещодавно було порушене більшовицькою пропагандою. Хвиля докотилася сюди з Петрограда... Сприятливий ґрунт для свого розвитку більшовизм знайшов у запасному кулеметному полку, розташованому в місті. Нескінченні мітинги більшовиків відбувалися повсюдно, головним чином на станції, через яку проїжджало чимало військових частин і маршових рот».

Питання про участь солдатських мас у революційних подіях ще мало досліджене і чекає на розробку.

У ході спільної класової боротьби з експлуататорами міщнів союз робітничого класу і трудового селянства, керований більшовицькою партією. Серед сільських пролетарів все більше пробуджувався інтерес до програмних документів більшовиків. Селяни с. Михля Ізяславського повіту у листі до газети «Правда» влітку 1917 р. писали; «Товариш редактор! Просимо вислати кілька примірників програми більшовиків». На цьому листі помічено: «Вислано»²⁴. Більшовицька організація м. Здолбунова, наприклад, з 150 примірників газети «Голос социал-демократа», яку надсилали сюди з Київського обласного комітету РСДРП(б), 50 примірників розповсюджувала серед селян навколишніх сіл²⁵.

Серйозною перешкодою на шляху до завоювання селянських мас на бік більшовицької партії були українські буржуазні націоналісти. В перші місяці після Лютневої революції їм вдалося посилити свій вплив у ряді повітів Волині. Проте волинські трудящі швидко збагнули суть націоналістичних партій. Наприкінці травня 1917 р. Ізяславська Рада обговорила питання про ставлення до Центральної ради. У прийнятій резолюції відзначалося: «Рада вважає невдалою спробу Центральної ради узурпувати владу над українським народом і під виглядом націоналістичного руху вести боротьбу за відокремлення України від пролетарської Росії». Ізяславська Рада ухвалила не визнавати Центральну раду²⁶. Подібні резолюції прийняли інші Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів Волині.

²³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918 гг.), т. I, К., 1957, стор. 838—839.

²⁴ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 779.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 83.

²⁶ «Трудовая Волянь», 29 червня 1917 р.

Центрами боротьби проти контрреволюції та українських буржуазних націоналістів за владу Рад були Сарни, Дубровиця, Овруч, Новоград-Волинський, Луцьк, Дубно, Ровно, Коростень, Острог та інші населені пункти, а також військові частини Південно-Західного фронту, які підтримували прямі зв'язки з Військовою організацією ЦК РСДРП(б)²⁷. Більшовицькі організації Окремої Армії та XI армій Південно-Західного фронту подавали значну допомогу трудящим Волині в боротьбі за владу Рад. Вони організовували разом з робітниками і селянами спільні мітинги, збори, виступи, забезпечували трудящих газетами, літературою, створювали більшовицькі Ради і входили до їх складу²⁸. Це позитивно впливало на зміцнення революційних організацій Волині, на їх зв'язки з трудящими і солдатськими масами.

Завойовуючи, профспілки та інші масові організації в армії і на селі, більшовики Волині внесли значний вклад у здійснення революції, яка у жовтні 1917 р. сповістила про створення нової держави — Країни Рад.

²⁷ П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 — февраль 1918 гг.), К., 1958, стор. 48.

²⁸ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2965, арк. 118.

ІСТОРИЧНА ОСНОВА НАРОДНИХ ПОВІСТЕЙ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

О. В. КУРОЧКІН

У ряду тих, хто зброєю слова захищав інтереси трудового народу в часи самодержавства і реакції, почесне місце належить видатному повістяру-реалісту І. С. Нечую-Левицькому, головна заслуга якого в тому, що він зумів повно і глибоко відобразити сучасну йому дійсність з її основною закономірністю — протиріччям між експлуататорами і трудящими масами. Найбільш яскраво це проявилось в повістях і оповіданнях письменника на селянську тематику. В сукупності вони становлять своєрідний літопис українського села за тривалий період (від передреформених десятиліть до початку ХХ ст.). З творів письменника в усій непривабливості постають і кріпосницьке минуле, і панщина нова — капіталістична. Правдиво відобразив він типові соціальні процеси своєї доби: розорення і обезземелення селянства, його класове розшарування і майнову диференціацію, утворення перших загонів пролетаріату — заробітчан.

Створені І. С. Нечуєм-Левицьким картини селянського життя точні в передачі характерних ознак свого часу. Вони по-справжньому історичні, бо доля і поведінка героїв визначаються не фантазією автора, а конкретними історичними обставинами.

Народні оповідання і повісті І. С. Нечуя-Левицького заслуговують на увагу істориків і можуть бути допоміжним джерелом для вивчення українського села ХІХ — початку ХХ ст. Властиві повістяру демократизм і вірність реалістичним принципам зумовлюють ту обставину, що його свідчення, викладені в художній формі, більш достовірні ніж «наукові» писання дворянсько-поміщицьких і буржуазних істориків та ет-

нографів, які, студіюючи селянське життя, намагалися втиснути свої висновки в антинаукові доктрини про безбуржуазність української нації.

Слід зауважити, що у світогляді І. С. Нечуя-Левицького прогресивні, демократичні тенденції суперечливо поєднувались з національно-обмеженими. Особливо відчутно це проявилось в його літературно-критичних працях та творах, присвячених зображенню інтелігенції. Лишаючись усе життя селянським демократом, письменник стояв осторонь пролетарського руху і марксизму. Звідси недостатнє розуміння справжньої суті історичних явищ і як вияви цього — неправомірне протиставлення українського і російського народів, упереджене ставлення до російської літератури, елементи буржуазного об'єктивізму та інші збочення. Правда, в його художній творчості прогресивно-демократичне начало брало гору.

Для творів І. С. Нечуя-Левицького властивий досить чітко окреслений географічно-етнографічний район. Це — середня Наддніпрянщина, вірніше її правобережна частина — Поросся. Межі цього району можна встановити досить легко, бо письменник неодмінно вказував назву населеного пункту де розгорталися події. Семигори, Комарівка, Шендерівка, Хохітва, Трушки, Фурси, Стеблів та інші села, назви яких подибуємо в його творах, не вигадані, вони існують і сьогодні.

Надоросся, де І. С. Нечуй-Левицький народився і виріс, стало для нього на все життя постійним тереном народовивчення. Будучи «колосальним всеобіймаючим оком всієї України»¹, як його назвав І. Я. Франко, письменник завжди лишався вдячним співцем рідного краю. Майже щороку він приїжджав на береги рідної Росії, де, насамперед, і був зібраний той величезний матеріал, що дозволив художнику створити монументальну епопею українського селянства дожовтневого часу.

Творчість І. С. Нечуя-Левицького припадає на період, коли кріпаччина була вже скасована. Але в умовах пореформеної Росії викривати нещодавнє кріпосницьке минуле означало боротися проти його залишків. А це, як відомо, В. І. Ленін вважав невідкладним завданням тогочасної демократичної літератури².

Кріпосницька система як історичне і соціально-економічне явище показана у І. С. Нечуя-Левицького на конкретних матеріалах Надоросся, яке можна вважати типовим головним чином для Правобережної України. На цих землях ще з часів панування шляхетської Польщі сила й влада зосередилися в руках великих земельних власників — передусім польських магнатів. Це становище майже не змінилось і після другого поділу Польщі (1793 р.), коли Правобережна Україна увійшла до складу Російської держави. Так, за підрахунками радянського історика Д. П. Пойди, що спирався на дані, зібрані відомим дореволюційним статистиком І. Рудченком, у 1861 р. на Правобережжі 89,2% поміщицьких маєтків належали польським поміщикам, що мали у своєму володінні 84,8% всіх кріпосних ревізьких душ³.

Характерною рисою Правобережжя була наявність величезних земельних латифундій. Навіть на початку ХХ ст. (1905 р.) окремі магнати мали тут справді колосальні земельні багатства: «графи Браницькі — 167 тис. дес., графи Потоцькі — 107 тис., князь Сангушко —

¹ І. Франко. Ювілей Івана Левицького (Нечуя). — «Літературно-науковий вісник», 1905, кн. I, січень, стор. 40.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 453.

³ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1861—1900), Днепропетровск, 1960, стор. 25.

65 тис., граф Шембек — 22 тис., поміщики Зеленські — 50 тис., Собанські — 47 тис., Ярошинські — 27 тис., Решко — 23 тис. *дес.*»⁴

Для І. С. Нечуй-Левицького Браницькі, наприклад, уособлювали в собі всі найогидніші риси ворожої народу верстви — панів. Ксаверію Браницькому, що «вславився» як лютий душитель гайдамацького руху 1768 р., він дав таку нещадну характеристику: «Це був магнат ще старої Польщі з звичками, норовами й забагами давніх запопадних польських панів, що хапали чужі землі на усі боки без сорому, без церемоній і проти усякого права». Розповівши, як цей коронний гетьман по-звірячому розправлявся з Гонтою та іншими гайдамаками, письменник «величає» його «... останнім «Мурав'їовим Віленським» старої Польщі»⁵. Ця характеристика взята з оповідання «Живцем поховані» львівського видання 1898 р. Готуючи твір для друку на Східній Україні, автор, з огляду на цензуру, був змушений опустити всі найбільш викривальні та гострі місця (в тому числі й наведені вище).

Деякі сцени з життя Ксаверія Браницького, що мають характер достовірних історичних переказів, які І. С. Нечуй-Левицький міг почути від очевидців, дозволяють судити про становище підданих селян. Доля їх була гіршою від собачої в прямому розумінні цього слова. Ось як пан турбувався про своїх мисливських псів, яких мав аж 250: «Було ріжуть для собак щодня вола. Як ріжуть було мужики вола, здорового та круторогого, то трохи було не плачуть. Щодня з м'яса німці варили юшку для собак. Наймити псарі наливали юшку в мармурані корита, а після того собачого обіду обтирали хусточками ім морди та носи, щоб пси не лизались та не загризались» (VII — 261—262). В одній з приміток до оповідання «Живцем поховані», письменник навів красномовну деталь: за часів Ксаверія Браницького для того, щоб «вигодувати панських цуценят, у селян забирали все молоко» (VII — 283).

Описуючи розкіш та багатство палаців Браницьких, пишні бали і бучні, по-королівськи обставлені виїзди на полювання, письменник тим самим показав ту глибинну прірву, яка завжди розділяла антагоністичні класи панів та кріпаків. Одночасно І. С. Нечуй-Левицький своїми творами спростував брехні та нісенітниці тих польських націоналістичних кіл, які, приймаючи бажане за реальне, базикали про ідеальний характер стосунків між польськими поміщиками і підвладними їм українськими селянами.

Великий інтерес становлять історичні відомості, що засвідчують селянські виступи і заворушення безпосередньо в тих місцях, де бував І. С. Нечуй-Левицький. Так, наприклад, с. Трушки (колишнього Васильківського повіту), яке в повісті «Микола Джеря» виведено під назвою «Вербівка», є місцем дії оповідань «Старі гультяї», «Сільська старшина бенкетує» та інших, відоме як один з центрів антикріпосницької боротьби за часів Київської козаччини 1855 р.⁶ Справді історичного звучання набирають ті рядки «Миколи Джері», де йдеться про ці події: «Тим часом в народі пішла дивна чутка, пішла й покотилася по селах, як грім по небу, і то була чутка про волю. Народ зашумів, як бір в негоду. Встала, ніби з домовини, чутка про козаччину. В Васильківщині й Канівщині схопився бунт, як пожежа серед ночі. Народ під-

⁴ О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, К., 1962, стор. 6.

⁵ І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах, т. VII, К., 1966, стор. 457 (далі на це видання автор посилається в тексті, вказуючи том і сторінку).

⁶ С. С. Громека. Киевские волнения в 1855 году, Спб., 1863, стор. 9—14.

нявся й пішов ватагами од села до села, ніби хотів знайти скоріше волю. Всі записувалися в козаки, бо говорили, хто запишеться в козаки, той не робитиме панщини» (III — 125).

Докладність і правдивість, з якою письменник зобразив щоденне життя і побут покріпаченого села і зокрема родини Петра Джері, дають багатий фактичний матеріал для вивчення тієї доби історичу й етнографу.

Перше враження від Вербівки таке, ніби це райський куточок — так тут зелено й гарно. На фоні чудової природи й життя людей спочатку нагадує ідилічну картинку. Неділя. Всі відпочивають. Раптом, як грім з ясного неба, з'являється панський осавула, і радужні видіння зникають: в понеділок кріпаки повинні вийти на панщину.

Три дні на тиждень, з раннього ранку й до пізнього вечора, всі члени родини Джері знесилюють себе на панських роботах. Але, крім цього, на них чекають так звані згінні дні, «що вся громада повинна була одробляти — то за чередника, то за титаря, котрі були вольні од панщини, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок, — пан одкладав на жнива, коли було й без того багато роботи» (III — 54). В той час як панське поле вкривається стіжками та копами, у людей ниви нежжаті, хоч жито вже сиплеться з колоса. Доводиться збирати власний хліб вночі, після денної праці на пана.

Важким тягарем на плечі кріпаків лягають і всілякі натуральні повинності. Довгими зимовими вечорами стара Джериха і Нимидора мусять прясти не собі, а для пана, бо «кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці, пани накидали прясти на зиму по два півмітки. Як не сталося прядива то молодиці мусили докладати свого» (III — 54). Своєю пашнею селяни годують і панських качок. «Весною, — пише І. С. Нечуй-Левицький, — на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок» (III — 56).

Щоб заплатити подушне, старий Джеря продає кабана, якого годували до різдвя, і сім'я на цілий рік залишається без сала, споживаючи лише лісний борщ та кашу.

Нимидору, що ледве очуняла після пологів, панський попихач жене на роботу як скотину батою. І. С. Нечуй-Левицький дає при цьому справдо історичну довідку: «Породіллям пани давали тільки три дні вольного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легшої роботи» (III—57). Ці та інші епізоди, вміло введені автором в канву повісті, дають змогу побачити в усій непривабливості кріпосне право, яке в Росії «нічим не різнилось від рабства»⁷.

Виснажлива підневільна праця і матеріальні нестатки позбавляли людей найголовнішого — радості життя і кінець кінцем приводили до передчасної смерті. Так помирає старий Джеря, праця якого пішла на прикраси пані Бжозовської. Бездомним бурлакою гине на чужині Петро Кавун. Горі й туга за чоловіком штовхають в могилу безталанну Нимидору.

Доведені до відчаю, народні маси вже не спроможні терпіти панський гніт, експлуатацію і вдаються до різних форм боротьби з ними. На прикладі Миколи Джері письменник зумів відтворити загальний процес поступового, але неминучого пробудження народного гніву. Від усвідомлення свого підневільного становища герой повісті приходить до активного протесту і діє як непримиренний бунтар-протестант. За словами І. Франка, «Микола Джеря, хоч кріпаком родився, був одна-

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 424.

ко з тих людей, котрим ціле життя воля пахне, був з тих здорових натур, що скоріше вломляться, а зігнути не дадуться»⁸.

Піднявши серп на панського осавулу, що хотів ударити його нагайкою, Микола вперше повів себе як людина, що має власну гідність і не мириться з відведеною йому роллю слухняного бидла. Жорстока розправа, яку вчинив над непокірними вербівцями поміщик Бжозовський, не залякує, а, навпаки, ще більше розпалює ненависть у Миколі. Разом з товаришами він побив панського осавулу, а згодом і самого пана, прилюдно соромить і висміює осавулину жінку-зłodійку, не змовчує перед паном, коли треба відстояти інтереси громади. У відповідь на погрози Бжозовського віддати його в москалі, Джеря, а з ним й інші кріпаки втікають з рідного села, спаливши перед цим панський хліб на току. Подібні втечі, як відомо, були однією з найбільш масових форм протесту селянства проти феодально-кріпосницької експлуатації.

Але не тільки кріпакам приходилося дуже тяжко в дореформеному селі. Навіть ті селяни, що вважалися вільними, теж перебували в жорстоких злиднях.

Важким тягарем, не гірше панщини, була солдатчина, що тривала 25 років. Її сумні наслідки І. С. Нечуй-Левицький показав у повісті «Дві московки». Трагічна доля героїнь твору — солдатських жінок Ганни і Марини, які через довготривалу відсутність чоловіків-солдатів вели фактично удовине життя, була долею цілої верстви українського жіноцтва. Свою особисту волю (московки звільнялися від кріпаччини) вони здобули дорогою ціною.

Достовірність викладених у «Двох московках» фактів підтверджує й статистика. Так, відомо, що лише в Київській губернії в 1855 р. (тобто приблизно в той час, на який припадає дія повісті) нараховувалося понад 25 тис. відставних солдатів, солдатських жінок та вдів. Про гірке становище цієї категорії сільського населення можна судити з того, що «із 3,4 тис. відставних солдатів, які проживали у 1845 році на території Київської губернії, 1,1 тис. наймитувало і 342 перебували на поденній роботі»⁹.

Критикуючи ганебне кріпосницьке минуле в умовах пореформеного часу, І. С. Нечуй-Левицький неминуче ставав перед питанням: «Чи змінилося на краще становище трудящих мас після дарованої «волі»? Життя не дозволяло йому дати позитивної відповіді. Навпаки, доводилося констатувати загальне розорення, земельний голод і швидку диференціацію селянства після реформи 1861 р.

Безпосередні наслідки «волі» І. С. Нечуй-Левицький розкрив у останніх розділах повісті «Микола Джеря», де розповідається про повернення героя до рідної оселі з більш як двадцятирічних заробітчанинських мандрів. У Вербівці після реформи сталися великі зміни. Замість пана всі сільські справи вирішує волость, але там заправляють заможні господарі. «Голова, — читаємо у І. С. Нечуя-Левицького, — зараз почув, де раки зимують, і почав з писарем потроху обкрадати громадський скарб, встоював за свій багатий рід і всі громадські повинності скидав на вбогих хазяїнів» (III—138). Правда душа Миколи не може терпіти цієї несправедливості і він, як в часи панщини, стає організатором і керівником боротьби трудових мас села. Очолювана ним громада замість злодія-товстосума обирає на голову волості бідного чередника, а також кладе край здириницькій практиці шинкаря.

⁸ І. Франко. Зібрання творів в 20 томах, т. XVII, К., 1955, стор. 174.

⁹ І. О. Гуржій. Зародження робітничого класу України, К., 1958, стор. 69.

Після реформи 1861 р. для українського селянства великої ваги набрало питання про землю та її розподіл. «Велика реформа»,— писав В. І. Ленін,— була кріпосницькою реформою і не могла бути іншою, бо її проводили кріпосники»¹⁰, а тому її головним результатом було безсоромне пограбування селян. Грабіжницький характер «звільнення згори» показаний і в повісті «Микола Джеря». «Пан забрав собі кращі землі по долині, над річкою, а половина села мусила брати землю на шпильях, понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері та його зятеві. Та гора була така крута, що у великі дощі рілля скочувалася з водою вниз, а воли ледве тягли плуга по косягору. Окрім того, під панські землі відійшов ліс, а в тому лісі були людські садки» (III — 139).

Протестуючи проти цього акту насильства, селяни Вербівки ухвалили не брати і не обробляти виділених їм паном ділянок землі, непридатних для хліборобства. Джерю та іншим селян, що найбільш активно відстоювали громадські інтереси, за доносом пана кинули до в'язниці. В словах покараного шукача справедливості — «От тобі і воля!» — чується зневіра і гнів всього обманутого царизмом народу, що й після проголошеної урядом «свободи» не відчув полегшення.

Подібно до свого героя, сам письменник теж скептично поставився до реформи 1861 р. яка, на його думку, зовсім не розв'язала селянського питання. Безперечно, чиновник царської цензури мав усі підстави дорікати І. С. Нечую-Левицькому за його трактування звільнення селян у повісті «Микола Джеря»: «це благодійне в селянському житті явище автор зумів отруїти трутизною сумніву»¹¹. Та інакше і не могло бути; повістяр-правдолюб не міг уподібнитися вірним служителям трону, які закривали очі на безземелля, нестатки і темряву в пореформеному селі.

Замість панщини з'явилися нові, більш витончені, але не менш жорстокі методи експлуатації трудящих. Вперше Нечуй-Левицький загаврував їх у «Миколі Джері»: «Пани, у важку для селян годину, почали наймать зимою «строкових» на жив'яний час за нікчемну плату й накладати велику пеню на того, хто пропускав у жнива дні. Стала знов маленька панщина: це тоді завелися в польських ланів відомі «порції» (III — 141).

Після скасування кріпаччини в правобережних губерніях України, як і раніше, повновладними господарями лишалися багаті земельні магнати, проте національний склад їх значно змінився. Польське повстання 1863—1864 рр. змусило царський уряд вжити заходів до перерозподілу земельних багатств у бік скорочення польського дворянського землеволодіння й заміни його російським та українським дворянським землеволодінням, яке на початку ХХ ст. вже переважало. Величезні латифундії польських, російських та українських поміщиків були головною причиною гострого земельного голоду серед місцевого селянства. Відомо, що вже в 90-ті роки за абсолютною і відносною кількістю обезземелених Правобережна Україна вийшла на перше місце в Росії¹².

Картини, які І. С. Нечуй-Левицький спостерігав у реальному житті, знайшли відображення в його творах з соціально-економічним підтекстом. У тих же Трушках жив герой оповідання «Старі гультяї» дід Дорош Грицай. 6 дес. поля, якими він володів, становили в умовах

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 90.

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 21, ч. 1, спр. 284, арк. 328 зв.

¹² Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 65.

збіднілого надроського села чимале багатство. Користуючись великим попитом на землю, дід Грицай здає свій наділ за триста карбованців «наспіл» в оренду. За домовленістю орендар селянин Дмитро Мотуз мусить до кінця життя Грицаю орати і засівати його поле і звозити в його засіки половину врожаю. Після смерті діда земля повинна перейти у власність Мотуза. Такі умови оренди дозволяють старому Грицаю і його дружині, ні про що не турбуючись, вести паразитичний спосіб життя. Розледачілі дід та баба щодня п'ють горілку, в їх хату приходять наче в корчму. Після смерті дружини дід Грицай оженився вдруге на молодій дівчині Сиклеті. Вона та її бідні батьки дуже раді цьому заміжжю, надіючись після смерті «нареченого» заволодіти усім його майном.

В оповіданні «Старі гультяї» І. С. Нечуй-Левицький торкнувся і такого характерного для українського села доби капіталізму явища, як гостра боротьба за землю. По смерті діда Грицая на його наділ претендують і орендар Мотуз, і Сиклета, і ще якісь далекі родичі. Між ними починається судова тяганина. За визначенням самого письменника, суть оповідання в тому, «що тепер на Україні скрутно з землею, що за клопоть землі часом йде борня, трохи не бійка на смерть» (X—349—350).

У тяжкому становищі трудящих, їх крайньому обезземеленні І. С. Нечуй-Левицький шукав причину того, що люди покидали рідні краї і виїжджали в пошуках щастя за тисячі верст. В цитованому вище листі він з болем пише про селян, що «мусять виселятись кудись на міфічний зелений та на чорний клин: в Уссурійський край, в Семиреченську область та в Ферган. У той Ферган наших канівців оце вийшло 1 200 душ» (X—350).

Про широкі масштаби переселення в дореволюційному українському селі говорить і те, що лише з Київської губернії між 1890 і 1914 рр. виїхало 209 тис. осіб обох статей, з яких тільки на Далекому Сході оселилося 66 709 чол.¹³

Письменник добре знав, які труднощі випадали на долю переселенців, що нерідко повертались у рідні місця остаточно розореними, а тому був радий хоч чим-небудь допомогти їм. Так, відомо, що він відав своє оповідання «Старі гультяї» в альманах «Складка» (Спб, 1897), виручка від якого пішла на користь українським селянам-переселенцям.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у галереї образів багатіїв, створених Левицьким, з'являються фігури «своїх», українських, землевласників-нагромаджувачів. Наприклад, Терешко Пізнюр з оповідання «Хрестини», володіючи великим земельним наділом, заробляє гроші у вигляді процентів з капіталу, покладеного у позичкову касу.

В повісті «Поміж воротами» (1893 р.) письменник побіжно розповів про одного з «героїв» капіталістичної доби — куркуля Семена Панасенка. Простий селянин за походженням, «... він довгенько був волосним старшиною в недалекому селі, забагатів, нажився, овдовів і вдруге оженився на багатій удові; він купив тридцять десятин землі, а потім брав у посесію поле, забагатів і прикупив ще сто двадцять десятин. Він вже став заможним, мав маєтність і був вже настоятелем на справжнього діди́ча з селян, яких в нас в Київщині вже є чимало» (VI—156).

Однією з причин аграрного перенаселення на Правобережній Україні був швидкий розвиток тут цукрової промисловості. Так званий «цу-

¹³ В. М. Кабузан. Переселення українців у Далекосхідний край. 1850—1916 рр.— «УІЖ», 1971, № 2, стор. 70.

кровий бум», що мав місце на Україні в ХІХ ст., призвів до значного зростання площ, відведених під цукрові буряки. Досить сказати, що в трьох губерніях Правобережжя кількість земель, зайнятих під цією культурою, за період з кінця 40-х років ХІХ ст. до початку ХХ ст. збільшилася майже в 20 разів¹⁴. Жадоба наживи штовхала поміщиків і підприємців до максимального збільшення бурякових плантацій. Страждали від цього дрібні власники-селяни, яких всякими правдами й неправдами зганяли з їх наділів. Наслідком масової експропріації було утворення великої армії обезземелених селян, які становили постійне джерело для поповнення кадрів сільськогосподарського і промислового пролетаріату. В Надроссі, як і в інших районах цукроваріння, утворився особливий вид заробітків — «у цукор». За визначенням В. І. Леніна, «...ріст виробництва буряків у величезних розмірах підвищував попит на ...сільський пролетаріат»¹⁵. Підтвердження цього положення знаходимо і в повісті І. С. Нечуй-Левицького «Бурлачка», що проливає світло на деякі характерні моменти розвитку цукрового виробництва в перші пореформені роки. У ній правдиво зображено, як з переходом до капіталістичних форм господарювання село ставало ринком, де купувалась і вербувалась робоча сила для панських маєтків і економій. Не маючи змоги, як колись, за часів кріпосного права, зганяти селян силою до роботи, поміщики та їх прислужники вдавалися до різних методів економічного примусу, йдучи на хитрощі й різні комбінації.

Так, посесор Ястшембський з повісті «Бурлачка» для того, щоб залучити молодь на свої цукрові плантації, кожного ранку відправляв на село фургони з музиками. Увечері, так само з музикою, панські фургони розвозили дівчат та хлопців по домівках. Можливість побути в гурті однолітків, потанцювати й поспівати в короткі перерви між роботою та вночі після роботи — стає тією приманкою, якою вміло користувалися роботодавці. Їх нехитрий розрахунок добре розумів І. С. Нечуй-Левицький, який писав, що пани знали, «чим можна вдарити по молодих нервах, і вигравали на тих нервах козачка, од которого перепало в їх кишені чимало грошей» (ІІІ — 149).

Навесні Ястшембський влаштовує роздачу подарунків для тих, хто зобов'язується працювати на його полях влітку і восени. Відрізуючи матерію на спідницю якій-небудь дівчині або молодиці, пан «ласкаво» говорив: — Гляди ж! А як візьмеш гостинець та підеш на роботу до другого посесора, то я не подивлюсь тобі в зуби: серед улиці здеру з тебе спідницю ще й нагайкою обшмагаю» (ІІІ—163).

Якщо зразу після скасування кріпащини, як свідчить І. С. Нечуй-Левицький, перед поміщиками й підприємцями гостро стояла проблема робочої сили, то вже наприкінці ХІХ ст. цієї проблеми не існувало. На той час капіталістичні відносини призвели до повного розорення мільйонів селян, які майже не мали шансів знайти роботу в сільському господарстві або в промисловості. Так званий надлишок робочої сили становив на Україні кінця ХІХ—початку ХХ ст. близько 7,3 млн. чол. і, зокрема, на Правобережжі ця група людей складала $\frac{3}{4}$ всієї кількості населення робочого віку¹⁶. Цілком зрозуміло, що за таких умов нужда і горе були постійними супутниками переважної більшості сільського населення. Недоїдання, яке постійно терпіли сотні тисяч бідняцьких сімей, в неурожайні роки оберталося жорстоким

¹⁴ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополітичного капіталізму, К., 1970, стор. 52.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 247.

¹⁶ М. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 83.

голодом. Підраховано, що в Росії, в тому числі й на Україні, протягом ХІХ ст. було понад 40 голодних років, які охоплювали величезні території¹⁷. «Край багатий, край хлібний, а народ голодує, хліба не має!» (ІІІ — 187). У цих скупих словах І. С. Нечуя-Левицького — правда про гірке життя українського селянства доби капіталізму.

В цілому твори письменника свідчать, що його погляди на селянське питання в Росії і на Україні співпадали з тогочасною передовою суспільно-політичною думкою. Трактуючи його з точки зору селянського демократа — оборонця інтересів трудящих, І. С. Нечуй-Левицький виносив вирок несправедливому ладу й тим самим об'єктивно сприяв його поваленню. Такі повісті, як «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка», що, незважаючи на всілякі труднощі, пробивалися крізь цензурні утиски і доходили до широкого читача, в умовах царського режиму мали прогресивне і навіть революціонізує значення. Красномовним доказом цього є те, що твори І. С. Нечуя-Левицького, поряд з нелегальною марксистською літературою, використовувалися для революційної пропаганди серед селянства. В одному з листів О. М. Горького, написаному під час перебування в селі Мануйлівці на Полтавщині, знаходимо такі рядки: «Заради всього святого благаю: допоможіть розшукати щось із Нечуя-Левицького. Я тепер читаю селянам «Кобзаря», а з передбаченого на далі у мене на першому місці Нечуй. Хай підкріплює, підхльостує їх дух». Те, що твори І. С. Нечуя-Левицького в дореволюційний час були «на озброєнні» революційно настроєної молоді, підтверджують і спогади видатних радянських партійних діячів — В. П. Затонського та О. Г. Шліхтера¹⁸.

Безперечно, що широка популярність творів І. С. Нечуя-Левицького серед народу визначалась і сьогодні визначається в значній мірі їх життєвістю та історичною достовірністю.

¹⁷ Історія селянства Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 402.

¹⁸ «Радянська Україна», 14 квітня 1968 р.

РОЗПАД КОЛОНІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ІМПЕРІАЛІЗМУ У ВИСВІТЛЕННІ АМЕРИКАНСЬКОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

І. І. ВИГОВСЬКИЙ

Крах колоніальної системи імперіалізму — це величезне всесвітньо-історичне досягнення колишніх колоніальних народів, всього людства. На її руїнах виникли численні суверенні держави, які становлять зараз на міжнародній арені активну антиімперіалістичну силу. Збуваються пророчі слова В. І. Леніна про те, «що в грядущих вирішальних боях світової революції рух більшості населення земної кулі, спочатку спрямований на національне визволення, обернеться проти капіталізму і імперіалізму і, може, відіграє далеко більшу революційну роль, ніж ми сподіваємось»¹.

Розпад колоніальної системи імперіалізму привернув увагу багатьох буржуазних істориків, економістів тощо. В опублікованих останнім часом монографіях і статтях, присвячених цьому питанню, їх автори намагаються фальсифікувати смисл перетворень, що сталися у

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 444.

світі. Тенденційне, антинаукове висвітлення цієї проблеми є характерним для буржуазної історіографії, зокрема й для праць американських істориків.

Колоніальна політика Сполучених Штатів завжди відзначалася своїм лицемірством і демагогічним пропагандистським маскуванням. Будучи імперіалістичною державою, США глибоко ворожі національно-визвольні рухи. Там, де вирішується доля позицій імперіалізму в цілому, США, як правило, виступають єдиним фронтом разом з старими колоніальними державами.

Так, наприклад, відомий американський історик, професор Гарвардського університету Руперт Емерсон, ілюструючи ставлення США до самовизначення колоніальних народів, наводить витяги з доповіді помічника державного секретаря Генрі Байроуда, який у 1953 р. розхвалював «діяльність» колоніальних держав і відверто визнавав, що «безпека США пов'язана з силою і стійкістю цих держав та їх законними інтересами в своїх колоніальних володіннях». Крім того, в цій же доповіді висловлювалось побоювання, що «передчасна незалежність може бути небезпечною, непрогресивною і руйнівною»².

Мета цієї статті — розглянути, як в американській буржуазній історіографії висвітлюються деякі питання, зв'язані з крахом колоніальної системи імперіалізму, зокрема причини розпаду цієї системи, так званий «антиколоніалізм» США, а також роль національно-визвольного руху в справі завоювання політичної незалежності колишніми колоніями.

Характерною рисою американської буржуазної історіографії є спроба обілити американський імперіалізм, подати справу так, немов би йдеться про особливі інтереси Сполучених Штатів в Азії і Африці, які нібито відрізняються від інтересів європейських колоніальних держав. Деякі буржуазні писакки намагаються зобразити імперіалістичну політику США як послідовно антиколоніальну, зацікавлену лише в умиротворінні і економічному розвитку країн, що визволилися. При цьому вони не зупиняються перед перекрученням фактів. Намагаючись подати США як борця проти колоніалізму, деякі американські історики в числі факторів, що сприяли краху колоніальної системи, вказують на нібито «антиколоніальну» позицію Сполучених Штатів.

Так, наприклад, американський історик Уолдемар А. Нільсен, аналізуючи причини краху колоніальної системи, ставить в один ряд національно-визвольний рух, політику Радянського Союзу, спрямовану на підтримку колоніальних народів проти своїх поневолювачів і... «антиколоніальну» позицію США³.

Цей же прийом застосовує американська дослідниця проблем Африки Гвендолен Картер. «...Американська критика колоніалізму під час війни, а також гострі радянські виступи проти колоніального правління в нерозвинутих районах,— пише вона в своїй книзі «Незалежність для Африки»,— сприяли зміцненню прагнення африканців до змін»⁴. А її співвітчизник історик Кеннет Твіччетт у своїй статті «Колоніальні держави і Об'єднані Нації» стверджує, що офіційна позиція Англії по відношенню до колоніальних народів стала більш ліберальною «завдяки американському тиску»⁵.

² R. Emerson. *Africa and United States Policy*, Englewood Cliffs (New-Jersey), Prentice-Hall, 1967, стр. 5.

³ W. Nielsen. *Africa*, New York, Athenem, 1966, стр. 5.

⁴ G. Carter. *Independence for Africa*, New York, 1962, стр. 7.

⁵ K. Twitchett. *The Colonial Powers and the United Nations*.— "Journal of Contemporary History", vol. 4, 1969, N 1, стр. 171.

Широкий розмах національно-визвольного руху розвіяв міф про «антиколоніалізм» Сполучених Штатів, які, розв'язуючи колоніальні війни, втягуючи країни, що визволилися, в агресивні блоки, насаджуючи в них реакційні військово-політичні режими й використовуючи різні методи політичного і, особливо, економічного тиску, намагалися і намагаються затримати об'єктивний історичний процес ліквідації колоніалізму.

Виступаючи під ідеологічним прапором «антиколоніалізму», США прагнули відтіснити своїх головних суперників — Англію і Францію — і встановити за допомогою нових форм і методів своє панування в молодих національних державах. Апологети американського імперіалізму висунули «теорію», згідно з якою нібито в зоні національно-визвольного руху утворився вакуум, і що заповнити його покликані саме Сполучені Штати. Професор Колумбійського університету Іммануїл Уолерстейн у своїй книзі «Африка. Політика єдності» зазначає, що до 1960 р. «США почали витіснити європейські колоніальні держави, перетворюючись у головну політичну силу в Африці»⁶. Американські історики Джон Бастін і Гаррі Бенда в праці «Історія сучасної Південно-Східної Азії» пишуть: «Сполучені Штати, які після другої світової війни стали головною тихоокеанською державою, що володіє базами, розташованими в Японії, на Окінаві, Південній Кореї, Тайвані та на кількох інших тихоокеанських островах, заповнили вакуум, створений виходом Франції з Індокитаю...»⁷.

В сучасних умовах правлячі кола США і колишніх метрополій висувають на перший план таку форму експансії, як надання країнам, що розвиваються, державних кредитів та різного роду субсидій під виглядом «допомоги». Політичний і економічний зміст цієї «допомоги» полягає в тому, щоб не дати можливості молодим незалежним країнам зробити політичний вибір на користь соціалізму, міцно включити їх у сферу капіталістичної системи. Гострі суперечності між монополіями США, Японії та ряду західноєвропейських країн за ринки збуту не перешкодили неоколонізаторам об'єднатися для досягнення цієї стратегічної мети.

Як тлумачить ці процеси американська буржуазна історіографія? Так, професор Арнольд Рівкін стверджує, що США мають за мету «забезпечити мирне, раціональне співвідношення між інтересами і прагненнями країн, що розвиваються, і колишніми європейськими метрополіями, а також з усім капіталістичним світом в цілому».

Про інтереси американських монополій у цих країнах автор не згадує, але «весь капіталістичний світ в цілому» звичайно ж немислимий без Сполучених Штатів. Далі А. Рівкін вже відверто пише: «США, Західна Європа і країни, що розвиваються, повинні мати вигоду від взаємно прийнятих економічних відносин між Європою і новими країнами»⁸. Що ж приховується за цими «взаємно прийнятими економічними відносинами»?

Згідно з офіційними повідомленнями 1959 р., залежність економіки США від імпорту олова, промислових алмазів, натурального каучука становила 100 %, платини — 99 %, берилія — 96 %, марганцю — 92 %, нікелю — 91 %, кобальту і хрому — 90 %, бокситів — 84 %⁹. Причому

⁶ I. Wallerstein. Africa. The Politics of Unity, New York, Random house. 1967, стр. 246.

⁷ D. Bastin and H. Benda. A History of Modern Southeast Asia, Englewood Cliffs (New-Jersey), Prentice-Hall, 1969, стр. 157—158.

⁸ A. Rivkin. Africa and the West, стр. 58—59.

⁹ An Act for International Development. A Program for the Decade of Development", Washington, 1961, стр. 167.

майже 100% імпорту олова покривалося за рахунок країн Південно-Східної Азії і Ліберії, приблизно 91,3% хрому ввозилося з Туреччини та країн Африки й близько 85,9% марганцю — з Індії і африканських держав.

Міжнародний фінансовий капітал, і в першу чергу американський, встановив у ряді країн Азії і Африки своє панування або безпосередньо над виробництвом, або непрямым шляхом, використовуючи кредитно-фінансову систему і зовнішню торгівлю цих країн.

Імперіалісти старанно приховують дійсні розміри пограбування колишніх колоній. За підрахунками радянських економістів, загальна щорічна «данина», яку імперіалістичні сплачують країни, що розвиваються, від нееквівалентного обміну й прибутків на вкладений капітал, становить 20 мільярдів доларів, що дорівнює приблизно $\frac{1}{6}$ їх валового національного продукту¹⁰.

Американські історики Д. Бастін і Г. Бенда в своїй книзі «Історія сучасної Південно-Східної Азії» пишуть: «Захід утримує міцні позиції в деяких частинах Південно-Східної Азії. Так, компанії по видобутку олова і виробництву каучука, головним чином англійські, разом з багатьма іншими фірмами, знову одержали повні права в післявоєнній Малайї, в той час як американському бізнесові були надані далекосяжні привілеї на Філіппінах. Французькі підприємці продовжують грати важливу роль у Камбоджі і, меншою мірою, в економіці Південного В'єтнаму після 1954 року. Таїланд, фактично, надав більші, у порівнянні з довоєнним часом, можливості іноземному капіталу, головним чином американському».

Проте, розглядаючи питання про зв'язок між економічними інтересами капіталістичних країн та їх імперіалістичною політикою, і зокрема той факт, що спроба утримати економічне панування є дійсною причиною збройного втручання капіталістичних держав у внутрішні справи країн Південно-Східної Азії, Г. Бенда і Д. Бастін вважають неможливим визначити дійсний взаємозв'язок між економічними інтересами концернів і політикою західних держав. Не приводячи жодних цифрових даних, автори стверджують, що «дуже обмежені розміри західних капіталовкладень у Південно-Східній Азії в цілому роблять маломожливим, щоб приватні і корпоративні інтереси мали вирішальний голос у визначенні іноземної політики в цій частині світу»¹¹.

А ось ще один приклад вкорінення американської політики в економіку країн, що розвиваються, на цей раз уже під виглядом «допомоги». А. Рівкін, погляди якого є типовими для американської буржуазної економічної літератури, стверджує, що «ця допомога... є внеском в економіку, завдання якого пом'якшити труднощі, пов'язані з переходом до самоуправління і незалежності».

В дійсності така «допомога» є одним з головних засобів реалізації планів сучасного колоніалізму. За її ширмою приховуються, головним чином, асигнування на озброєння. Взамін доларів американські імперіалісти вимагають проведення потрібної їм зовнішньої і внутрішньої політики, вступу в агресивні блоки, надання Сполученим Штатам територій для військових баз і контролю над джерелами сировини, відмови від співробітництва з соціалістичними країнами і розвитку державного сектора в народному господарстві, надання привілеїв американському капіталу. Але, всупереч загальновідомим фактам, А. Рівкін зазначає, що «США не мають наміру втягати молоді незалежні держави у вій-

¹⁰ Див. Пути развития стран, завоевавших национальную независимость, и мировой социализм. Під загальною редакцією О. М. Румянцева, Прага, 1964, стор. 286.

¹¹ D. Bastin and H. Benda. Назв. праця, стор. 158—159.

ськові союзи або блоки». Однак тут же визнає, що «відносини США з різними африканськими державами будуть відповідати орієнтації цих держав»¹².

Американська буржуазна історіографія настирливо намагається приховати дійсні причини краху колоніальної системи імперіалізму, стверджуючи, що колонізатори добровільно погодилися на надання незалежності пригнобленим народам. При цьому замовчується той факт, що розпад колоніальної системи імперіалізму був обумовлений об'єктивними ходом всесвітньо-історичного розвитку і соціально-економічними зрушеннями, які мали місце в колоніальних і залежних країнах.

Так, американський історик Лаїнг Коуен підкреслює, що, «незважаючи на окремі загострення, які мали місце в національному русі протягом 1945—1960 рр., у переважній більшості випадків навіть в періоди найвищого піднесення боротьби за незалежність цей процес протікав без серйозного насильства. Часто незалежність досягалася не в результаті запеклих боїв..., а скоріше у формі надання незалежності, здійснюваної у такий спосіб, що національна боротьба здавалася майже зайвою»¹³. З ним погоджується й інший американський історик — Уолдемар Нільсен, який пише: «Колоніальні держави, як правило, йшли геть, не вдаючись до спроб придушити африканських націоналістів масовими збройними силами»¹⁴.

А ось що пише про взаємовідносини імперіалістичних держав і колоніальних народів Р. Емерсон: «Африканські держави розлучалися зі своїми колоніальними правителями, за рідкими винятками, в обстановці дружніх угод про строки й умови одержання незалежності... Це була напролюд мирна акція, здійснювана із зразковою терпимістю з обох сторін»¹⁵.

Про «добровільність» надання незалежності колоніям твердить також американський історик Стюарт Істон. «Правителі надали самоуправління тим, кого вони могли б продовжувати утримувати силою протягом ще багатьох десятиріч,— підкреслює він у своїй книзі «Піднесення і падіння західного колоніалізму»,— і задовго до того, як процес, який вони розпочали, був завершений»¹⁶. Але тут же визнає, що «завоювання незалежності колишніми колоніями було в дуже великій мірі роботою націоналістів у самих колоніях».

Визнання ролі національно-визвольного руху пригноблених народів міститься і в працях інших американських істориків. Так, наприклад, доцент Каліфорнійського університету Кен Пост, описуючи процес завоювання незалежності в Західній Африці, зазначає: «Ці зміни відбулися в результаті сучасних національних рухів..., які розвинулись як реакція на становище в колоніях»¹⁷.

Як це не дивно, але і в наш час апологети капіталізму продовжують нерідко твердити про «цивілізаторську» місію колонізаторів Заходу по відношенню до колишніх поневолених народів. Співробітники горезвісного Гуверівського інституту в США Л. Ганн і П. Дуїньян стверджують, що «колоніальна система виступає як наймогутніший поширювач культури в історії Африки, її позитивні сторони далеко пе-

¹² A. Rivkin. Назв. праця, стор. 63.

¹³ L. Cowan. The Dilemmas of African Independence, New York, 1968, стор. 4.

¹⁴ W. Nielsen. Назв. праця, стор. 16.

¹⁵ R. Emerson. Назв. праця, стор. 4.

¹⁶ S. Easton. The Rise and Fall of Western Colonialism, New York—London, 1964, стор. 370.

¹⁷ K. Post. The New States of West Africa. Harmondsworth, Penguin books, 1964, стор. 15.

реважають негативні»¹⁸. А американський публіцист Маріо Россі в своїй книзі «Третій світ» пише: «...правлячі країни принесли з собою цивілізацію, яка була плодом їх власної промислової революції»¹⁹.

Такі висловлювання в американській буржуазній історіографії не поодинокі. Вони відповідають стратегії і тактиці імперіалізму і спрямовані на те, щоб приховати глибокі протиріччя, які існували між колишніми метрополіями і народами країн, що визволилися.

Добре відомо, що добровільно колонізатори не залишили жодної поневоленої ними країни. Відносно мирний відхід імперіалістів з своїх володінь в деяких країнах був лише вимушеним кроком, здійсненим ними після ряду спроб придушити національно-визвольний рух.

Підкреслюючи вимушений характер надання незалежності колишнім поневоленим народам з боку західних держав, Р. Емерсон пише: «Піднесення африканського націоналізму, вимоги покласти край колоніалізму, примусили в деяких випадках, як наприклад, у французьких володіннях, надати незалежність у відповідь на все зростаючий тиск»²⁰.

Багато американських істориків визнають як одну з головних причин краху колоніальної системи імперіалізму послідовну інтернаціональну політику Радянського Союзу, спрямовану на всебічну підтримку національно-визвольного руху і активізацію антиімперіалістичної боротьби в усьому світі. Правда, таке визнання супроводжується численними застереженнями, що мають за мету звести наклепи на зовнішню політику СРСР, поставити знак рівності між політикою допомоги і підтримки пригноблених народів, яку здійснює Радянський Союз, і імперіалістичною політикою США. Все ж деякі з них, як наприклад, І. Уоллерстейн, вимушені визнати величезне значення допомоги, наданої з боку СРСР та інших соціалістичних країн, народам, що борються за свою свободу і незалежність²¹.

Розпад колоніальних імперій набагато затягнувся б, якби не існувала світова система соціалізму — могутній прискорювач всіх революційних процесів. Неухильне зростання могутності соціалістичної системи, її політичний авторитет на міжнародній арені справляють величезний вплив на розвиток національно-визвольного руху в усьому світі.

Багато американських авторів підкреслюють значення тих змін у співвідношенні сил на міжнародній арені, які відбулися в результаті військово-політичної поразки Німеччини, Італії та Японії. «Під час другої світової війни, і особливо після війни, — зазначає Г. Картер, — посилилося прагнення поневолених народів до незалежності. Африканці набули нового досвіду, який послідовно перенесли на свою власну територію»²². А К. Пост у згадуваній праці «Нові держави Західної Африки» пише, що друга світова війна прискорила економічні і соціальні зміни в колоніях внаслідок поразки сил фашизму у реакції²³.

Вирішальних успіхів у боротьбі за національне визволення досягнуто в Азії. Саме на азіатському континенті почався розпад колоніальної системи, що значно вплинуло на дальше піднесення боротьби пригноблених народів Африки проти колоніалізму. «Крах колоніалізму

¹⁸ L. Gann and P. Duignam. *Burden of Empire*, London, Pall Mall Press, 1968, стор. 382.

¹⁹ M. Rossi. *The Third World*, New York, Funk and Wagnalls, 1963, стор. 16.

²⁰ R. Emerson. Назв. праця, стор. 4.

²¹ Див. І. Wallerstein. Назв. праця, стор. 245.

²² G. Carter. Назв. праця, стор. 7.

²³ K. Post. Назв. праця, стор. 17.

в Азії,— пише Г. Картер у своїй праці «Незалежність для Африки»,— значно вплинув на останню велику ділянку колоніального володіння — Африку»²⁴.

Однією з найважливіших особливостей нинішнього етапу розвитку національно-визвольного руху є те, що розпад колоніальної системи імперіалізму наблизився до завершальної стадії. Процес ліквідації цієї системи набув всесвітнього (глобального) характеру. Як зазначав у доповіді на XXIV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, **«боротьба за національне визволення у багатьох країнах почала практично переростати в боротьбу проти експлуататорських відносин, як феодальних, так і капіталістичних»**²⁵.

Під ударами антиімперіалістичних, національно-визвольних революцій вже майже повністю розпалася створена капіталізмом колоніальна система гноблення народів, на місці якої створилося понад 70 незалежних національних держав. Більшість з них проводять незалежну миролюбну політику. Разом з країнами світової соціалістичної співдружності вони створили обширні «зони миру». Сили імперіалізму виявилися ще більше ослабленими та ізольованими.

Ганебна, ненависна народам світова колоніальна система перестала існувати. Народи, що визволилися, вступили на новий шлях розвитку, піднялися як творці нового життя, як революційна сила сучасності. З цим фактом доводиться рахуватися і американській буржуазній історіографії, яка, незважаючи на всі намагання перекрутити суть краху колоніальної системи імперіалізму, все ж не може не визнати значення цього корінного перелому в історії людства.

²⁴ G. Carter. Назв. праця, стор. 7.

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 20.

Запитки

К. І. Бойна
ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ЩОДО РОЗГОРТАННЯ
ОБОРОННО-МАСОВОЇ
РОБОТИ СЕРЕД ЖІНОК
У ДОВОЄННІ РОКИ

У складній міжнародній обстановці передвоєнних років, керуючись лєнінськими настановами про необхідність захисту соціалістичної Вітчизни, Комуністична партія поряд з розв'язанням завдань будівництва соціалізму приділяла велику увагу

зміцненню оборонної могутності Країни Рад, зокрема розгортанню оборонно-масової роботи серед населення. Партійні, комсомольські та громадські організації повсякденно дбали про те, щоб поліпшити якість навчання трудящих військових спеціальностей, на чому особливо наголошувалося в рішеннях XVIII з'їзду ВКП(б). Значну роботу в цьому напрямку здійснили й партійні організації України. У документах XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.) підкреслювалося, що у разі нападу загарбників на СРСР саме більшовикам України доведеться першим давати відсіч ворогу¹. Виходячи з вимог XVIII з'їзду ВКП(б), липневий (1939 р.) Пленум ЦК КП(б)У і XV з'їзд Компартії України (травень 1940 р.) ще раз вказали на необхідність «...всебічного, систематичного, загального навчання дорослого населення, без різниці статі, військовим знанням...»².

Інтереси захисту Батьківщини вимагали масового залучення жінок до оборонної роботи. Ці питання систематично і всебічно обговорювалися на пленумах міськкомів та обкомів партії і комсомолу, зборах активу тощо. Наприклад, їм були спеціально присвячені V і VII пленуми Одеського обкому КП(б)У, збори міського активу, проведені Одеським обкомом і міськкомом комсомолу, наради секретарів первинних комсомольських організацій. Лише з листопада 1938 р. до середини 1939 р. на засіданнях бюро Кагарлицького райкому партії Київської області 8 разів заслуховувалася інформація про розгортання оборонно-масової роботи серед жінок³. Це дало змогу значно поліпшити її рівень, сприяло вступу до лав Тсоавіахіму багатьох колгоспниць, робітниць радгоспів, службовців. Уже в 1939 р. членами товариства на Україні було близько 3 млн. жінок⁴.

У 1935—1936 рр. в нашій країні за ініціативою комсомольців — членів Тсоавіахіму розгорнулося соціалістичне змагання, яке дало но-

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 543, арк. 39.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 92.

³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 2, спр. 423, арк. 31; спр. 431, арк. 11; Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 192, арк. 110.

⁴ «Химия и оборона», 1940, № 3, стор. 3.

вий поштовх розвитку оборонно-масової роботи. Почин робітниць Київської швейної фабрики ім. Смирнова-Ласточкина, які звернулися до всіх трудівниць країни із закликом «Кожній дівчині — військову спеціальність!», підтримали тисячі патріоток нашої республіки. Було створено сотні різних оборонних гуртків, у яких дівчата вивчали військову справу без відриву від виробництва, оволодівали однією, а інколи й кількома військовими спеціальностями. Наприклад, у 1939 р. в Чернігові працювало 1715 оборонних гуртків, 3546 жінок вчилися стріляти з гвинтівки, 223 — з кулемета, 177 — гранатометання і т. д.⁵ Багато з них згодом стали інструкторами, майстрами спорту СРСР, снайперами і в роки війни разом з чоловіками громили ненависного ворога. Всьому світу відомі прославлені снайпери Герої Радянського Союзу Л. Павличенко, Н. Онілова та інші.

Разом з партійними організаціями велику роботу в справі залучення жінок до оволодіння навичками стрільби здійснили комсомольці. Так, комсомольці харківських електромеханічного і турбогенераторного заводів допомагали будувати в місті стрілецький клуб. У 1939 р. лише в Дніпропетровську було організовано 254 гуртки для підготовки ворошиловських стрільців, на яких навчалося 2,5 тис. дівчат. У Новомосковському районі Дніпропетровської області до середини 1939 р. створено 13 жіночих кулеметних бригад⁶. Для популяризації стрілецького спорту було проведено змагання між студентами вузів Дніпропетровщини, в яких взяла участь 151 жіноча команда, а також змагання жінок м. Києва та Білоцерківського, Уманського і Броварського районів (330 учасниць)⁷. Загалом на початок 1940 р. звання «Ворошиловський стрілець» першого ступеня одержало більше 145 тис. радянських жінок⁸.

Враховуючи прагнення жінок оволодіти майстерністю водіння автомашини, щоб у скрутні часи замінити за рулем чоловіків, у 1938 р. радянські, комсомольські та оборонні організації були зобов'язані брати активну участь у створенні автомотоклубів, пропаганді цього виду спорту серед населення. Важливу роль у залученні жінок нашої республіки до автомотосекцій відіграли пленум Дніпропетровського обкому КП(б)У і IV пленум ЦК ЛКСМУ (1939 р.), на яких обговорювалися питання про необхідність підготовки дівчат-шоферів. ЦК ЛКСМУ підтримав заклик комсомолки М. Гнатенко «Дівчата, на мотоцикл!» 10 листопада 1938 р. Київський міський комітет фізкультури і спорту разом з міськкомом партії організував зустріч 170 мотоциклісток країни з М. Гнатенко. Учасниці зустрічі прийняли звернення до всіх дівчат України, в якому закликали їх оволодівати військовими спеціальностями⁹.

Київський обласний комітет у справах фізкультури і спорту спільно з обкомом комсомолу організував перший агітаційний автомотопробіг за маршрутом Київ — Васильків — Біла Церква. 86 його учасниць, очолювані депутатом Верховної Ради УРСР М. Гнатенко, прочитали в колгоспах багато лекцій про розвиток автомотоспорту в країні тощо. Все це сприяло залученню жінок до занять автомотоспортом¹⁰.

⁵ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 1, спр. 2490, арк. 5—6.

⁶ «Химия и оборона», 1939, № 7, стор. 10; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 5259, арк. 170.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 5259, арк. 360; Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 192, арк. 120.

⁸ «Химия и оборона», 1940, № 3, стор. 3.

⁹ «Радянський спорт», 14 листопада 1938 р.

¹⁰ «Спорт», 1939, № 11—12, стор. 15.

Багато дівчат навчалось майстерності водіння автотранспорту в столиці України. Так, Ленінський райком комсомолу організував три автошколи, а міське відділення «Союззаготтранс» за 9 місяців 1939 р. підготувало 136 жінок — шоферів III класу¹¹. За перше півріччя 1939 р. в Одесі закінчило курси шоферів 240 дівчат, а ще 125 навчалось на них. Загалом за 1939 р. в цій області 2500 жінок навчилися керувати автомашинами і мотоциклами¹².

Одним з найпопулярніших оборонних видів спорту в передвоєнні роки був авіаційний. Центральний Комітет партії приділяв велику увагу кадрам для авіації. Основною базою їх підготовки стали аероклуби, які створювалися при Тсоавіахімі. Вже в 1936 р. у країні працювало 140 аероклубів, 115 парашутних станцій, близько 400 парашутних вишок, з них на Україні, відповідно, — 32,20 і близько 250¹³. Партійні і комсомольські організації здійснили велику роботу щодо залучення дівчат до авіаційних гуртків та аероклубів. Зокрема, на засіданнях Дніпропетровського обкому КП(б)У неодноразово обговорювалося це питання. Наприклад, 3 жовтня 1938 р. він прийняв таке рішення: «Охопити максимальну кількість трудящих жінок гуртками підготовки парашутистів, планеристів». А вже в серпні 1939 р. на пленумі обкому було підбито перші підсумки зробленого. Систематична допомога і контроль з боку партійних організацій дали змогу аероклубам області добре організувати роботу серед жінок. Патріотки включилися в змагання на честь 20-річчя ВЛКСМ, переможцям якого вручали перехідний Червоний прапор і присвоювали звання «Відмінник учбово-льотної роботи». Діяльність аероклубів розглядалася також на засіданнях бюро Сталінського, Одеського та інших обкомів партії¹⁴.

У біографіях майже всіх жінок-авіаторів Героїв Радянського Союзу зазначається, що напередодні війни вони навчалися в аероклубах. Наприклад, у 1938 р. закінчила Мелітопольський аероклуб М. І. Доліна¹⁵.

У 1936 р. комсомолки Г. Доценко, Є. Зеленська і З. Якушева здійснили перший спортивний переліт за маршрутом Київ — Дніпропетровськ — Сталіно — Ростов — Сочі і назад довжиною 2500 км¹⁶. У червні 1938 р. П. Осипенко, В. Ломако та М. Раскова перелетіли на літаку МП-1 без посадки з Севастополя в Архангельськ, подолавши 2416 км за 10 год. 33 хв. Указом Президії Верховної Ради СРСР всіх трьох відважних пілотів, перших серед жінок-військовослужбовців, було нагороджено орденами Леніна. Однак вже через два місяці В. С. Гризодубова, П. Д. Осипенко і М. М. Раскова на літаку «Родина» здійснили героїчний безпосадочний переліт за маршрутом Москва — Далекий Схід, встановивши новий жіночий світовий рекорд дальності польоту. За високу майстерність, мужність і витримку вони першими серед радянських жінок були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу. Їх приклад прагнули наслідувати сотні і тисячі співвітчизниць. У 1936—1939 рр. аероклуби СРСР підготували 5360 дівчат-пілотів, з них на Україні тільки в 1938 р. — близько тисячі¹⁷.

¹¹ «Комсомолець України», 24 вересня 1939 р.; Київський обласний державний архів, ф. 520, оп. 2, спр. 64, арк. 30.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, спр. 424, арк. 134; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 2, спр. 428, арк. 10.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 595, арк. 183; «Коммунист», 1968. № 15, стор. 27; Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 157, арк. 119.

¹⁴ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 4735, арк. 10. Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 192, арк. 133.

¹⁵ А. Магид. Гвардейский Таманский авиационный полк, М., 1966, стор. 24.

¹⁶ Жінки соціалістичної України. Статистичний довідник, К., 1937, стор. 133.

¹⁷ Солдат, которого победить нельзя, К., 1970, стор. 36; Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 33, арк. 115.

Початковим етапом у підготовці майбутніх пілотів був планеризм, яким у нашій республіці напередодні X з'їзду ЛКСМУ займалося 14 тис. дівчат¹⁸. Жінки записувалися в парашутні гуртки, які за ініціативою Тсоавіахіму і комсомольців було відкрито в багатьох містах країни. Цей молодий вид спорту швидко перестав бути суто чоловічим. 4 травня 1935 р. серед 16 найбільш відомих спортсменів, удостоєних високих урядових нагород, ЦВК СРСР нагородив орденами Червоної Зірки і двох дівчат-парашутисток: інженера О. Н. Яковлеву та інструктора-льотчика Л. С. Савченко¹⁹. Рік у рік зростала кількість жінок, які оволодівали основами парашутного спорту. До кінця 1936 р. 20 600 дівчат здійснили стрибки з парашутом з літака, а 1 406 526 — з вишки. У 1937 р. на Україні підготовлено 4 тис. парашутисток²⁰.

У довоєнні роки партійні організації приділяли велику увагу участі трудящих у протиповітряній та протихімічній обороні країни. При цьому вони керувалися рішеннями XVIII з'їзду ВКП(б), XV з'їзду КП(б)У і липневого (1939 р.) Пленуму ЦК КП(б)У. Необхідно було навчити мільйони дівчат і жінок правильно робити світломаскування, гасити пожежі, подавати першу допомогу потерпілим. З 1935 р. це навчання проводилося планомірно і систематично. Було встановлено норми і випущено значки «Готовий до ППХО». Вірним помічником партії в цій справі став комсомол. У березні 1940 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про комплектування шкіл ППХО Тсоавіахіму дівчатами-комсомолками», в якій зобов'язував обкоми, крайкоми і ЦК комсомолу союзних республік разом з Радою Тсоавіахіму провести відповідний відбір дівчат для цих шкіл²¹. Завдяки підтримці партійних і комсомольських організацій лише в Київській області за 9 місяців 1938 р. було підготовлено 1222 жінки-інструктори ППХО, а в 1939 р. — 2424. Більшість з них стали активістами оборонної роботи, організовували нові гуртки, готували значківців ППХО. Так, піонервожата Таращанської спецшколи комсомолка К. Тютюнник за перший квартал 1939 р. підготувала 2500 учнів-значківців²².

Велику роль у пропаганді основ протиповітряної оборони серед жінок відігравали масові походи в протигазах. За перший квартал 1939 р. у Київській області проведено 709 таких походів, у яких взяли участь 108 772 чол. Їх, як правило, очолювали комуністи. На Дніпропетровському азотнотуковому комбінаті на чолі походів були секретарі первинних парторганізацій²³.

Аналогічну роботу проводили й інші парторганізації. Це дало змогу підготувати в 1939 р. на Україні близько 4 млн. жінок-значківців ППХО²⁴.

Значне місце в діяльності партійних, комсомольських та оборонних організацій займала підготовка жінок до санітарної оборони країни. Основну роль у розв'язанні цього завдання відіграло добровільне товариство Червоного Хреста. До 1939 р. кількість його членів за рахунок дівчат-комсомолок збільшилася в Дніпропетровській області на 4 тис., у Сталінській — на 5 тис., в Одеській — на 4,5 тис., у Білоцерківському районі Київської області — на 760 чол. В 1940 р. в організаціях

¹⁸ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 33, арк. 115.

¹⁹ Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР, отдел второй, 1935, стор. 124—125.

²⁰ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 157, арк. 120; оп. 11, спр. 33, арк. 115.

²¹ Там же, оп. 4, спр. 824, арк. 57—60.

²² Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 192, арк. 120, 126.

²³ Там же, арк. 129; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 595, арк. 197.

²⁴ «Химия и оборона», 1940, № 3, стор. 3.

Червоного Хреста було: в Дніпропетровській області 25 008 жінок, з них у Нікополі — 1912, в Одеській — 5386, у Чернігівській — 25 860 ²⁵.

Поряд з прийняттям нових членів і підготовкою їх до здачі норм на значок ГСО важливим аспектом діяльності товариства була організація санітарних дружин. Постанову про створення дружин Червоного Хреста на Україні Президія ЦК Червоного Хреста прийняла 5 січня 1939 р. ²⁶ У 1939 р. вони організовані на всіх підприємствах, в установах, навчальних закладах, колгоспах, радгоспах, МТС. До їх складу входили, в основному, активістки оборонно-санітарної роботи. Наприклад, у Фастівському районі Київської області в 1939 р. 95% членів санітарних дружин були комсомольцями. Для поліпшення підготовки дружин, а також приведення їх у стан мобілізаційної готовності виконком Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця оголосив про початок всесоюзного змагання сандружин на честь 20-річчя Ленінського комсомолу ²⁷. Це змагання дало позитивні результати.

Одним з аспектів оборонно-санітарної роботи була підготовка медсестер запасу. Прийняття закону про загальну військову повинність, за яким жінки, що мали медичну підготовку, могли бути зараховані до лав Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, а також постанова липневого (1939 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, в якій підкреслювалася необхідність збільшити кількість і поліпшити якість навчання медсестер, сприяли залученню в організації Червоного Хреста нових тисяч патріоток. 15 липня 1939 р. робітниця харківської фабрики «Жовтень» закликали всіх жінок країни організовувати на підприємствах школи медсестер запасу. Цей заклик підтримали партійні організації нашої республіки. Харківський міськом КП(б)У вжив заходів для розвитку цього руху, зокрема затвердив план підготовки медсестер, подбав про виділення приміщень для їх занять, забезпечення наочними посібниками і літературою тощо. На зборах партактиву було створено комісії для відбору на такі курси і в школи. Завдяки цьому за короткий строк на Харківщині відкрито 34 стаціонарні школи, в яких навчалося 3 тис. жінок ²⁸. У Києві близько 2 тис. молодих патріоток відвідували дев'ятимісячні та півторарічні курси, що працювали на заводах «Укркабель», «Більшовик», фабриках ім. Р. Люксембург, ім. Горького, в державному університеті ім. Шевченка ²⁹.

У період боротьби з білофіннами медичні працівники, серед яких було чимало жінок, в суворих умовах зими 1939/40 р. виявляли масовий героїзм. Вони подавали допомогу пораненим бійцям і командирам безпосередньо під час бою, виносили їх у тил, робили складні операції у фронтових бліндажах. За зразкове виконання завдань командування і виявлену при цьому відвагу і мужність сотні патріоток було нагороджено орденами і медалями. Серед них слід назвати військового фельдшера В. І. Титкову — першу жінку, нагороджену орденом Леніна за подвиги, здійснені в бойовій обстановці.

Діяльність партійних організацій щодо залучення жінок до оборонно-масової роботи в довоєнні роки дала позитивні результати в

²⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 192, арк. 100; Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 1, спр. 2490, арк. 3; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 2, спр. 596, арк. 29; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, спр. 4735, арк. 316, 338; спр. 5257, арк. 201.

²⁶ «Червоний хрест», 1939, № 6—7, стор. 8.

²⁷ «Известия ЦК ВЛКСМ», 1939, № 3, стор. 27.

²⁸ «Політробітник України», 1940, № 14, стор. 17.

²⁹ «Комуніст», 14 січня 1940 р.

період Великої Вітчизняної війни. Ця війна стала суворою перевіркою стійкості, мужності, вірності радянських людей своїй соціалістичній Батьківщині. Пліч-о-пліч з братами і чоловіками воювали на фронтах і жінки. Вони водили в бій літаки і танки, ходили в розвідку, вели вогонь з гармат і кулеметів, перев'язували поранених. Ніколи ще історія не знала таких прикладів масового героїзму і самопожертвування, як у роки Великої Вітчизняної війни. Оцінюючи вклад жінок у перемогу над фашизмом, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв зазначав: «З такою силою, як у дні війни, ніколи не виявлялися велич духу і незламність волі наших радянських жінок, їх відданість, вірність, любов до Вітчизни, їх безмежна наполегливість у праці і героїзм на фронті. Образ жінки-бійця з гвинтівкою в руках, біля штурвала літака, образ санітарки, сестри або лікаря з погонями на плечах житиме в нашій пам'яті як світлий приклад самовідданості і патріотизму»³⁰.

³⁰ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 131.

Т. І. Михайлюта, М. М. Тюрєнков
ПРО ПЕРШІ СОЦІАЛІСТИЧНІ
ПЕРЕТВОРЕННЯ НА РОВЕНЩИНІ
(1939—1941 РР.)

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина розв'язала другу світову війну. Однією з перших європейських країн, що зазнала окупації, була Польща. Під ударами німецьких загарбників ця буржуазно-поміщицька держава розвалилась, уряд кинув країну напризволяще. Населення Західної України та Західної Білорусії опинилось перед небезпекою поневолення ворогом. Радянський народ не міг бути байдужим до долі своїх братів. Тому 17 вересня 1939 р. Радянський уряд дав розпорядження військам Червоної Армії перейти радянсько-польський кордон і взяти під захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусії. Трудящі цих земель з великою радістю зустріли воїнів-визволителів, що принесли їм щастя і радість, зробили їх господарями своєї долі.

Так, командир роти 45-ої стрілецької дивізії лейтенант Превєрзєнцев у своєму донесенні писав: «17 вересня 1939 року о 18 годині передовий загін дивізії увійшов у місто Ровно, зустрінутий квітами і співом Інтернаціоналу»¹. По всіх містах і селах проходили багатолюдні мітинги, на яких трудящі дякували радянському народові та його Збройним Силам за своє визволення.

22 жовтня 1939 р. відбулися перші вільні і демократичні вибори делегатів у Народні Збори Західної України, які проводились на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. У них взяло участь 92,83% всіх виборців. Від Ровенщини було обрано більш як 100 делегатів, серед них — О. Ф. Козійчук, Ф. Л. Додь, Г. У. Гопанчук, У. В. Єфімчук-Дячук, Ф. Кравчук, О. П. Солімчук та інші товариші, які разом з 1480 делегатами голосували за Радянську владу на західноукраїнських землях.

27 жовтня 1939 р. Народні Збори прийняли декларації про встановлення Радянської влади на Західній Україні і про возз'єднання її з

¹ Ровенський обласний державний архів (далі — РОДА), ф. 1421, оп. 1, спр. 16, арк. 68.

Українською РСР та про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і великої промисловості. 1 листопада п'ята сесія Верховної Ради СРСР, а 15 листопада позачергова сесія Верховної Ради УРСР прийняли закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

Велику допомогу в організації партійного і радянського будівництва надавали ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і Радянський уряд. Для постійної роботи у західні області були направлені досвідчені партійні та радянські працівники, які спираючись на місцевий актив, здійснювали перші заходи щодо встановлення місцевого адміністративного управління, створення партійних організацій та налагодження нормальних умов життя населення.

На підставі рішення ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. «Про створення партійних організацій і оголошення прийому в партію в західних областях УРСР» у грудні того ж року були створені Ровенський обком партії (першим секретарем обкому став В. А. Бегма) та повітові комітети і первинні партійні організації. Тоді ж утворено Ровенський міським КП(б)У, 30 райкомів партії і ЛКСМУ. В кожному районі області вже на 25 грудня 1939 р. було утворено 4—6 первинних парторганізацій. До першої обласної партійної конференції (23—25 квітня 1940 р.) в Ровенській області було створено 197 первинних парторганізацій, які об'єднували в своїх рядах 2113 членів і кандидатів у члени партії².

Партійні організації, хоч й були спочатку великими, проте з перших кроків своєї діяльності очолили боротьбу трудящих області за соціалістичне перетворення всіх галузей народного господарства та культури. Вони розгорнули масово-політичну роботу серед робітників і селян, основним змістом якої було роз'яснення трудящим міжнародного становища, основ Радянської Конституції і виборчої системи, викриття підривної діяльності українських буржуазних націоналістів.

У Ровенському, Дубнівському, Здолбунівському, Костопільському, і Сарненському повітах було утворено перші народні органи Радянської влади — тимчасові повітові управління, а також 50 волосних (гмінних) і 1203 селянських комітетів, до яких загальними зборами трудящих було обрано 7500 представників робітничого класу, біднішого селянства, прогресивної інтелігенції та Червоної Армії³. При повітових тимчасових управліннях були створені відділи: сільського та комунального господарства, народної освіти, охорони здоров'я та ін. Ці управління користувались великим авторитетом і підтримкою всього населення, встановили зв'язок з усіма селянськими комітетами⁴.

На підприємствах було встановлено робітничий контроль, а на тих, що належали іноземним капіталістам, — робітничі управління виробництвом. У цих органах робітники вчилися на соціалістичних засадах керувати виробництвом.

Тимчасові управління разом з селянськими комітетами взяли на облік поміщицькі маєтки і землю, а також маєтки монастирів, великих державних чиновників, а також промислові підприємства. Після прийняття Народними Зборами 26—28 жовтня 1939 р. в Львові декларації про націоналізацію промисловості, поміщицьких та інших земель вони приступили до розподілу їх між безземельними та малоземельними господарствами.

Селяни Ровенщини одержали 90 549 тис. га землі, 13 527 голів ху-

² Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 6, спр. 2, арк. 13—15.

³ Там же, арк. 40—41.

⁴ Там же, арк. 43.

доби, а також сільськогосподарський реманент, конфіскований у поміщицьких та інших маєтках⁵.

У містах були створені загони робітничої гвардії, а в селах — сільські дружини, які вели боротьбу з ворожими елементами, встановлювали революційний порядок. Робітнича гвардія та сільські дружини обирались на загальних зборах робітників і селян, тому користувались великою підтримкою з боку населення.

4 грудня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР з колишніх п'яти повітів — Ровенського, Здолбунівського, Дубнівського, Костопільського і Сарненського було утворено Ровенську область (з центром у місті Ровно), яку пізніше поділили на 30 районів⁶. 24 березня 1940 р. в західних областях проходили вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР. Депутатом Верховної Ради СРСР було обрано першого секретаря Ровенського обкому партії В. А. Бегму і колишню батрачку У. В. Єфімчук-Дячук.

У грудні 1940 р. з великим трудовим піднесенням проходили вибори до Ровенської обласної, районних і сільських Рад депутатів трудящих. У виборах взяло участь 99,44% виборців; віддали свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних 98,86% до загальної кількості, що голосували⁷.

Велика масово-політична робота проводилась серед молоді. На 1 квітня 1940 р. в області було створено 167 комсомольських організацій, в яких налічувалось 1699 членів ЛКСМУ. В школах області створено 79 піонерських загонів⁸. В 1940 р. в області було організовано 452 гуртки для вивчення Статуту ЛКСМУ, де навчалось 6550 чол.

Ровенський обком, міськком та райкоми партії приділяли велику увагу розгортанню радянської торгівлі. 3 жовтня 1939 р. по квітень 1940 р. в області було створено Ровенський міськторг, облспоживспілку, 30 райспоживспілок, а також 429 споживчих товариств, які відкрили 1256 крамниць, 12 районних магазинів, 33 їдальні, 27 чайних та 104 хлібопекарні. Лише за I квартал 1940 р. Ровенська область одержала із східних областей УРСР промислових і продовольчих товарів на 14 992 900 крб.⁹

Встановлення і зміцнення Радянської влади, проведення перших соціалістичних перетворень на Ровенщині проходили в умовах гострої класової боротьби. Розбиті експлуататорські елементи та українські буржуазні націоналісти проводили підривну антирадянську роботу, залякували селян, тероризували радянських активістів, намагались дезорганізувати нормальне життя населення, зривали заходи Радянської влади щодо соціалістичної перебудови.

Особливо вперта боротьба проходила влітку 1940 р. під час проведення колективізації. Але трудове селянство рішуче виступало проти ворогів Радянської влади і допомагало викривати їх діяльність.

Велика робота була проведена партійними організаціями щодо висунання та виховання керівних кадрів з місцевого населення, залучення трудящих до керівництва народним господарством. Тільки за 7 місяців існування Радянської влади на Ровенщині було висунуто на радянську, господарську, профспілкову, кооперативно-торгову і комсомольську роботу більш як 22 тис. чол., з них директорами підприємств — 90 чол., головами сільрад — 836 чол., їх заступниками — 837 чол. Так,

⁵ Там же.

⁶ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ, К., 1965, стор. 169.

⁷ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 400, оп. 6, спр. 2, арк. 45, 88.

⁸ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 48.

⁹ Там же, арк. 15—16.

головою Дубнівського міськвиконкому було обрано О. Ф. Козійчука, заступником голови Володимирецької районної ради — селянина-бідняка Ткачова. Тоді ж було організовано навчання керівних кадрів та сільських активістів.

Націоналізація підприємств і встановлення державної власності на засоби виробництва створили умови для швидкого розвитку промисловості. Встановлення виробничих відносин та революційного порядку, оновлення адміністративно-управлінського апарату на підприємствах забезпечили їх успішну роботу. Розгорнулося соціалістичне змагання і ударництво. Так, у 1940 р. майже всі промислові підприємства області виконали свої річні виробничі плани, а 150 з них — достроково¹⁰.

Приміром, на базальтових кар'єрах «Якова Долина» бригада Бояра в лютому 1940 р. виконала план на 289%, бригада У. Орловської — на 210%, Нестерчука в лютому — на 332%, а в березні — на 388%. За свою працю у березні 1940 р. Нестерчук заробив 1175 крб.¹¹ Це свідчило, що тільки Радянська влада так високо цінує працю робітників.

Велику роботу партійній організації області доводилось проводити на залізничному транспорті. ЦК ВКП(б) і Радянський уряд подали велику допомогу залізничникам, сюди з інших залізниць Радянського Союзу було направлено більш як 1500 спеціалістів, звернуто увагу на ремонт і перебудову колій, мостів, локомотивного господарства тощо. Це дало певні наслідки. Серед залізничників розгорнулося соціалістичне змагання, люди показували зразки соціалістичної праці. Так, машиністи Мозговий та Железняк стали першими водити великовагові состави на дільниці Здолбунів — Красне.

В 1940 р. парторганізаціям області довелось перебудувати роботу профспілок відповідно до нових вимог. Доти вони були побудовані на тред-юніонівській основі і їх робота ніяк не відповідала вимогам соціалістичного будівництва. Після перебудови профспілок значно поліпшилась організаційна й ідейно-виховна робота. Якщо в 1930 р. на Ровенщині було 425 організацій, які нараховували в своєму складі 7075 членів профспілки, то вже наприкінці грудня 1940 р. в профспілках нараховувалось 16 265 членів¹². Профорганізації області стали ініціаторами й організаторами соціалістичного змагання і ударництва.

Розгорнулося соціалістичне перетворення й на селі. Радянська держава надала велику допомогу селянам західних областей УРСР. Вони одержали довгострокові кредити, чистосортні посівні матеріали, сільськогосподарську техніку. З метою успішного соціалістичного перетворення в сільському господарстві на початок квітня 1940 р. було створено 16 МТС, а до кінця року їх стало 30, вони мали 285 тракторів. Наприкінці 1940 р. область одержала ще 176 тракторів, 32 вантажні автомашини та значну кількість інших сільськогосподарських машин.

Внаслідок великої масово-політичної роботи партійних організацій на початку 1940 р. в області було створено 17 колгоспів, які об'єднували 1119 селянських господарств і мали в своєму користуванні 7889 га землі та 830 коней. На початок 1941 р. в області уже було організовано 463 колгоспи, які об'єднували 29 237 селянських господарств. У 1940 р. між колгоспами, польовими бригадами, районами і селами розгорнулось соціалістичне змагання за одержання високих урожаїв хліба, цукрових буряків, картоплі та інших сільськогосподарських продуктів. Так, колгоспники с. Головниця Корецького району зібрали по 20,6 ц зерна

¹⁰ Там же, ф. 400, оп. 6, спр. 2, арк. 20.

¹¹ Там же, арк. 21.

¹² Там же, арк. 58.

і по 500 ц цукрових буряків з кожного гектара. Хороших успіхів добились колгоспи Дубнівського, Козинського, Мізоцького і Острожецького районів. За свою працю колгоспники цих районів одержали на трудовень по 5 кг хліба і по 3—5 крб.

Колгоспниця колгоспу ім. РСЧА Мізоцького району Євдокія Попик з матір'ю заробили в 1940 р. 150 пудів хліба і 2150 крб., а Степан М'ялик разом з дружиною в цьому колгоспі одержали на трудовні 143 пуди хліба і 2075 крб. Сім'я Марка Кужеля з 4 працездатних чоловік одержала 233 пуди хліба і 3400 крб., крім того, колгоспники одержали в колгоспі картоплю та інші продукти. Ці факти довели трудящим селянам, що лише шляхом колективної праці вони забезпечать собі заможне життя.

З перших днів Радянської влади на Ровенщині було докорінно перебудовано роботу органів народної освіти. При панській Польщі на Ровенщині майже 67% населення було неписьменним, майже половина дітей шкільного віку в 1939 р. не ходили до школи. Тому партійні й радянські органи приступили до впровадження загального навчання. В області було відкрито 94 нових школи. В 1939—1940 рр. ЦК КП(б)У і уряд направили до Ровенської області більш як 1100 учителів, провели перепідготовку місцевих педагогічних кадрів, що раніше не мали роботи. В 1940/1941 навчальному році в області було створено 797 шкіл, в яких навчалось 185 тис. учнів¹³.

Значну роботу було проведено з області щодо ліквідації неписьменності і малописьменності. В 1940 р. в школах для неписьменних навчалось 30 484 чол., а в школах для малописьменних — 2074¹⁴.

На Ровенщині було створено учительський інститут, 5 педучилищ, 3 технікуми. В лютому 1940 р. почали працювати обласний державний театр, палац піонерів, а в селах області — 3 будинки культури, 19 районних і 180 сільських клубів, 30 районних бібліотек. Тільки на культурно-освітні заклади в 1940 р. держава відпустила 725 250 крб.¹⁵

У Ровно, Дубно, Здолбунові, Сарнах та районах області 1940 р. було відкрито 189 медичних закладів і 52 аптеки. На розширення медичних установ області було асигновано 15,5 млн. крб.¹⁶. Партія і Радянський уряд того ж року направили в область більш як 1000 висококваліфікованих лікарів.

Успіхи в соціалістичному перетворенні на Ровенщині у вересні 1939 — червні 1941 рр. були досягнуті внаслідок великої організаторської і політико-виховної роботи всіх партійних організацій області та значної допомоги ЦК ВКП(б) і Радянського уряду, завдяки допомозі всіх народів нашої країни. Це дало змогу за короткий строк провести перші необхідні соціалістичні перетворення в промисловості, сільському господарстві та культурному житті трудящих області.

¹³ Там же, спр. арк. 38.

¹⁴ Там же, спр. 5, арк. 14—15.

¹⁵ Там же, спр. 4, арк. 50.

¹⁶ Там же, спр. арк. 51—52.

На допомогу викладачу історії

ПРОФОРІЄНТАЦІЯ УЧНІВ У СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ

Комуністична партія Радянського Союзу проявляє особливу турботу про виховання нового покоління, яке гармонійно поєднує у собі духовне багатство, моральну чистоту, фізичну досконалість, і ставить перед радянською школою завдання, що досі не мало собі рівних,— завершити запровадження загальної середньої освіти.

Мета виховної роботи на уроках історії— пробудження в учнів інтересу до цього предмета, поглиблення їх знань, розширення кругозору. Це досягається завдяки ознайомленню з відомостями про життя і працю людей рідного краю, з історією району, села, де знаходиться наша школа; крім того, проводяться екскурсії у радгосп «Червоний партизан», до історичного музею м. Горлівки та ін.; відбуваються зустрічі учнів з передовиками виробництва— батьками школярів. Зв'язок матеріалу, що вивчається у школі, з життям сприяє загальному розвитку підростаючого покоління, поліпшує їх успішність, виховує почуття любові до праці взагалі й будь-якої професії зокрема.

Радянська середня школа повинна готувати освічених громадян нашої країни. «Школа,— підкреслював на Всесоюзному з'їзді вчителів Л. І. Брежнєв,— ніколи не стояла, та й не може стояти осторонь політики, боротьби класів»¹.

Праця, виконана людиною, яка не володіє відповідними здібностями і нахилами, не є продуктивною. Вона не приносить користі суспільству і не задовольняє самого трудівника.

Питання про вибір професії має величезне значення для суспільства взагалі і для кожної людини зокрема. Випускники восьмирічної школи № 53 радгоспу «Червоний партизан» с. Михайлівки Донецької області завжди пам'ятають, що вибір професії потрібно робити обдуманно. Наша школа розташована на території радгоспу. Батьки майже всіх учнів працюють тут. Керівники цього господарства— часті й бажані гості школи.

Школярі беруть активну участь у житті радгоспу. Лише у 1971 р. вони відробили 1400 вихододнів на радгоспних полях, пропололи більше 40 га різних культур. Учителі разом з представниками господарства проводять екскурсії, які допомагають учням ознайомитися з різними видами трудової діяльності робітників радгоспу. Так, наприклад, до Дня Конституції була проведена екскурсія в радгосп, тема якої: «Що нам дала Радянська влада?» З короткої бесіди учні дізналися про те, коли був створений радгосп, скільки має землі й т. п.

Зустрів гостей завідуючий другим відділенням радгоспу П. М. Спесивцев, який почав свою бесіду з розповіді про честь хлібороба, навів багато прикладів з життя радгоспу. Учні дізналися від нього, які куль-

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 213.

тури вирощують трудівники полів, який одержують урожай, скільки техніки є в господарстві, які робляться затрати праці. Під час екскурсії учні з захопленням слухали розповідь про земляків-героїв: Я. І. Мандича — комбайнера, кавалера ордена Жовтневої революції, М. Г. Свеженцева — депутата Горлівської міськради, ударника комуністичної праці, І. Г. Попова — комбайнера, М. С. Глотова — комсорга радгоспу «Червоний партизан» та багатьох ін.

Під час наступної екскурсії група учнів побувала у механічних майстернях. Школярі у своїх зошитах записали цікаві дані, які потім використовували на уроках.

На тваринницькій фермі, куди також ходили учні, їм розповіли про раціон кормів для корів, процес доїння, обробку молока, прибирання приміщень. Восьмикласникам цікаво було дізнатися, як змінилися умови праці за рахунок впровадження нової техніки.

Працівники тваринницької ферми — батьки учнів відповідали на всі запитання, що цікавили школярів. Хлопці і дівчата познайомилися з ударницею комуністичної праці, дояркою З. І. Стенько, яка значно перевиконує свій план, та іншими передовиками виробництва. Учням нашої школи дуже подобаються такі екскурсії, зустрічі, вони дають багато користі, допомагають правильно зорієнтуватися у виборі професії.

Виконуючи завдання партії, передусім XXIV з'їзду КПРС в галузі сільського господарства, колектив нашої школи взяв зобов'язання брати активну участь у підготовці кадрів і створенні умов для високопродуктивної праці робітників радгоспу.

Тепер, коли на основі рішень партії та уряду ведеться величезна робота, спрямована на подальше піднесення сільського господарства, а процес інтенсивного технічного переозброєння сільського господарства висуває підвищені вимоги до підготовки кадрів, особливо зростає роль сільської школи. Очевидно, без доброї виховної роботи на селі, що її проводять учителі, неможливо вирішити проблему робітничих кадрів для радгоспу.

Крім екскурсій та роботи на полях, учні нашої школи працюють на пришкольній ділянці. Під керівництвом учителя біології М. С. Лихачової школярі роблять різні досліди, набувають навиків вирощування різних сільськогосподарських культур та догляду за ними. Багато учнів, які закінчили нашу школу, працюють на полях радгоспу трактористами, бригадирами, на тваринницьких фермах.

У школі профорієнтація здійснюється і на уроках, проводяться анкетування на тему: «Ким я хочу бути?», відбуваються бесіди: «Ціна хліба», «Роль сім'ї у вихованні дітей» та інші, зустрічі зі знатними людьми радгоспу. В школі був підготовлений стенд «Від з'їзду до з'їзду», альбом «Кращі люди нашого села». Педагогічний колектив постійно поліпшує навчально-виховний процес, готуючи зміну трудівникам полів. Багато колишніх учнів нашої школи стали передовиками радгоспного виробництва. Це, зокрема, трактористи М. Мезенцев, І. Бондаренко, А. Марченко та багато інших.

З. А. УРЮПОВА

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ МІСТА ОСТРОПОЛЬ

У мальовничій місцевості Волино-Подільської височини, де річечки Білка та Жилка впадають у тихоплинну р. Случ, розкинувся древній Остропіль*.

З найдавніших часів люди оселялися тут. Це доведено археологічною розвідкою, яку провів автор. Речові пам'ятки та сліди давніх поселень доводять, що тут, на берегах Случі та приток, жили давні землеробські племена трипільської культури і скіфського часу, а також творці черняхівської культури. Ранньослов'янське поселення черняхівської культури (2—5 ст. н. е.) виявлене на західній околиці Острополя — в урочищі Селисько. Обстежено й укріплене давньоруське городище XI—XIII ст., що знаходилося на північно-східній околиці Острополя, на овалному мису правого берега Случі, у так званій Сербинівці. Городище розташоване в 2 км на північ від млина (він знаходиться на Случі у центрі містечка). Із заходу воно омивається р. Случ, а з півночі й півдня відмежоване від поля глибокими ярами. Площа цього городища 0,5 га. На ньому, крім давньоруської кераміки, знайдено фрагменти посуду скіфського часу (VIII ст. до н. е.).

У 1900 р. професор Київського університету В. Б. Антонович писав: «У частині містечка, яка називається Сербинівкою, на високому березі Случі є кругле городище, 157 кроків у діаметрі, вали згладжені оранкою й забудовами»¹.

У давньоруських літописах не знаходимо жодної згадки про це невелике давньоруське поселення. Перші згадки про Остропіль знаходимо в Острозькому та Київському літописах. Так, в Острозькому літописі зазначено: «1576. Квітня 18 кроль Стефан уїхав до Кракова... Того же року Острополь заложено...» Роком пізніше про цю ж подію повідомляв Київський літопис².

Ці записи говорять про те, що початок Остропільському замку поклав ще князь Костянтин (Василь) Костянтинович Острозький (1527—1608 рр.). Він же довгий час і володів ним.

В Острополі князь Острозький тримав свого урядника³ і періодично навідувався сюди. Про один з таких візитів князя літописець говорить: «1601. Князь Василій ув Острополю бул»⁴.

* Тепер — с. Старий Остропіль Старокостянтинівського району Хмельницької області.

¹ В. Б. Антонович. Археологическая карта Волынской губернии, М., 1900, стор. 26.

² О. А. Бевзо. Львівський літопис і Острозький літописець, К., 1971, стор. 129: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, издаваемый комиссией для разбора древних актов, К., 1888, стор. 76.

³ УРЕС, т. 2, К., 1967, стор. 709; Архив Юго-Западной России, ч. 6, т. 1, К., 1876, стор. 153; «Волынские епархиальные ведомости», 1891, № 29 (часть неофициальная), стор. 890; Zródła dziejowe, т. 19, Варшава, 1889, стор. 146, 158; Архив Юго-Западной России, ч. 6, т. 1, стор. 153.

⁴ О. А. Бевзо. Назв. праця, стор. 130.

У 1576 р. для фортеці, що мала служити інтересам феодала, а також для відсічі нападів татар було обрано обжитий з часів трипільської культури високий 12-гектарний мис на лівому березі Случі, там, де р. Білка (її ліва притока) впадає у річку.

Зі сходу і півдня фортецю захищали круті береги Случі, із заходу — р. Білка, з поля засновники фортеці викопали глибокий рів. Замок був обнесений не тільки земляними валами, а й дерев'яними фортифікаційними спорудами, рештки яких простежуються й тепер під час земляних робіт. В окремих місцях товщина культурного шару на території колишнього замку («замчисько») доходить до 4 м. Так, наприклад, на одному з розрізів південного боку фортеці, над Случчю, на глибині 380 см знайдено золу, деревне вугілля, обгорілі стовбури. Тут же відкопали і польську монету 1666 р. Про «замчисько» в 1866 р. писав П. П. Семенов-Тянь-Шанський: «В містечку Острополі зберігаються залишки земляного укріплення...». 1900 р. В. Б. Антонович про них згадував: «Пізнішими плануваннями значною мірою знищені»⁵. Тепер на цій території простежуються лише їх залишки.

З документів за 1583—1589 рр. видно, що за цей час Остропіль став ремісничим містом з передмістями й центром цілої волості⁶.

У 1619 р. Остропіль уже складався з укріпленого міста та замку. Місто поділялося на старе й нове. Для тогочасних українських міст⁷ укріплення були типовими. Вони склалися з замку та фортифікаційних споруд навколо містечка. Замок стояв на високому місці й був добре укріплений ровом, валами та дерев'яним частоколом з оборонними воротами та баштами. Случ та її притока Білка оточували замок з трьох боків, а з поля проходив рів. Вали були скріплені підбудовою з дерев'яних зрубів, які насипалися землею. На валу стояв частокіл із загострених дубових брусів. На дерев'яних баштах містилася сторожа. В'їзні ворота також мали свої укріплення.

В 1629 р. в Острополі з передмістями було 1002 дими. Основну масу населення становили закріпачені селяни та ремісники. До складу Остропільської волості входило 19 сіл. За числом жителів, будівель та економічним укладом історики відносять тогочасний Остропіль до значних населених пунктів Волині⁸.

Французький інженер Г. Боплан у першій половині XVII ст. наніс Остропіль на карту України. Проте він помістив його на правому березі Случі, тоді як замок і місто знаходилися на її лівому березі⁹.

Остропіль як фортеця зіграв важливу роль у відбитті спустошливих нападів татар і турків, набіги яких з кожним роком були все частішими й жорстокішими.

Князі Острозькі використовували фортецю також для захисту від селянсько-козацьких повстань. Проте феодалам не допомагали ні остроги міст, ні замки фортець — повстанці захоплювали їх, забирали панське майно, а селян визволяли від панщини та інших феодальних повинностей. Так було й з Остроподем.

⁵ П. П. Семенов-Тянь-Шанський. Географическо-статистический словарь Российской империи, т. 3, вып. I, Спб., 1866, стор. 734; В. Б. Антонович. Назв. праця, стор. 26.

⁶ Zródła dziejowe, т. 19, Варшава, 1889, стор. 146, 158; Архив Юго-Западной России, ч. 6, т. 1, стор. 291, 414.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 22, оп. 1, спр. 29, арк. 45 зв — 46; І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1964, стор. 230—231.

⁸ О. Л. Баранович. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст., К., 1930, стор. 98; І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст., К., 1963, стор. 92.

⁹ Українська РСР, К., 1965, карта після стор. 80.

Наприкінці 1592 — на початку 1593 рр. на Волині з'явився повстанський загін на чолі з гетьманом українського реєстрового козацтва Криштофом Косинським.

Найголовніші сили повстанців, число яких зростало за рахунок селян, трудящих міст, наймитів, панських слуг тощо, зібралися в Острополі у маєтках князя К. Острозького. Тут вони і хотіли залишитися до весни. Але суворі морози й нестача їжі примусила багатьох з них розійтись по домівках, у той час, як панське військо готувалося до рішучого наступу. Польський король зобов'язав К. Острозького очолити волинську шляхту й повести наступ на Остропіль. Незабаром Острозький стягнув до Костянтинова (тепер Старий Костянтинів) декілька військових загонів шляхти. Криштоф Косинський, дізнавшись що ворог переважає в силі, вирушив з Острополя з повстанцями на Київщину, щоб звідти відступити на Лівобережжя України¹⁰.

У березні 1595 р. до Острополя підійшов тисячний загін козаків під проводом Северина Наливайка¹¹. Повстанці без бою захопили місто, з якого перед тим утекла вся шляхта з місцевим гарнізоном.

Поява козаків в Острополі вплинула на піднесення селянської боротьби проти шляхти. У багатьох селах Остропільської волості з'явилися загони повстанців, які захоплювали шляхетські маєтки. Загони Наливайка побували тут і в серпні 1595 р.¹²

Про перебування козаків в Острополі князь К. Острозький у листі до свого зятя К. Радзивілла писав: «Цей лотр * Наливайко... гостить тепер у маєтності моєї Остропіль. Другого Косинського насилає на мене господь бог»¹³.

Побували в Острополі й повстанці Максима Кривоноса. Селянсько-козацькі загони під його проводом у липні 1648 р. взяли місто приступом. Козацьке військо, яке вирушило з Чигирини під проводом Богдана Хмельницького, наприкінці липня того ж року також проходило через місто¹⁴.

1649 р. внаслідок Зборівського договору Остропіль опинився у прикордонній смузі. Богдан Хмельницький, не маючи надії на тривалий мир з польською шляхтою, у березні розмістив у Красиліві, Острополі, Костянтинові загони Кривоносенка — сина славного Максима Кривоноса¹⁵.

І цього разу Остропіль відіграв роль козацької застави. В травні магнатські загони, порушивши Зборівський договір, перейшли Случ і заволоділи всіма оборонними пунктами на цій річці¹⁶. Проти козацьких

¹⁰ Нариси з історії України, вип. 3, К., 1941, стор. 56; І. Д. Мишко. Северин Наливайко, К., 1962, стор. 19; В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 104.

¹¹ Н. И. Костомаров. Собрание сочинений книга 4, т. IX—XI, Спб., 1904, стор. 36; С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. 5 (тт. 9—10), М., 1961, стор. 421; М. Грушевський. Історія України-Русі, т. VII, Київ — Львів, 1909, стор. 219; В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 136.

¹² І. Д. Мишко. Назв. праця, стор. 38; Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. 2, Спб., 1895, стор. 132.

* Лотр — розбійник, грабіжник.

¹³ «Вольские епархиальные ведомости», 1891, № 29 (часть неофициальная), стор. 890.

¹⁴ М. Грушевський. Назв. праця, т. 8, ч. 3, К., 1922, стор. 43, 60; О. Касименко. Російсько-українські відносини 1648 — початку 1651 року, К., 1955, стор. 274; Slownik geograficzny, т. VII, Варшава, 1886, стор. 694; В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 274.

¹⁵ І. П. Крип'якевич. Назв. праця, стор. 161; О. А. Бевзо. Назв. праця, стор. 123; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954, стор. 138.

¹⁶ І. П. Крип'якевич. Назв. праця, стор. 228, 230, 161.

військ, розташованих в Острополі, діяли великі сили на чолі з С. Лянцкоронським. Літопис Величка зазначав: «Зачувши он о Кривоноску..., в Острополю будучом, скоро туда пришол...»¹⁷

С. Лянцкоронський обложив війська Кривоносенка. Шляхта умовляла козаків скласти зброю й видати ватажків. Але козаки вступили у нерівний бій з ворогом. Кривоносенко підбадьорював побратимів: «Козаки, краще боронитися, ніж добровільно ляхам подати себе в руки»¹⁸.

Козаки разом з мешканцями міста билися з шляхтою біля стін, а потім на валах та острогах міста. Але сили були нерівні. Шляхетські війська прорвали оборону. Багато захисників загинуло у смертельному бою. Частина козаків кинулася вплав через Случ, а найвідважніші зачинилися в замку, щоб продовжувати боротьбу. Про цю сторінку історії Острополя яскраво розповіли П'єр Шевальє й Самійло Величко¹⁹.

Як же виникла назва цього українського міста? Відповідь на це запитання можна знайти в процесі аналізу таких фактів. Відомо, що К. Острозький був честолюбною людиною, яка дбала і про увічнення свого імені.

На території майорату Острозьких, площа земельних володінь яких сягала майже 700 км², за князювання К. Острозького було закладено цілий ряд міст і сіл²⁰. Так, у 1561 р. на місці с. Колишенці К. К. Острозьким було побудовано замок. Нове місто у семидесятих роках XVI ст. одержало назву Костянтинів (тепер Старий Костянтинів Хмельницької області). В 1600 р. у межах нинішнього Летичівського району Вінницької області було закладено м. Новокосянтинів. З того часу до назви міста Костянтинів почали додавати прикметник «старий»²¹.

Обидва міста були названі іменем засновника — К. Острозького. На фундаторську діяльність К. Острозького вказує літопис: «1589 р. Тогдаж князь Константин Василий, воевода Киевский, заложил место Переясловле на старом селищи»²².

Заснувавши Остропільський замок, К. Острозький або ж його урядник потурбувався і про його назву. Виходили вони, мабуть, з таких міркувань: місто Острог дало Острозьким прізвище, іменем князя було названо м. Костянтинів, не було ще до 1576 р. міста князя Острозького. От і назвали новоутворену фортецю Острополем [Остропіль, Ostropol, Остро(зького) пол(іс), Острозького місто].

С. А. ЛИПКО

¹⁷ Літопись Величка, т. 4, К., 1864, стор. 40.

¹⁸ М. Грушевський. Назв. праця, т. 8, ч. 3, К., 1922, стор. 181; Літопись Величка, т. 4, стор. 40; Н. И. Костомаров. Собрание сочинений, кн. 4, т. IX—XI, Спб., 1904, стор. 271.

¹⁹ П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, К., 1960, стор. 80. Літопись Величка, т. 4, стор. 40.

²⁰ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови формування української народності, К., 1963, стор. 42—43.

²¹ УРЕ, т. 14, К., 1963, стор. 61; С. Гуменюк. А. Мещинин. Хмельницька область, Львів, 1968, стор. 116.

²² Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. IV, 1898, стор. 4; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси издаваемый комиссией для разбора древних актов, К., 1888, стор. 77.

Є. І. ЦИМБАЛ

ТАНКЕРИ ЙДУТЬ НА ПРОРИВ

(Продовження) *

Точно виконуючи наказ військового командування, караван просувався вдалині від турецьких берегів. Цілий день не вшухав шторм. Видимість різко скорочувалася. Контури суден, що йшли слідом, і кораблів конвою ледве вгадувалися в імлі...

Контр-адмірал В. М. Єрошенко, колишній командир лідера ескадрених міноносців «Ташкента», згадуючи згодом про труднощі цього переходу, писав: «Часом «Способный» и «Сообразительный» зовсім зникають із поля зору за завісою дощу або густими сігновими зарядами, що ніби примчали на Чорне море із Заполяр'я... Вночі хвиля часом трохи стихає, але ненадовго. Раптом капітан-лейтенант С. С. Ворков, командир «Сообразительного», що йде попереду, доповідає: з есмінця помічені силуети невідомих кораблів. Владимирський наказує зблизитися з ними і з'ясувати, що це за кораблі. Тим часом готуємося до можливого бою. На своїх постах артилеристи, торпедисти... Чужі кораблі застопорили хід і освітлюють намальовані на їхніх бортах великі зображення національного турецького прапора — півмісяць на червоному полі...».

Промені прожекторів, що прорізали нічну темряву, помічені й танкерами. За сигналом дзвонів голосного бою кожний член екіпажу зайняв місце, відведене йому розкладом на випадок бойової тривоги. На ходовий місток «Сахалина» піднімається начальник експедиції І. Г. Сирих.

— Що б це могло бути, Прідо Адовичу? — звертається він до капітана, пильно вдивляючись у темряву.

— Гадаю, нічого страшного.

— Підстави?

— Зустріч з фашистами обійшлася б без ілюмінації.

— То правда...

Ці двоє бувалих моряків розуміють один одного з півслова. Іван Григорович Сирих багато років був зв'язаний з транспортним флотом. Підлітком працював у рідному Новоросійську, плавав матросом на невеликих паровичках, приписаних до портофлоту. На початку 30-х років перебрався в Туапсе, пізнав нелегку працю портового вантажника, кілька років був стивідором** і одночасно вчився на робітфаку. Ударною працею, активною участю в комсомольській роботі завоював повагу товаришів. Став комуністом. Його рекомендували на навчання в Москву. Закінчив Промислову академію і повернувся в свій колектив. У 1937 році став начальником пароплавства «Рад-танкер». Молодий, енергійний, він багато зробив для поліпшення перевезень наливних вантажів голубими дорогами Чорноморсько-Азовського басейну. Напередодні війни пароплавство не раз завойовувало найпочесніші місця в соціалістичному змаганні.

І. Г. Сирих любив згадувати, що йому доводилося розмовляти з Серго Орджонікідзе, слухати навдивовижу прості й мудрі виступи Михайла Івановича Калініна. Особливо запам'яталися слова голови ВЦВК про те, що в нашій країні найприбутковішою є старання праця.

Уже працюючи начальником пароплавства, І. Г. Сирих часто збирав у себе найстаріших боцманів, докерів, капітанів, щоб порадитися з ними в складних питаннях, перше ніж віддати офіційний наказ.

— Не люблю розпоряджатися наосліп, не знаючи, як сприймуть моє розпорядження моряки, — звичайно говорив він.

З великою повагою ставився І. Г. Сирих і до капітана Померанца. Хоч і на різних морях їм довелося робити свої перші кроки в моряцькому житті, долі їхні були багато чим схожі одна на одну. Радянська влада дала їм можливість не тільки працювати, а й учитися, стати командирами виробництва, довірила їм керувати трудовими колективами. На зорі своєї юності вони й мріяли про це не могли.

* Початок див. у № 2, 1973.

** Стивідор — особа, що завідуює навантаженням і розвантаженням суден закордонного плавання.

І. Г. Сирих завжди був бажаним гостем на борту танкера «Сахалин». Ще в мирні дні, коли теплохід заходив до Туапсе, начальник пароплавства щоразу зустрічався з екіпажем танкера та його капітаном. Не випадково тому після призначення начальником експедиції він оселився у сахалінців.

Тепер обидва старі мореходи стояли поруч на ходовому містку, затуляючись від поривів пронизливого холодного вітру, й оцінювали ситуацію. Іншим разом вони просто запитали б про все есмінєць — і кінець. Але світлова сигналізація заборонена. А семафорити в такій темряві — марна справа.

Померанець не помилився в своїх передбаченнях: невдовзі по лівому борту, певно, курсом на Сіноп, пройшли невеликі турецькі транспорти.

— Відбій! Машина, середній хід! — скомандував капітан.

Судно здригнулося й почало набирати швидкість. Моряки скочували шланги, прибирали пожежний інвентар. Боцман Купрій возився під дощем біля баталерки, ховаючи кошму та інші матеріали, підготовлені на випадок бойової аварії.

На світанку 29 листопада в ранковому тумані все частіше почали траплятися рибальські судення, баркаси, фелюги з чорними косими парусами — перші вісники недалекої суші. А невдовзі завиднілися й темні, гористі, вкриті вічнозеленими заростями береги північної Анатолії.

Море стало ніби спокійнішим, але хвиля ще не збилася, хоч її нахати стали розміренішими. Танкери, завантажені вщерть, йшли спокійно. Коли завиднівся на європейськом березі Босфорської протоки Румеліфенері (Європейський маяк), кораблі конвою відвалили праворуч і лягли на зворотний курс.

— Щасливого плавання! — був останній прощальний семафор з лідера «Ташкент».

Хто зна звідки виринув і розвернувся біля криголама «Микоян» невеличкий катерок з турецьким прапором. Він обійшов і всі три танкери, на кожному залишивши лоцманів.

— Добридень, хазяїне! — по-англійськи привітав Померанця турок, що в супроводі вахтового піднявся на місток «Сахалина». Гість виявився старим знайомим.

— Будемо стояти дві години. Давай каву й ікру, пригощай старого агу, хазяїне! — загукав лоцман.

— Ну що ж, прошу в гості. Тільки скажи, ага, чого маємо так довго стояти?

— Йде ремонт бонових загороджень. Скоро закінчать.

Прідо Адович був гостинним господарем. До того ж, він десятки разів ходив по Босфору з лоцманами і добре знав звичай турецьких морських властей. Тому в його каюті вже все було приготовлене. Буфетниця Антоніна Саломашенко з допомогою чергового кока Якова Гондаренка, який свого часу працював офіціантом у ресторані найкращого одеського готелю «Європа», сервірували стіл за всіма правилами, зварили чорну каву по-турецьки.

Начальник експедиції, капітани суден були занепокоєні тим, що караван, затриманий сильним штормом, підійшов до Босфору вже вдень. Однак усе обійшлося благополучно, хоч і не без сюрпризів. За столом турецький лоцман розповів таке, що тільки ну! Виявляється, багато турків добре знали не тільки про підхід першого каравана, а й про наступний етап евакуації суден. Лоцман майже точно назвав і ті танкери, які мали пройти через Босфор другим ешелonom.

— От тобі й конспірація! — обурювався Сирих, коли лоцман піднявся на місток. — От тобі й «цілком таємно!»

— Десь трапилася промашка, видно, — тільки й сказав капітач, зосереджено розкурюючи люльку, шойно набиту натуральним турецьким тютюном з лоцманового кісета.

Згодом німці з провокаційною метою передали по радіо, нібито караван радянських суден був обстріляний береговими турецькими батареями. Радянські радіостанції зафіксували цю передачу противника. Віце-адмірал Октябрський дізнався, що німецьке радіо повідомило 28 листопада 1941 року, нібито радянські кораблі обстріляні турками з берега і що в Стамбул прибули радянські підводні човни¹⁵.

Оскільки на зворотному шляху есмінєць «Ташкент» підтримував зв'язок зі штабом Чорноморського флоту, і в Севастополі знали про результати першого етапу експедиції, Москві і Куйбишеву було негайно дано відповідь, що перший ешелон пройшов добре. Владимирський повернувся зі всіма кораблями. Танкери на місці. Ніяких обстрілів не було¹⁶.

У бухті Золотий Ріг екіпажі криголама і танкерів з радістю дізналися від радянського військово-морського аташе в Туреччині капітана першого рангу Родіонова про те, що війська Південного фронту, зломивши опір противника, разом з 56-ю армією зайняли місто Ростов-на-Дону і завдали значної поразки групі військ Клейста, яка, кидаючи зброю, в безпорядку відходила на захід. На всіх суднах каравану відбулися мітинги. Заслухавши інформацію першого помічника капітана В. І. Чекурди,

¹⁵ Філіал ЦА ВМФ, ф. 10, спр. 248, арк. 181.

¹⁶ Там же.

моряки з «Сахалина» поклялися не шкодувати сил, а якщо буде потрібно — то й життя для виконання поставленого перед ними завдання. А про те, що чорноморці зуміють подолати всі труднощі на далекому шляху, свідчила їх мужня поведінка під час нелегкого переходу Батумі — Стамбул.

Начальник експедиції І. Г. Сиріх, доповідаючи Радянському урядові про виконання завдання, писав, що перший етап переходу показав високу вичух моряків каравана, які зуміли забезпечити в штормових умовах безперебійну роботу механізмів на всіх судах, мистецтво штурманів орієнтуватися в складних умовах¹⁷.

КРИГОЛАМ РУШАЄ НА ПІВДЕНЬ

К. К. Родіонов. Він підтвердив, що таємність операції справді зірвано, і відкрив присутнім окремі деталі, пов'язані з переходом, змалював обстановку в районі Босфора і Дарданелл. А вона була дуже складною. Тут ішла жорстока боротьба між Англією та Німеччиною за вплив на Туреччину.

З відкритої преси моряки знали, що турецький уряд 25 червня 1941 року проголосив свій нейтралітет у війні гітлерівської Німеччини проти Радянського Союзу. Однак того ж дня турецькі національні збори ратифікували договір про дружбу з Німеччиною. З приводу цього акту були виголошені промови, що вихваляли гітлерівських імперіалістичних розбійників.

З початком війни в Туреччині відверто і нахабно почали діяти прогітлерівські елементи, які поширювали пантюркистські ідеї. Активну профашистську політику проводили такі відомі діячі як Нурі, Енвер, генерал Еркілет і редактор однієї з газет Юнус Наді, Менеменджіоглу, призначений у 1942 році міністром закордонних справ Туреччини, та інші.

Турецький прем'єр-міністр Сараджоглу в бесідах з німецьким послом фон Папеном не приховував своєї відданості гітлерівцям і ненависті до СРСР. Глава турецького уряду з цинічною кровожерністю схвалив гітлерівські плани фізичного знищення десятків мільйонів радянських громадян. Одночасно він заявляв, що «знищення Росії є подвигом фіурера, рівний якому може бути здійснений раз на століття»¹⁸.

Задурманені націоналістичним чадом, пантюркисти знову витягли на світ божий маячний план територіальних надбань за рахунок СРСР. У червні 1941 року турецький журнал «Бозкурт» вмістив карту, з якої виходило, що пантюркисти хотіли б захопити майже половину Радянського Союзу. Вони спрямовували свої жадібні погляди на весь Кавказ та області на північ від нього — аж до Ростова, узбережжя Дону — аж до Сталінграда, все Заволжя від устя й аж до Казані, всю Радянську Середню Азію, Крим і більшу частину Сибіру.

Цю авантюристичну політику тодішніх турецьких правителів майстерно підігрівали гітлерівці. Вони топили турецькі судна в Чорному морі, скидали бомби на турецькі міста і, за своїм звичаєм, приписували ці злочини Радянському Союзові. Потрапивши на гачок підступних фашистських політиканів, Туреччина посилено постачала Німеччині промислову та сільськогосподарську сировину, зокрема, покривала потребу гітлерівців у дуже важливій для них хромовій руді. Через протоки вільно проходили судна з підкріпленнями для німецьких армій, продовольством та озброєнням. Порушуючи конвенцію про режим чорноморських проток, Туреччина в 1941 році пропустила в Чорне море ряд німецьких та італійських суден¹⁹.

Турецька преса всіляко приховувала правду від населення, не публікувала повідомлень Радінформбюро. В той же час, уряд заохочував антирадянську пропаганду, створення різного роду антирадянських організацій, які здебільшого перебували на утриманні у гітлерівців²⁰.

У цій обстановці представник радянського посольства рекомендував капітанам суден утримуватися від звільнення членів екіпажів на берег, крім найнеобхідніших випадків.

Військовий аташе детально інформував начальника експедиції та його колег про причини зриву таємності переходу криголама й танкерів. З граничною ясністю й чіткістю вони викладені в щоденнику К. К. Родіонова, веденому в Стамбулі. Ось деякі записи з нього.

«Помічник англійського військово-морського аташе Ніккольс повідомив, що 27 листопада 1941 року об 11 годині дня директор турецького нафтового товариства в Стамбулі турок Талаат терміново викликав телефоном директора американської нафтової фірми «Соконі Вакуум» Уокера і сказав йому:

¹⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 473, оп. 1, спр. 30, арк. 188.

¹⁸ А. Р. Юсупов. Стамбул, М., 1970, стор. 123.

¹⁹ Г. А. Деборин. Международные отношения и внешняя политика СССР, 1917—1945 гг., вып. 4-й, М., 1947, стор. 61.

²⁰ А. Р. Юсупов. Назв. праця, стор. 123.

— Десь 29 листопада 1941 року радянські танкери привезуть у Стамбул нафтовантажі. Потім ці танкери підуть у Середземне море під англійським ескортом після Дарданелл. Вступити негайно в переговори з усіма тутешніми нафтофірмами відносно розміщення такої великої кількості нафти. Нафту будемо вивантажувати в усі нафтобази, включаючи й румунську, а якщо не вистачить місця, то й у нафтоналивні шаланди.

Розмова ця велася в присутності двох дрібних чиновників фірми. Крім того, в кабінет заходили ще два турки, які теж чули все сказане...

Американець поспішив розповісти про почуте англійському військово-морському аташе Нікольєсу, який... телеграфував зміст цієї розмови своєму послові в Анкарі та англійському командуванню флотом у Єгипті, додавши, що таємниця операції остаточно зірвана»²¹.

— Отже, товариші, ви бачите, — сказав на закінчення К. К. Родіонов, — що становище значно ускладнилося. Зараз не будемо з'ясовувати, кому було вигідно демаскувати операцію. Це надто складна проблема. Хотів би тільки рекомендувати капітанові Сергєєву й капітанові-наставнику Боеву сьогодні ж уночі вивести криголам «Микоян» у Мармурове море і йти далі заданим курсом. Гадаю, що німецька розвідка вже робить своє. Однак ніхто не може припустити, що корабель вийде негайно.

— Яка ваша думка, капітане Сергєєв?

— Екіпаж готовий хоч зараз вийти в море.

— Зараз не треба, ще видно. А вночі знімайтеся. Нами все підготовлено. Решті доведеться деякий час постояти в Стамбулі. Підете потім через Дарданелли по-одному.

В ніч на 30 листопада криголам «Микоян» знявся з якоря і вийшов у Мармурове море. Проходячи повз Дарданелли і зайняті італійськими військами острови Самос, Кос і Родос, судно не зустріло ніяких перепон. Противник, справді, не розраховував, що радянські моряки так швидко покинуть Стамбульський рейд.

Але тиша буває оманливою, й на криголамі пильно песли вахту. Члени екіпажу уважно стежили за повітрям, вдивлялися в морську далечину. Важко було повірити, що в незвичайно красивих, неначе сапфірових водах Егейського моря причаїлася смерть, підстерігаючи чергову жертву.

Вранці 2 грудня вдарили дзвони голосного бою.

— Тривога! — пролунала команда.

З боку миса Мармарис до криголама мчав ворожий літак. Члени екіпажу вже добре вивчили прикмети й поведки фашистських хижаків, які бомбили Одесу й Севастополь, пікірували на окремі неозброєні судна в Чорному морі.

В рапорті капітана-наставника Івана Арсентійовича Боева, який супроводжував криголам «Микоян» до Порт-Саїда, записано: «...На світанку ми проминули острів Родос, тримаючись турецького берега. Близько 8 години з острова з'явився літак і одночасно з'явилися два торпедних катери. Підійшовши до нас справа на відстань двох миль, катери зменшили хід. А літак, тримаючись поза турецькими водами, патрулював, певно, для спостереження за підводними човнами. Потім катери пішли в напрямку до острова Кастелорідзо, а літак ще деякий час тримався в повітрі, потім зробив посадку на острові Родос. Ми йшли весь цей час найменшим ходом, розраховуючи затемна пройти зайняті італійцями острови...

На 20.30 ми вийшли на траверс* острова й одразу ж помітили два торпедних катери, що прямували нашим курсом.

Щоб з'ясувати їх намір, ми змінили курс праворуч, після чого катери негайно дали повний уперед і, не доходячи до нас 300—400 метрів, випустили першу кулеметну чергу. Ми зупинилися. Катери кілька разів обійшли навколо судна, але наближатися боялись. Потім з катера було пушено червону ракету. Приймавши її за сигнал, ми дали повний хід уперед і лягли курсом на берег, розраховуючи залишити острів праворуч... У цей момент катери відкрили інтенсивний вогонь з кулеметів крупного калібру по містку та середній надбудові й випустили торпеди. Вони пройшли під кормою.

Через деякий час з'явився літак-торпедоносець, який після кулеметної черги також скинув торпеди, але одна з них пройшла під кормою, а друга — попереду судна. Торпедні катери весь час були з правого борту, домагаючись цим, очевидно, нашого відхилення вліво, тобто до італійських островів.

У результаті обстрілу з правого борту загорівся бензин рятувального бота. Пожежу погасити не вдалося. Носові тарі обірвалися, а кормові обрубали — бот було втрачено.

Переслідування тривало до 23 години. Воно закінчилося трохи раніше нашого наближення до берега. Напевно, катери витратили всі свої запаси і змушені були нас облішити... Два матроси поранені, обоє в ноги. Кулі лишилися в тілі...»²².

²¹ Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 36779, арк. 44—45.

* Траверс — напрям, перпендикулярний до ходу (курсу) судна.

²² Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 36779, арк. 44—45.

Лейтенант англійського флоту Харкнесс, який перебував на борту криголама, у звіті, представленою своєму командуванню, писав, що якби на криголамі «Микоян» було озброєння, хоча б легке, він міг би вийти переможцем. Та все його озброєння складалося з револьверів і однієї автоматичної рушниці. «...Не можу не відзначити,— підкреслював Харкнесс,— високий моральний стан, стійкість російських офіцерів і матросів»²³.

Дев'ять місяців тривав перехід криголама «Микоян» до порту призначення. За цей час члени екіпажу ще не раз зустрічалися з тяжкими випробуваннями. І завжди трималися мужньо і стійко.

Ось що, наприклад, трапилося під час ремонтних робіт у палестинському порту Хайфа. Тут розміщувалася англійська база постачання флоту паливом. На одному з танкерів стався вибух, почалася пожежа. Палаюча нафта розтікалася по акваторії порту, де скупчилося багато нафтоналивних суден. Зчинилася паніка. Команди більшості танкерів і рятувальних служб розбіглися. Тільки екіпаж «Микояна» організовано боровся з вогнем, відганяючи його від бортів судна струменями води з моніторів. Коли командир порту звернувся до радянських моряків з проханням допомогти ліквідувати пожежу на танкері, залишеному командою, знайшлося чимало добровольців, які взялися за цю справу. Сміливо повів групу моряків на боротьбу з вогнем боцман Тимофій Мороз. Дві доби команда криголама стояла проти бушуючого полум'я. Завдяки її зусиллям було врятовано від неминучої загибелі кілька норвезьких, англійських і датських суден.

Командування англійської бази в листі, переданому капітанові криголама С. Сергєєву, дякувало особовому складові судна «...за мужню поведінку під час рятування англійських солдатів та іноземних моряків»²⁴.

У порту Хайфа криголам змушений був простояти більше місяця: треба було ліквідувати пошкодження, завдані противником в Егейському морі. Тільки 2 січня 1942 року «Микоян» одержав вказівку вирушити на Далекий Схід, у Петропавловськ-Камчатський²⁵.

Це завдання було виконане. Побувавши біля берегів Південної Африки, у Сан-Франциско та Сіетті, радянські моряки прибули до місця призначення. Потім, не втрачаючи часу, пішли далі на північ. Протягом Великої Вітчизняної війни екіпаж «Микояна» здійснив немало важливих рейсів, показуючи зразки моряцької майстерності²⁶.

НА РЕЙДІ ЦАРЕГРАДА

Зроблять усе, щоб зірвати операцію. Тому було вирішено діяти ще обережніше, посилити пильність кожного члена екіпажу, старанно закамуювати танкери, змінити їх силуети, щоб ввести в оману фашистські кордони.

...Красивий Стамбул з моря: ніби з води постають палаци й мінарети. Величчю здіймається храм Ая-Софія. Старовиною, давніми походами, незліченними кривавими битвами віє від древніх фортець з їх похмурими товстими вежами й хижими зубцями стін. Є на що подивитися, чим помилуватися заморському гостеві в цьому єдиному в світі місті, розташованому на двох материках — у Європі й Азії.

На всіх танкерах у вільний від вахти час помполіти збирали моряків для бесід про Стамбул і Туреччину. Штурман «Сахаліна» Леонід Калінін знайомив членів екіпажу з Стамбулом, у якому бував не раз. Відмінно знаючи англійську мову, він вільно спілкувався тоді з місцевими лощанами, які багато про що розповіли йому, показували все місто — від фешенебельних кварталів аристократичного району Бейоглу до бідних поселень на азійському березі Босфору. Піднімався він і на славнозвісну гору Сельвібурну. На її вершині більше ста років тому було встановлено гранітну брилу в пам'ять про визначну подію в історії країни, коли на прохання Туреччини російська армія врятувала її від загибелі. На знак подяки турки висікли на брилі напис: «У цій долині російські війська були гостями й пішли. Цей уламок скелі хай буде пам'яттю і знаком. Хай дружба двох держав залишиться міцною і стійкою. І хай буде довго оспівувана вустами друзів»²⁷.

У таких бесідах про Туреччину дуже допомагали комплекти Радянської енциклопедії. Всю іншу політичну й художню літературу, яка була в судновій бібліотеці, підшивки газет і журналів довелося залишити в Батумі. Правда, дехто з моряків попросив дозволу залишити в себе улюблені книжки. Комсорг «Сахаліна» електромеханік Аркадій Гражданцев уже багато років возив із собою подаровану матір'ю-комуністкою книгу М. Островського «Як гартувалася сталь». Часто у вільні години навколо комсорга збиралися моряки і вголос читали найцікавіші місця з цього твору.

²³ Там же, арк. 115.

²⁴ «Чорноморська комуна», 29 вересня 1966 р.

²⁵ Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 20 962, арк. 139.

²⁶ С. Э д л и н с к и й. Соверный транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг., М., 1963, стор. 80.

²⁷ А. Р. Ю с у п о в. Назв. праця, стор. 104.

Аркадій Гражданцев, виконуючи доручення помполіта, читав членам екіпажу зведення Радінформбюро, які з виходом із Батумі танкер одержував нерегулярно. Адже рацією майже не користувалися. Комсорг обходив усю вахту. Знайомив зі зведенням моряків палубної команди, забігав на місток до штурманів і рулевих, спускався до механіків і мотористів «у машину», а потім заглядав і на камбуз. Усе це не заважало йому виконувати й свої службові обов'язки електромеханіка. Адже під час вахти він зобов'язаний був побувати скрізь, де працювали суднові прилади.

Особливо радісну звістку одержали моряки 14 грудня. Цього дня зведення Радінформбюро принесло їм довгождану звістку про провал німецького плану оточення і взяття Москви. На мітингах, присвячених цій знаменній події, чорноморці підтвердили свою обіцянку: що б то не було прорватися крізь вогняне кільце в Егейському морі.

КРИЗЬ ВОГНЯНУ БЛОКАДУ

Радянські дипломати, акредитовані в Анкарі й Стамбулі, всю свою роботу, пов'язану з переведенням транспортів, погоджували з англійцями. Вони кілька разів зустрічалися з представниками англійського військового командування на Середземному морі, які перебували в Туреччині. Англійську сторону в цих переговорах представляли: контр-адмірал Майлс — глава англійської військово-морської місії в СРСР, віце-адмірал Кенінгхем — командуючий англійським Середземноморським флотом, адмірал Ховард Келлі — представник командування англійським Середземноморським флотом при турецькому уряді, вже відомий нам англійський офіцер Ніккольс — помічник військового аташе в Туреччині. Всі ці особи тією чи іншою мірою на різних етапах операції були учасниками обговорення проблем переходу суден. Висунуті радянськими представниками пропозиції в ході підготовки танкерів до намічених рейсів координувалися, головним чином, контр-адміралом Майлсом після деяких консультацій з віце-адміралом Кенінгхемом.

Головна проблема, яка найбільше турбувала радянських моряків і дипломатів, полягала ось у чому: коли, з якого моменту англійці ескортуватимуть наші судна на ділянці Чанак-Кале (Дарданелли) — Порт-Саїд, і якщо з яких-небудь причин це виявиться неможливим, то як вони зроблять безпечним перехід транспортів хоча б до острова Кіпр?²⁸

У ході переговорів контр-адмірал Майлс повідомив, що командування англійського Середземноморського флоту відмовилося від супроводу наших суден, обґрунтувавши своє рішення тим, що кораблі зайняті забезпеченням наступу англійської армії, розпочатого в Лівії. Такий крок англійців не був несподіваним для радянських моряків, які з самого початку операції поклалися насаперед на себе. Вони завжди пам'ятали мудрий вислів Суворова: «на себе надійність — основа хоробрості».

Створюючи видимість виконання союзницького обов'язку, англійці запропонували послати на танкери своїх морських офіцерів, які, в найкращому випадку, могли дати радянським морякам тільки рекомендації щодо вибору курсу в турецьких територіальних водах, але не більше.

Дізнавшись про це рішення, капітан «Сахалина» Померанець тільки буркнув:

— Мудрують англійці... Байдуже. Ми тут ходили до 39-го року, й тепер пройдемо без них...

Однак таке нечесне ставлення англійців до операції та своїх обіцянок не влаштувало радянську сторону. І якщо умови були прийнято, то лише тому, що все одно танкери треба було вести далі.

Обурені поведінкою союзника, екіпажі танкерів «В. Аванесов», «Сахалин» і «Туапсе» з ще більшою старанністю готувалися до небезпечного переходу під самим носом у німецьких та італійських військово-морських баз, розгорнутих на багатьох островах Егейського моря.

Радянські моряки так чи інакше спілкувалися з місцевим населенням: стамбульські рибалки поцінно привозили на судна рибу, прибували й офіційні представники місцевих морських властей. На запитання турків: куди підете далі? — члени екіпажу відповідали, що, здавши вантаж і підремонтувавшись, танкери повернуться в Батумі. Кожен розумів, що така обережність не завадить.

На суднах повним ходом йшла підготовка до дальшого рейсу. Без зайвої метушні, не привертаючи сторонньої уваги, екіпажі поповнювали запаси продовольства, завозили матеріали для камуфлювання танкерів. Багато допомогли в цьому співробітники радянського консульства в Стамбулі. Капітани танкерів, їх старпоми не раз побували в особняку на вулиці Незалежності — Істикляль Джадесі, де працювало радянське консульство.

Прідо Адович розповідав своїм колегам про незвичайну історію цього особняка: його спорудили росіяни для свого посольства в Османській імперії і поставили на землі, привезеній у трюмах кораблів з Росії. Після Великої Жовтневої революції в особняку розмістилося радянське посольство, а коли турки перенесли свою столицю в Анкару, приміщення зайняло консульство Радянського Союзу.

²⁸ Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 20962, арк. 131.

— Це все одно, що радянське судно в далекому плаванні, частина нашої землі,— завершив свою розповідь Померанц.

Посріблений сивиною капітан знав багато цікавих історій, які не завжди можна було навіть вичитати у книжках. Відчувався великий життєвий досвід, тривала робота на суднах далекого плавання. Тільки розповідав він дуже рідко. Та вже коли старого чоловіка облягали спогади, слухати його було дуже цікаво.

Не всі, хто плавав з Прідо Адовичем, знали, що ще в юнацькі роки, працюючи на англійських і норвезьких паровиках, він намагався вести щось на зразок щоденника, старанно записував усе, що враило його в заморських портах, цікаві зустрічі, свої спостереження і враження. Багато записів загубилося в переїздах і переходах. А під час навчання в Одеському морському технікумі й зовсім стало не до щоденника — часу було обмаль, після занять доводилося підробляти, адже мав уже сім'ю, дітей.

Коли Прідо Адович дізнався про тривалий рейс танкера, про те, що екіпаж чекають, напевно, чималі труднощі, а можливо — й зустрічі з противником у відкритому морі, він твердо вирішив знову вести записи. І якщо вдалося відобразити не все, то в цьому не його провина — турбот було надто багато. Значна частина записів, поспіхом зроблених у товстому зошиті, була перенесена потім у рейсовий звіт.

Скористаємося нотатками капітана, щоб відтворити ті події, які відбулися під час підготовки танкера «Сахалин» до прориву вогняної блокади й переходу Стамбул — Фамугста — Порт-Саїд.

«10 грудня 1941 року. Увесь екіпаж посилено працює. Готуємося до будь-яких несподіванок. Похід буде важким... Одержавши чимало нафтопродуктів, турецькі власті нібито ставляться до нас прихильно. Щодо нашого проходу через протоки роблять вигляд, ніби нічого не знають і не бачать. Ми фактично діємо на власний страх і ризик. Незважаючи на мовчазну згоду вищих турецьких властей, вони, здається, не дали певних вказівок нижчим чинам. Тому нам доводиться самостійно шукати шляхи й методи спілкування з ними.

12 грудня. Необхідно ввести в оману агентів німецької розвідки, які обсіли береги Босфора. Про те, що вони за нами стежать, свідчень чимало. До судна вже не раз підходили на катарах і шлюпках «рибалки» з фотоапаратами. Вчора біля «Сахалина» пройшов катер під німецьким прапором, і знову судно було сфотографовано. Щоб збити з пантелику надто цікавих, домовилися з Б. П. Осташевським оформити відправку танкерів нібито на Батумі, а насправді вийти вночі в Мармурове море.

15 грудня. Разом з танкером «В. Аванесов» знялися в Мармурове море для виконання маскувальних робіт і дальшого просування. У турецьких чиновників оформили вихід на Батумі.

На «Сахалин» прибув для проводки англійський військово-морський аташе Андріан Ріхард Зелігман. При ньому два лоцмани. Один — англійський капітан, але латвійський підданий, що розмовляє російською мовою. Другий — турецький підданий Алі Рахім Кабеджі. Він зображуватиме старшого помічника капітана під час заходів у турецькі порти. Справа в тому, що ми вирішили замаскувати свій танкер під суховантажне судно. Треба виконати велику роботу.

16 грудня. Кинули якор у Мармуровому морі біля Ереглі. На борт піднялися турецькі власті. Довелося дати хороший обід, вручити 100 турецьких лір. Встановилися хороші стосунки. Потрібні нам будівельні матеріали й продукти без зайвих формальностей доставляються на судно.

21 грудня. Закінчуємо камуфляж. Довго не вдавалося замаскувати димову трубу. Вирішили зрізати її на 3,5 метра, а натомість поставили фальшиву, з фанери, довжиною 16,5 і діаметром 3,5 метра. Трубу пофарбували на місцевий кшталт — у чорний колір Реллінгі * зашили фанерою, подовжили спардек. До щогл прибудували фальшиві вантажні стріли. По бортах також пройшлися чорною фарбою, палубні розширювачі разом з перехідними містками замаскували брезентом під палубний вантаж... Танкер набрав вигляду суховантажника».

При складанні рейсового донесення Прідо Адович додав до цього запису ще кілька рядків: «Екіпаж трудився дуже інтенсивно, прагнути закінчити доручену справу якомога швидше й краще. Працювали по 18—20 годин на добу. Широко застосовували винахідливість і раціоналізацію. Вважаю, що тільки завдяки цьому нездійсненна в звичайних умовах робота була виконана відмінно»²⁹.

Танкер «В. Аванесов» закінчив маскувальні роботи трохи раніше і 19 грудня о 18.00 вийшов з Дарданелл в Егейське море³⁰. Всі, хто займався відправкою радянських нафтоналивних суден із Стамбула, вважали, що й друге судно, йдучи слідом за криголамом «Микоян», благополучно проб'ється крізь пастки, розставлені фашистами на островах грецького архіпелага. Та сталося інакше.

* Реллінгі — легке палубне огороження.

²⁹ Одеський облпартархів, ф. 13, оп. 1, спр. 36, арк. 93.

³⁰ Філіал ЦА ВМФ, ф. 2, спр. 36 779, арк. 64.

21 грудня о 15.00 англійці передали радянським дипломатам у Стамбулі дві телеграми, одержані від консула Великобританії в невеликому місті на азійському березі Дарданелл — Чанак-Кале. В них повідомлялося, що танкер «В. Аванесов» був торпедований, екіпаж висадився на мис Баба-Бурну (біля входу в Мітіленську затоку) й на турецькому пароплаві буде доставлений у Стамбул³¹.

Детальніше про цей епізод розповідає рапорт англійського офіцера Роджерса: «...19 грудня о 13.00 ми знялися з якоря і взяли курс на Чанак-Кале. Протягом усього ранку команда навчалася користуватися озброєнням, яке складалося з 6 гвинтівок, 2 легких гармат і 3 автоматів. Спостереження вів увесь особовий склад. Пости були розставлені по всьому судну. Обумовлені сигнали бойової тривоги...

О 16.45 вийшли з бон і проминули Чанак. О 18.05 на траверсі Кум-Кале йдемо повним ходом (11 вузлів) у напрямку до каналу Тенедос і мису Баба, проходимо між островами Гайдаро і Тенедос. О 21.30 мис Баба був на траверсі пеленг 0,90°, відстань — 0,25 милі. О 21.35 — курс 116°, канал Мітелена. Незабаром крйис-пеленгом визначили місце корабля: 3 кабельтових від берега...

О 21.45 почули глухий віддалений вибух, а наше судно відчувало незначний поштовх. Я негайно піднявся на місток. Мунір Егемен доповів, що, на його думку, це був учбовий постріл турецьких берегових батарей. У мене не було підстав гадати інакше...

О 21.50 знову дано сигнал, що шлях вільний. Я пішов на нижній місток і одразу ж почув сильний шум (ніби виходила з озера зграя качок). Через 3—4 секунди стався оглушливий вибух, і з правого борту біля машинного відділення з'явився стовп полум'я. Танкер одразу ж помітно почав опускатися кормою, машини зупинилися — їх було вимкнено. За 5 хвилин вода почала пробиватися крізь головну палубу. Судно перебувало за 2,5 милі від миса Баба по пеленгу 126°.

Була темна ніч, берег ледве виднівся. Незабаром стало очевидно, що судно тоне... О 22.10 три шлюпки з командою були на воді. Четверту, по правому борту, на кормі, знищив вибух. Шлюпки були спущені на воду в абсолютній тиші й за всіма правилами морського мистецтва. Навіть жінки (їх четверо в складі екіпажу) не зпанікували.

Коли ми полишили корабель, кормова частина вже майже вся була під водою виднілася пробісна розміром близько 30 футів у носовій частині кіля. Корабель мав диферент на корму 30°.

Гребучи до берега, ми помітили підводного човна, що повільно проходив між нами і берегом. Я служив на підводних човнах і тому певен, що його рухали електромотори. Напевно, човен належав до класу «70» або до італійського класу «Баліла» (Джен)*. Він не підходив ближче і не вступав у зв'язок.

О 22.30 ми висадилися на турецький берег. За чверть години більшості з нас здалося, що підводний човен чи якийсь інше судно пройшло близько від берега.

Вже на суходолі виявили, що один з членів екіпажу серйозно поранений у бедро, інший у ногу, а другий помічник капітана — в голову. І все це на палубі.

Чакстейн, Мунір Егемен і я вирішили шукати порятунку на землі й почали перебиратися через пагорби. Безрезультатно витративши дві години, повернулися на берег. Однак чотири російські моряки за цей час зустріли турецького селянина, який повідомив по телефону в Бабакалейську поліцію про те, що сталося.

Приблизно о 03.30, коли більшість команди розташувалася в кущах, ми почули вигуки по-турецьки: «Хто йде?» — і тої ж миті в наш бік було відкрито кулеметний вогонь. Стрілянина тривала близько двох годин. Коли лоцман-турок Мунір Егемен, що був серед нас, вийшов з укриття, його закували в ланцюг, кинули на землю і побили. Турецькі солдати оточили нас.

(Далі буде).

³¹ Там же.

* «В. Аванесов» був торпедований 20 грудня 1941 р. німецьким підводним човном «У-652» (Філіал ЦА ВМФ, бібліотека, інв. № 423, стор. 462).

Наш календар

До 90-річчя від дня народження Ф. А. Сергєєва (Артема)

ОСОБОВА СПРАВА СТУДЕНТА

19 березня 1973 р. минуло 90 років від дня народження Ф. А. Сергєєва (Артема).

Радянський народ шанує пам'ять професіонального революціонера, радянського пар-

тийного та державного діяча. Йому споруджено пам'ятники в Донецьку і Артемівську, Ворошиловграді і Слов'янгорську, на Уралі і Далекому Сході, 14 міст і робітничих селищ нашої Вітчизни названо його ім'ям. Про Артема видано понад 20 біографічних нарисів, збірник документів і матеріалів, зокрема «Артем на Україні» (Харків, 1961 р.). Про нього залишили спогади видатні революціонери-більшовики, ветерани пролетарського руху В. Я. Чубар, М. О. Скрипник, Г. І. Петровський, К. Є. Ворошилов, О. Д. Стасова, один з основоположників Комуністичної партії Великобританії Уільям Галлахер та ін.

Однак ще ряд документів не вивчено. У більшості праць коротко висвітлено студентські роки Артема. Доповнюючи цю сторінку життя видатного революціонера, привертає увагу «Особова справа» колишнього студента Московського імператорського вищого технічного училища Ф. Сергєєва, яка зберігається в Центральному державному архіві Москви (ф. 372, оп. 3, спр. 1472).

Після успішного закінчення Катеринославського реального училища юнак у вересні 1901 р. вступив до Вищого технічного училища на механічне відділення (ще в училищі виявив нахил до арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії, фізики). При вступі Сергєєв підписав шаблонного листа, де вказувалося на «заборону без відома начальства вступати навіть у дозволені законом товариства», і що учні, які порушують цю вимогу, «негайно виключаються з навчального закладу»¹.

В училищі юнак включився в революційну роботу, встановив зв'язки з передовими людьми свого часу, вивчав праці наукового комунізму, зблизився з робітниками. В 1902 р. він вступив до лав РСДРП. В Москві Сергєєв одержав перше бойове хрещення. В лютому того ж року під час політичної демонстрації робітників і студентів на Тверському бульварі (біля пам'ятника О. С. Пушкіну) його схопили жандарми. Це послужило приводом для сфабрикування проти нього «справи» і виключення «назавжди з числа студентів». Сергєєва кинули для виправлення до Воронежської в'язниці.

27 травня директор Московського технічного училища І. Аристов повідомляв, що «державного селянина ... Федора Андрійовича Сергєєва звільнено з числа учнів», а на ім'я прокурора Воронежського окружного суду 19 липня він писав, що після відбуття покарання Сергєєв «може звернутись з проханням про прийняття його знову до числа студентства училища». Проте в «Особовій справі» є секретний документ, в якому висловлюється небажання тримати революційно настроєних студентів, подібних Сергєєву, в училищі. В «Справі» є повідомлення Московського поліцеймейстера від 18 лютого 1902 р. про арешт Федора за участь у вуличній демонстрації. Постановою учбового комітету від 26 квітня він був виключений з училища «за малоуспішність».

Після звільнення з тюрми Сергєєв (Артем) хотів продовжити навчання в технологічному інституті на хімічному відділенні або повернутися до імператорського технічного училища, про що він писав у своїй заяві опікуну Московського навчального округу, який 10 листопада 1903 р. направив листа на ім'я директора технічного училища і просив висловити власну думку щодо цього прохання. 21 листопада директор відповів, що приєднується до думки учбового комітету: «За відсутністю вакансії» на першому курсі хімічного відділення неможливо задовольнити прохання Сергєєва². Так назавжди закрилися двері вищої школи перед Сергєєвим. Не інженером-механіком став Артем, як того бажали батьки, а професіональним революціонером, усе своє життя він присвятив боротьбі за визволення робітничого класу.

П. Г. Гаган

¹ ЦДАМ, ф. 373, оп. 3, спр. 1472, арк. 7.

² Там же, арк. 12, 15; Б. Могилевский. Артем, М., 1960, стор. 25.

ПРО ПЕРЕБУВАННЯ АРТЕМА У КИЄВІ

Про Артема (Ф. А. Сергєєва) вперше я почула в 1905 р. у м. Глухові від свого земляка О. П. Трохименка, який закінчив київську колегію Галагана й був студентом

Київського університету. З великим захопленням розповідав він мені про свого товариша і друга Федора — Артема.

На початку 1906 р. я приїхала працювати до Києва, а згодом завітав до мене Олександр Трохименко з Артемом. Квартира в мене була дуже зручна, можна було вільно розмовляти, сперечатись.

У лютому мій земляк їздив на південь, був в Одесі, Миколаєві, привіз «матеріал», з якого у майстерні робили бомби і випробували в Святошинському лісі під Києвом.

Артем писав мені, що збирається надрукувати спеціальний довідник з піротехніки — посібник для товаришів, які займалися підготовкою збройного повстання. Він попросив мене переписати текст чернетки, що я і робила у вільний від роботи час у нього на квартирі по вулиці Паньківській (нині Степана Халтуріна). Коли Артема не було дома, хазяйка, молода жінка, яка прихильно ставилася до Артема, виносила мені потрібні папери. Якщо я приходила на Паньківську і Артем був дома, він диктував мені нові розділи довідника.

У лютому — березні до Києва мала прибути якась висока урядова особа, есери пильно стежили за нею і вони звернулися до Артема, щоб дав одну бомбу за будь-які гроші. Враховуючи, що революціонерам конче були необхідні кошти, центр дав згоду продати бомбу. Її необхідно було віднести на вул. Нестерівську, це доручили зробити мені. Я прийшла на Паньківську, Артем чекав з бомбою, загорнутою в папір, перев'язаний шовковою стрічкою. Я швидко знайшла зазначену адресу. Подзвонила. Вийшов чоловік середнього віку, забрав пакуночок, подякував.

Якось Сашко (О. Трохименко) сповістив, що Артемова квартира «провалилася». А сталося це так. Жандарми з'явилися в день: Федір був дома. Побачивши їх у вікно, хазяйка сховала його під перину свого ліжка і пішла відчиняти двері. Жандарми розпитали, де кімната квартиранта, який він. Вона все показала, розповіла, що тихий, гроші платить справно, пізно не приходить додому. У Артема все перетрусили, нічого підозрілого не знайшли, але залишатись йому у Києві було небезпечно. Він виїхав у Ростов. Зустрічатися мені з ним більше не доводилося.

Наприкінці літа того ж року Олександра Трохименка заарештували і зустрілись ми з ним лише у 1909 р. у Женеві. Він розповів мені про Артема, його діяльність на Уралі, про поневіряння та тяжкі страждання у в'язницях.

В. О. СОЛОВЙОВА

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА БІОГРАФІЇ АРТЕМА

Артем вів велику партійну роботу на Україні, зокрема в Єлисаветграді, Миколаєві і Харкові. В історичній літературі, присвяченій дореволюційній діяльності Артема,

йдеться головним чином, про його вклад у керівництво харківською партійною організацією в роки першої російської революції. Про революційну роботу Сергєєва в Миколаєві відомостей мало¹. Виявлені недавно архівні документи, а також маловивчені спогади учасників революційного руху дозволяють більш докладно і точно висвітлити діяльність Федора Андрійовича в Миколаєві.

В місто суднобудівників Артем приїхав восени 1904 р. Тут він встановив зв'язки з більшовиками Зінделем Блохом (Женею), Олександром Борисовим, Семеном Марковим та ін., входив до складу комітету, а згодом став одним з його керівників. З приїздом до Миколаєва Артема діяльність комітету значно поживалася. Миколаївський комітет РСДРП направив В. І. Леніну резолюцію, в якій вітав рішення наради 22-х більшовиків, що відбулася в серпні 1904 р. в Швейцарії², виступав за скликання III з'їзду партії, крім того розгорнув широку антивоєнну пропаганду в місті.

Коли стало відомо, що 25 листопада буде відправлена на Далекий Схід нова партія новобранців, комітет вирішив організувати демонстрацію. Артем з властивою йому енергією взявся за її підготовку. З цією метою, а також для розв'язання ряду питань партійної роботи 21 листопада в будинку № 68 на Маломіщанській вулиці

¹ Артем на Україні. Документи и материалы, Харьков, 1961; И. Олейник, С. Розин, Б. Шайн. Артем на Украине, Харьков, 1947; П. Загорський. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергєєва), К., 1957; Б. Могилевский, Артем, М., 1960.

² «Исторический архив», 1955, № 1, стор. 24.

в квартирі робітника Миколи Шалімова* Сергєєвим та іншими членами комітету були організовані збори членів РСДРП, в основному робітників Чорноморського заводу. На зборах було 33 чол., у тому числі троє моряків 37 флотського екіпажу. Як доносив начальник Миколаївського розшукового пункту поручик Єрьомін, «на цій сходці передбачалося об'єднання всіх районних центрів організації, призначення кандидатів у «представники» на випадок можливого провалу і новий розподіл на гуртки внаслідок прибуття нових пропагандистів»³. За доносом провокатора учасники зборів були заарештовані.

Опис арешту можна знайти в донесеннях начальника Миколаївського розшукового пункту градоначальнику і в департамент поліції, а також в опублікованих в 20-х роках спогадах учасників зборів Олександра Борисова і Семена Маркова⁴. Вони не згадують імені Ф. А. Сергєєва (Артема), але він фігурує у них як «Віктор» і «Федоров» (у Борисова) і «Федір» (у Маркова). Цікаво, що ні Марков, ні Борисов, публікуючи спогади, не знали, що це був Ф. А. Сергєєв (Артем). Правда, пізніше Олександр Борисов у листі до Миколаївського іспарту від 5 грудня 1924 р. повідомив: «Нещодавно, в бесіді з тов Кристаловським*, я довідався, що «Віктор», з моїх спогадів,— ніхто інший, як покійний тов. Артем»⁵.

У рапорті начальника розшукового пункту в департамент поліції від 23 листопада 1904 р. даються характеристики на деяких заарештованих, серед них і на Артема: «Сергєєв Федір (Хлястик), в організації «Віктор», пропагандист, притягувався при Херсонському управлінні; пізніше був одним з керівників руху в Єлисаветграді, звідки втік, помітивши за собою нагляд, у Миколаїв, де відразу зайняв помітне місце в організації»⁶.

Артем, Блох, Борисов, Марков та інші активні члени РСДРП були віддані під варту при поліції на два з половиною місяці⁷. Для ув'язнених був встановлений жорстокий режим. Як згадує в своїх спогадах С. Марков, всі заарештовані знаходились в одній камері, «комітетчики» З. Блох і Артем вели велику роз'яснювальну роботу серед в'язнів. «Більше всього,— пише він,— розповідали вони про Володимира Ілліча і його непохитну (твердокам'яну) волю в боротьбі з своїми суперниками... Ми, які тільки вступили до партії, слухали, затамувавши подих розповіді про нашого вождя і пишались тим, що вважали себе його послідовниками»⁸. Після одержання звістки про події 9 січня 1905 р. в Петербурзі, Артем і його товариші, як згадує С. Марков, написали відозву до робітників Миколаєва і переслали на волю, де вона була надрукована.

Те, що Артем у січні був ще в ув'язненні, підтверджує виявлений в Миколаївському архіві раніше невідомий документ— донесення Миколаївського поліцмейстера градоначальнику від 26 січня 1905 р. В ньому говориться, що 25 січня під час прогулянки група ув'язнених, у тому числі Федір Сергєєв, Семен Марков, Олександр Борисов, Зіндель Блох та інші, почали співати пісню на мотив «Марсельєзи». У відповідь на пропозицію поліцмейстера припинити спів, пролунали вигукі: «Геть самодержавство!», «Геть шпionів!», «Хай живе свобода!»⁹.

Звільнивши Артема на початку лютого 1905 р. Так, С. Марков свідчить: «Строк ув'язнення закінчився в перших числах лютого 1905 року. Після виходу на волю багато хто з наших товаришів направилися в Пітер, бо в Миколаєві залишатися було не тільки небажано, але навіть і шкідливо, тому що по наших слідах шпionки могли виловити уцілілих від арешту товаришів»¹⁰. Щодо Артема, то за словами О. Борисова, він після звільнення виїхав до Катеринослава¹¹. Через деякий час Сергєєв був уже в Харкові на чолі робітничих мас, які піднялися на революційну боротьбу

Ш. С. Людковський

* * *

* Зараз будинок № 60 по вул. Леккерта. В 1970 р. на будинку встановлена меморіальна дошка.

³ Артем на Україні, стор. 15.

⁴ Артем на Україні, стор. 14—17; Революція 1905—1907 гг. на Україні. Збірник документів і матеріалів у двох томах, т. I, К., 1955, стор. 590—592; А. Борисов. Арест кружка Чорноморского завода. — Страницы борьбы. Николаев, 1923; С. Марков. Мои воспоминания о В. И. Ульянове (Ленине). — «Пролетарская революция», 1925, № 1 (36).

* П. О. Кристаловський — член РСДРП, який працював разом з Артемом в Єлисаветграді в 1904 р.

⁵ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, спр. 377, арк. 1.

⁶ Революція 1905—1907 гг. на Україні, стор. 591.

⁷ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, спр. 74, арк. 17.

⁸ «Пролетарская революция», 1925, № 1/36, стор. 42.

⁹ Миколаївський обласний державний архів, ф. 229, оп. 4, спр. 140, арк. 122.

¹⁰ «Пролетарская революция», 1925, № 1 (36), стор. 42.

¹¹ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1817, оп. 2, спр. 377, арк. 1.

РЕВОЛЮЦІОНЕР, ВІЙСЬКОВИЙ ДІЯЧ, ДИПЛОМАТ

(До 90-річчя від дня народження
В. О. Антонова-Овсієнка)

До гвардії більшовиків, чиє життя тісно пов'язане з історією революційного руху в Росії, перемогою Великого Жовтня, встановленням Радянської влади, громадянською війною належить ім'я професійного революціонера, соратника В. І. Леніна, відомого військового діяча і дипломата, талановитого публіциста В. О. Антонова-Овсієнка.

Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко народився 21 (19) березня 1883 р. у м. Чернігові Чернігівської губернії, в сім'ї збіднілого поручика резервного Вологодського піхотного полку О. О. Овсієнка. З ранніх років хлопець захоплювався читанням, любов до якого прищепила мати Ольга Дмитрівна Білецька. Батько, мріючи про військову кар'єру сина, в 1897 р. віддав його до Воронежського кадетського корпусу, в стінах якого (там панувала жорстока муштра) юний кадет уперше познайомився з нелегальною літературою і обрав шлях боротьби з царизмом.

У 1901 р., після закінчення кадетського корпусу В. Овсієнко вступив до Петербурзького (Миколаївського) військово-інженерного училища. Через місяць навчання вісімнадцятирічний юнкер відмовився прийняти присягу на «вірність царю і Вітчизні», заявивши, що відчуває огиду до «вояччини» і це не сумісно з його переконаннями¹. Юнакові загрожувала сувора кара, та батько, щоправда, з великими труднощами, взяв його на поруки. Повернувшись у Варшаву, де на той час проживала родина, Володимир Овсієнко вступив у нелегальний студентський соціал-демократичний гурток, в якому познайомився з творами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна і Г. В. Плеханова, з історією революційного руху.

Прагнення здобути вищу освіту та небажання завдавати батькам неприємностей з боку поліції, примусили юнака весною 1902 р. назавжди покинути рідний дім і виїхати до Петербурга. Тут він працював вантажником у Олександрівському порту, кучером у Товаристві захисту тварин, а згодом встановив зв'язки з соціал-демократичною організацією.

У вересні того ж року Володимир Олександрович після смерті батька змушений був поступити до Петербурзького Володимирського піхотного юнкерського училища, щоб поліпшити скрутне матеріальне становище сім'ї. Через деякий час В. Овсієнко створив там соціал-демократичний гурток, а у 1903 р. вступив у РСДРП².

1904 р., закінчивши училище в чині підпоручика, він отримав призначення у 40-й (Коливанський) піхотний полк, розташований у Варшаві. По дорозі до місця призначення за дорученням Петербурзького комітету РСДРП Володимир Олександрович встановив зв'язки з офіцерами — соціал-демократами в ряді міст України.

У Варшаві В. О. Овсієнко включився у революційну роботу серед солдатів, був одним з організаторів Військово-революційної організації РСДРП. А коли хвиля першої російської буржуазно-демократичної революції докотилася до Варшави, він покинув ненависну військову службу і став на шлях професійного революціонера. Перебуваючи на нелегальному становищі, виїжджав у Краків, Львів, підтримував зв'язки з польськими соціал-демократами, був одним з керівників підготовки повстання двох піхотних полків у Ново-Александрії (нині м. Пулави, Польща), яке через недостатню підготовку не відбулося. В той час В. Овсієнко був ще погано обізнаний з марксистським вченням та з внутріпартійною боротьбою в РСДРП і відірваний від революційного робітничого руху. Все це спричинилося до того, що юнак встановив зв'язок із закордонним соціал-демократичним меншовицьким центром у Відні, що фактично означало приєднання його до меншовицького крила партії. Однак це не відокремило його від більшовиків. Влітку 1905 р., повернувшись до Росії, він вів велику агітаційно-масову роботу серед солдатів і матросів Кронштадта, де був вперше заарештований.

Після звільнення в жовтні 1905 р. увійшов до складу Петербурзького комітету РСДРП, був кореспондентом* і першим редактором нелегальної газети «Казарма», яку видавала військова організація при об'єднаному Петербурзькому комітеті РСДРП. У березні 1906 р. В. Овсієнко представляв Петербурзьку організацію на конференції військових організацій РСДРП, скликаній Московським комітетом. Під час засідання всі її учасники були заарештовані.

В. О. Овсієнко вдалося втекти з в'язниці і в квітні 1906 р. за завданням ЦК РСДРП він виїхав до Севастополя, де проводив агітаційну роботу серед солдатів і матросів, працював в органі Севастопольської військової організації «Солдат». 11 червня того ж року його знову заарештували. Більше року тривало слідство. 17 травня 1907 р. севастопольський військовий суд засудив В. О. Овсієнка до смертної кари через повшення, згодом заміненої двадцятирічною каторгою. За допомогою товаришів йому вдалося втекти з в'язниці.

¹ Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат, седьмое издание, т. 41, часть I, стор. 6—7.

² Радянська енциклопедія історії України, т. I, К., 1969, стор. 66.

* Свої статті підписував псевдонімом «Штик».

В роки реакції Володимир Олександрович працював у нелегальних робітничих гуртках у Москві, брав активну участь в організації профспілок, кооперативів. Але арешти, переслідування з боку поліції, примусили його в липні 1910 р. покинути Росію і виїхати до Франції.

В еміграції В. О. Овсієнко працював секретарем Паризького бюро праці, до якого входили представники від осередків російських емігрантів і робітничих синдикатів, тимчасово поділяв погляди меншовиків-ліквідаторів. З перших днів першої імперіалістичної війни він різко виступив проти шовіністичного чаду і псевдопатріотизму. Разом з Д. З. Мануїльським з вересня 1914 р. В. Овсієнко видавав газету «Наш голос» (виходила під назвами «Голос», «Наше слово»), очолив ліве крило редакції, яке стояло на позиціях послідовних інтернаціоналістів, був одним з організаторів «Клубу інтернаціоналістів», який приєднався до групи лівих циммервальдців. Під впливом статей В. І. Леніна, що закликали підняти трудящих усього світу проти буржуазних урядів, перетворити імперіалістичну війну на війну громадянську, В. О. Овсієнко на початку 1915 р. пориває з меншовиками.

Перебуваючи за кордоном, Володимир Олександрович уважно стежив за подіями в Росії, весь час не покидав думки про повернення на Батьківщину. Лише в квітні 1917 р. французький уряд дозволив йому повернутися в Росію.

Квітневі тези, які визначили курс партії на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, бесіди з товаришами допомогли В. Антонову-Овсієнку^{**} розібратися в подіях, що відбувалися в Росії, зрозуміти настрої мас, визначити своє ставлення до них.

6 червня (24 травня) 1917 р. в газеті «Правда» він опублікував заяву, в якій писав: «Я не вважав для себе можливим примкнути разом з іншими «нашесловцями» до «міжрайонної» організації і прошу прийняти мене в ряди партії, яка стоїть на платформі «Правди» і конференції 24—29 квітня, яку я поділяю». В червні того ж року В. О. Антонов-Овсієнко був прийнятий до партії більшовиків, що в той період проводила титанічну роботу щодо завоювання мас на свій бік. В. О. Антонов-Овсієнко як здібний організатор, знавець солдатських мас за завданням ЦК партії проводив агітаційно-пропагандистську роботу серед матросів і солдатів в Гельсінгфорсі, був обраний до складу гельсінгфорського комітету РСДРП(б). «Це був яскравий, дотепний оратор,—писав колишній секретар Гельсінгфорського комітету РСДРП(б) М. Г. Рошаль,—справжній народний трибун, всебічно розвинений політичний діяч... Його промови зустрічалися загальним схваленням, часто переривалися оплесками і справляли велике враження»².

В дні липневої кризи 1917 р. В. Антонов-Овсієнко був заарештований, а через місяць звільнений. Знову поринув у вир революційних подій. Брав участь у підготовці 2-го з'їзду представників Балтійського флоту і з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів Північної області, готував збройне повстання, входив до складу військово-революційного комітету, діяльністю якого керував Центральний комітет партії на чолі з В. І. Леніним.

Під час збройного повстання входив до оперативної трійки (М. І. Подвойський, Г. І. Чудновський і В. О. Антонов-Овсієнко)⁴. Володимир Олександрович був у перших рядах робітників, солдатів і матросів, які штурмували Зимовий палац. Від імені Військово-революційного комітету він оголосив Тимчасовий уряд заарештованим⁵.

В. О. Антонов-Овсієнко працював у Комітеті у військових і морських справах, віддавав свої сили і знання справі захисту завоювань Великого Жовтня. За завданням В. І. Леніна Овсієнко організував ліквідацію першої спроби повалення Радянської влади—контрреволюційного заклоту Керенського—Краснова. Новою небезпекою для Країни Рад незабаром стала каледінщина. Раднарком за пропозицією Леніна призначив головнокомандуючим військ, що боролися з контрреволюцією на півдні країни, В. О. Антонова-Овсієнка. Прибувши 12 грудня 1917 р. до Харкова разом з представниками Радянського уряду України, Володимир Олександрович розробив план і здійснював керівництво бойовими операціями розгрому військ Каледіна і Центральної ради. Наприкінці лютого 1918 р. червоногвардійські загони, військові частини і моряки Балтійського і Чорноморського флотів під командуванням В. О. Антонова-Овсієнка повністю розгромили каледінщину.

Наприкінці лютого 1918 р. німецькі імперіалісти, прикриваючись «мирним договором» з буржуазно-націоналістичною Центральною радою, розпочали окупацію України. 4 березня у шифрованій телеграмі Ленін запропонував Антонову-Овсієнку перейти в розпорядження Народного Секретаріату і прийняти командування над усіма радянськими військами України з метою налагодження більш планомірних бойо-

* У газеті працював під псевдонімами «Антонов», «Антон Гальський», «Антон Г.».

** З поверненням на Батьківщину у 1917 р. взяв собі як прізвище один із своїх псевдонімів «Антонов».

³ М. Г. Рошаль. На путях революції, М., 1957, стор. 106—107.

⁴ Історія КПРС, т. III, кн. перша, К., 1968, стор. 311.

⁵ В. Антонов-Овсієнко. В революції, М., 1957, стор. 172.

вих дій проти австро-німецьких інтервентів⁶. 7 березня В. О. Антонова-Овсієнка було введено до складу уряду і призначено верховним головнокомандуючим військами Радянської України⁷.

Володимир Олександрович з властивою йому енергією проводив докорінну реорганізацію усіх діючих радянських частин і загонів, багато уваги приділяв розгортанню партизанської війни у глибоких тилах противника. Як командир групи військ Курського напрямку (листопад 1918 р.), як командуючий Українським фронтом (з 4 січня 1919 р.), В. О. Антонов-Овсієнко всі свої сили, знання і військовий талант віддавав керівництву бойовими операціями радянських військ щодо розгрому австро-німецької інтервенції, буржуазно-націоналістичної контрреволюції, вніс великий вклад у справу будівництва Збройних Сил Радянської України. 16 червня 1919 р. Володимир Олександрович підписав останній наказ для військ Українського фронту, в якому говорилося: «Революційна Військова Рада Республіки, орган вищої військової влади, визнала, що армія Українського фронту доблесно виконала своє велике завдання визволення української землі від ворогів Радянської влади»⁸.

В той час в діяльності Комуністичної партії щодо створення економіки одним із головних питань було постачання продуктів Червоної Армії, робітникам і селянам районів, що не виробляли продукції.

У серпні 1919 р. ЦК РКП(б) для сприяння проведенню збиральної кампанії, роз'яснення селянам продрозверстки направив на село своїх уповноважених із числа досвідчених членів партії, в тому числі і В. О. Антонова-Овсієнко у Вітебську губернію⁹. З жовтня він — голова Тамбовського губвиконкому і член бюро губкому партії. У складних умовах розрухи Володимир Олександрович зумів налагодити діяльність радянських органів, підняти виробництво продуктів, яких так чекала голодна країна, вів велику партійну роботу, зміцнював органи ЧК і міліції, допомагав ліквідувати неписьменність у губернії, був редактором і кореспондентом місцевої газети.

Після перемоги в громадянській війні партія зосередила всі свої сили на розв'язанні головного завдання — побудови соціалізму. В. О. Антонов-Овсієнко — знову на вирішальних ділянках мирного фронту. З квітня 1920 р. він — заступник главнокомпраці, член колегії Наркоматів праці і внутрішніх справ, заступник голови Малога Раднаркому — один з помічників В. І. Леніна. Згодом Володимир Олександрович очолив створену Радянським урядом Повноважну комісію ВЦВК по боротьбі з есеро-куркульським заволодінням у Тамбовській губернії.

У вересні 1921 р. партія направила Овсієнка в епіцентр голоду — Самару, де він очолив губвиконком і комісію допомоги голодуючим (Губкомдопгол). Допомога голодуючим і засів полів, боротьба з розрухою і епідеміями, організація дитячих будинків для безпритульних і розвиток кустарної промисловості — ось далеко неповний перелік тих питань і справ, які йому доводилося вирішувати разом з самарськими комуністами. В місцевих газетах він опублікував багато статей, написав ряд брошур, серед яких — «Поспішайте на допомогу вмираючим від голоду». За допомогою для голодуючих він звернувся до трудящих у своїй промові на IX Всеросійському з'їзді Рад (грудень 1921 р.).

Влітку 1922 р. В. О. Антонова-Овсієнка призначили начальником Політичного управління Реввійськради Радянської Республіки. На цій посаді він багато уваги приділяв будівництву і зміцненню Збройних Сил, був ініціатором створення центральної військової газети «Красная звезда» і першим її редактором.

За заслуги у створенні Червоної Армії, самовіддану боротьбу з голодом і бандитизмом 22 березня 1923 р. Радянський уряд нагородив В. О. Антонова-Овсієнка орденом Червоного Прапора.

В той час, як Комуністична партія мобілізувала робітників і селян на подолання труднощів відбудовного періоду і міжнародних ускладнень, троцькісти почали нову атаку проти партії. В. О. Антонов-Овсієнко, не розібравшись у троцькістській фразеології, в жовтні 1923 р. підписав заяву «46 опозиціонерів», а в грудні, в момент загострення внутріпартійної боротьби, без згоди ЦК партії розіслав армійським партійним організаціям циркуляр, який фактично змінював з троцькістських позицій систему партійно-політичних органів Червоної Армії і їх функції¹⁰. Згодом В. О. Антонов-Овсієнко в листі до ЦК партії (28 жовтня 1927 р.) і на сторінках газети «Правда» 8 квітня 1928 р. визнав свою провину перед партією і гостро засудив троцькізм.

У лютому 1924 р. партія направила В. О. Антонова-Овсієнка на дипломатичну

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 230—231.

⁷ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. I, К., 1967, стор. 281.

⁸ В. А. Антонов-Овсієнко. Записки о гражданской войне, т. IV, М., 1933, стор. 325.

⁹ Історія КППС, т. III, кн. друга, К., 1970, стор. 296.

¹⁰ Історія КППС, т. IV, книга перша, К., 1972, стор. 283.

роботу. Він очолив спеціальну місію до Китаю, яка підготувала ґрунт для підписання договору. Потім призначався представником Радянського Союзу у Чехословаччині (з червня 1924 р.), повноважним представником у Литві (з грудня 1928 р.), Польщі (з січня 1930 р.).

Перебуваючи на цих посадах, В. О. Антонов-Овсієнко робив усе можливе для встановлення нормальних дипломатичних і торговельних відносин з буржуазним світом, урегулювання міжнародних відносин.

Восени 1934 р. В. Антонова-Овсієнка було призначено прокурором РРФСР. З вересня 1936 р. він знову на дипломатичній роботі — генеральний консул у Барселоні. Це були роки героїчної боротьби іспанського народу проти фашизму. Долорес Ібарурі в своїх спогадах пише, що «в Антонові-Овсієнку каталонці бачили представника великого радянського народу, який намагався допомогти іспанській демократії в боротьбі з ворогом. Антонов-Овсієнко завоював симпатії каталонського народу за відкритий характер, за його зусилля допомогти народу, за простоту, за глибокі інтернаціональні почуття»¹¹.

З вересня 1937 р. Володимир Олександрович — Народний комісар юстиції РРФСР. На початку 1938 р. життя В. О. Антонова-Овсієнка обірвалось.

В. О. Антонов-Овсієнко був гуманною, чесною, скромною і в усьому щирою людиною, він володів кількома мовами, добре знав літературу і сам писав, любив математику, грав у шахи, захоплювався альпінізмом. Літературна спадщина Володимира Олександровича — це сотні статей, прокламацій, ряд історичних досліджень, серед них: чотиритомна праця «Записки о гражданской войне», «В семнадцатом году», «В революции», «Строительство Красной Армии в революции» та ін., а також критичні статті про творчість Ярослава Гашека і Ганса Фаллади.

В. О. Антонов-Овсієнко був делегатом IX — XII з'їздів РКП(б).

Ім'я В. О. Антонова-Овсієнка назавжди вписано у літопис героїчного минулого радянського народу.

¹¹ А. Р а к и т н ы й. Именем революции..., М., 1965, стор. 177.

І. М. Шевчук

80 РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. М. ХАТАЄВИЧА

Відомий партійний і державний діяч Мендель Маркович Хатаєвич народився 22 березня 1893 р. в м. Гомелі у родині дрібного єврейського торговця. Коли йому

сповнився один рік, помер батько, мати залишилася сама з чотирма маленькими дітьми на руках, і родина пізнала всю гіркоту незабезпеченості.

Після закінчення в 1906 р. єврейської національної школи «Хедер», М. М. Хатаєвича віддали працювати посильним до приватника на газовий склад у м. Гомелі. В серпні 1910 р. юнак перейшов до газетної експедиції спочатку експедитором, а потім продавцем газет. Через рік він став власником газетного кіоску, в м. Гомелі. Ця робота допомогла йому ближче познайомитись з діяльністю нелегальних соціал-демократичних організацій, а згодом — розповсюджувати нелегальну революційну літературу. В його кіоску завжди можна було знайти конфісковані номери «Правды», «Звезды» та ін.¹ Поступово Хатаєвич зближився з учасниками підпільної боротьби, став виконувати окремі доручення нелегальних революційних організацій, роботою яких керував Поліський комітет РСДРП.

Щоб здобути спеціальність, М. М. Хатаєвич з вересня 1912 р. став навчатися в зубного лікаря-приватника як учень-помічник. Одночасно це давало йому можливість підтримувати контакти з революційно настроєними робітниками та членами більшовицької партії. В липні 1913 р. М. М. Хатаєвич вступив у ряди РСДРП, працював у місцевій більшовицькій організації.

В першій половині 1914 р. посилилась страйкова боротьба робітників великих промислових центрів Росії. І коли в травні розпочався загальний страйк бакинських робітників, Хатаєвич бере активну участь у друкуванні і розповсюдженні більшовицьких листівок, що закликали підтримувати страйкуючих бакинців. Місцеві власті слідували за неблагоннадійним юнаком, і час від часу у нього робились обшуки. У травні того ж року М. М. Хатаєвича заарештували і посадили у Гомельську тюрму, а через кілька місяців вислали в Сибір, спочатку в Приангарський край, а потім в с. Маклаково поблизу м. Єнісейська, де він і пробув до Лютневої революції².

В березні 1917 р., повернувшись у Гомель, Хатаєвич включився в роботу, спрямовану на відродження місцевої організації РСДРП, а згодом став членом і заступником голови Гомельського більшовицького комітету РСДРП. Після окупації Гомеля німецькими військами він був у березні 1918 р. направлений у Самару і обраний членом Самарського губкому партії. Тут Хатаєвич брав участь у розгромі і приду-

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, спр. 172, арк. 2.

² Там же, ф. 1, оп. 13, спр. 515, арк. 352.

шенні контрреволюційного заклоту, був членом штабу Самарського комуністичного бойового загону. Під час наступу на Самару чехословацького контрреволюційного корпусу він одержав тяжке поранення. 8 червня 1918 р. місто захопили вороги і Хатаєвич довгий час переховувався у своїх товаришів, але був схоплений чехословацькою контррозвідкою і після жорстоких катувань кинутий до в'язниці, звідки зміг вийти лише після визволення Самари Червоною Армією 7 жовтня того ж року.

Через місяць Менделя Марковича направили до Гомеля головою повітового комітету РКП(б). В листопаді 1919 р. Хатаєвич знову в Самарі. Там він працював на посаді завідувача організаційного і агітпропагандистського відділів губкому партії та був членом бюро губкому до травня 1920 р. У травні його мобілізували до Червоної Армії і призначили начальником Політвідділу 4-ої армії на Західному фронті, а через місяць — начальником політвідділу 21-ої дивізії цього ж фронту, в складі якої він брав участь у поході на Варшаву.

Після демобілізації Хатаєвич з грудня 1920 р. працював у Самарському міському та губкомі РКП(б), а в травні наступного — був направлений на партійну роботу в Гомель, де згодом його обрали секретарем Гомельського губкому РКП(б).

З вересня 1923 р. М. М. Хатаєвич працював секретарем Одеського губкому КП(б)У. Під його керівництвом комуністи Одещини, виконуючи рішення XII з'їзду РКП(б), всі свої зусилля спрямували на дальший розвиток господарської і політичної роботи. В результаті мобілізації 250 комуністів із установ і організацій зміцнили партійні осередки на підприємствах. Успіхи Комуністичної партії і всіх радянських людей у відбудові народного господарства були затьмарені звісткою про смерть В. І. Леніна. В ті скорботні дні багато передових робітників, селян і інтелігенції зв'язали своє життя з партією. За час ленінського призову ряди Одеської партійної організації зросли на 3704 чол.³ Губком КП(б)У піклувався про підвищення ідейно-політичного рівня нового поповнення. Для них діяли спеціальні партшколи і гуртки, проводилася велика індивідуальна робота.

У січні 1924 р. на VIII з'їзді Рад М. М. Хатаєвича обрали членом ВУЦВК⁴, а в червні того ж року — відкликали до Москви і призначили на посаду заступника завідуючого оргвідділом ЦК РКП(б). У грудні 1925 р. його було обрано секретарем Татарського обкому ВКП(б), де він працював до червня 1928 р., а з утворенням Середньо-Волзького краю — переведено в Самару і на I-й крайовій партійній конференції обрано секретарем Середньо-Волзького крайкому ВКП(б), одночасно він був членом Реввійськради Приволзького військового округу.

З 1932 р. М. М. Хатаєвич працював на Україні. На жовтневому (1932 р.) Пленумі ЦК КП(б)У він був кооптований до складу ЦК КП(б)У, введений у склад членів Політбюро і обраний другим секретарем ЦК КП(б)У⁵.

У січні наступного року Менделя Марковича обрали першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У, одночасно, за рішенням січневого (1933 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, — секретарем ЦК КП(б)У⁶. М. М. Хатаєвич багато сил доклав у справу розвитку промисловості і сільського господарства Дніпропетровщини. Особливу увагу партійна організація області приділила важкій індустрії, зокрема чорній металургії, на відставання якої вказав вересневий (1932 р.) Пленум ЦК ВКП(б)⁷. У травні 1933 р. IV Пленум Дніпропетровського обкому КП(б)У обговорив питання «Про становище у Криворізькому рудному басейні»⁸. Обласний комітет партії постійно дбав і про сільське господарство. За успіхи, досягнуті Дніпропетровською областю у його розвитку, Указом ЦВК СРСР М. М. Хатаєвич у 1935 р. був нагороджений орденом Леніна.

17 березня 1937 р. на Пленумі ЦК КП(б)У його було обрано другим секретарем ЦК КП(б)У⁹. 1 лютого 1939 р. М. М. Хатаєвич помер.

Він був делегатом VIII—XIII з'їздів РКП(б), XIV—XVII з'їздів ВКП(б) і XII—XIII з'їздів КП(б)У. На XIV з'їзді ВКП(б) його обрали членом Центральної Ревізійної комісії, на XV з'їзді — кандидатом в члени ЦК ВКП(б), а на XVI—XVII — членом ЦК ВКП(б). На XII—XIII з'їздах КП(б)У М. М. Хатаєвич був обраний членом ЦК КП(б)У. З 12 жовтня 1932 р. до 1937 р. був членом Політбюро ЦК КП(б)У.

Відзначаючи 80-річчя від дня народження Менделя Марковича Хатаєвича, ми з глибокою повагою згадуємо життєвий шлях вірного сина партії, який присвятив усе своє життя її ідеалам, боротьбі за народне щастя.

В. М. Юровський

³ З історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962, стор. 255, 256.

⁴ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Партвидав «Пролетар», 1932, стор. 194.

⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 380, арк. 2—3.

⁶ Там же, спр. 384, арк. 1—2.

⁷ «Комуніст», 18 січня 1933 р.

⁸ О. Ф. Батаріна. В боротьбі за здійснення плану індустріалізації країни (1933—1937 рр.), Дніпропетровськ, 1960, вип. 11, стор. 11.

⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 531, арк. 352.

Огляд джерел та літератури

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВПЛИВ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ В ЗАКАРПАТТІ (1917—1919 рр.)

Револуційно-визвольну боротьбу трудящих Закарпаття 1917—1919 рр., яка була результатом загострення внутрішніх класових та національних протиріч і, разом з тим, прямим продовженням Великої Жовтневої соціалістичної революції, буржуазна історіографія безсоромно фальсифікувала, всіляко намагаючись применшити всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня.

Радянська ж історіографія революційної боротьби на Закарпатті в 1917—1919 рр. майже так само молода, як і молоде Радянське Закарпаття в складі братніх народів великої сім'ї Країни Рад. Правда, ще наприкінці 20-х — на початку 30-х років було опубліковано кілька брошур та статей з історії Закарпаття, які в загальних рисах висвітлювали революційні події в краї¹. Тільки після визволення Закарпаття героїчною Червоною Армією та возз'єднання Закарпатської України з своєю матір'ю — Радянською Україною в складі могутнього Радянського Союзу на великій джерельній базі розгорнулося марксистсько-ленінське дослідження важливого періоду в історії трудящих краю.

Даючи оцінку важливим історичним подіям, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 3 листопада 1967 р., присвяченому 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, говорив: «Події минулого викликають до себе різне ставлення. В одних можна побачити тільки сторінки історії, хай важливі і повчальні. Інші — навіть через десятиріччя — залишаються немовби частиною нашого сьогодні, викликаючи інтерес не тільки істориків, але і всіх, хто бере участь у політичній боротьбі наших днів. Саме до таких подій належить Жовтнева революція»².

Дослідженням революційної боротьби трудящих Закарпаття, яка розгорталася під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, займалися в основному науковці Інституту історії АН УРСР та Ужгородського державного університету.

Перше таке дослідження було опубліковане в 1950 р. Ф. П. Шевченком у вигляді науково-популярної брошури. Згодом він присвятив ще одну працю Радянській владі на Закарпатті в 1919 р. На основі українських газет «Руська правда» й «Червона Україна», що виходили в Будапешті у 1919 р. під час існування Угорської Радянської Республіки, автор розповів про дружбу, співробітництво й класову солідарність українських та угорських трудящих у боротьбі за встановлення та зміцнення тут Радянської влади³.

В 1951 р. опубліковано праці І. М. Мельникової, в яких досліджувалася історія революційного руху на Закарпатті в 1918—1919 рр., висвітлювався ряд інших питань, пов'язаних з антинародною діяльністю міжнародного імперіалізму в краї⁴.

Даній проблемі присвячено монографію В. В. Усенка. На основі значного архівного та фактичного матеріалу автор уперше подав узагальнюючу картину революцій-

¹ О. Бадан. Закарпатська Україна, Харків, 1929; його ж. Національне питання на Закарпатській Україні. — «Червоний шлях», 1928, № 1; І. Лакіза. Закарпатська Україна, Харків — Київ, 1930; М. Каченюк. Закарпатська Україна, К., 1930; Г. Піддубний. Закарпатська Україна, Харків, 1933; та ін.

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 73—74.

³ Ф. П. Шевченко. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні, К., 1950; його ж. Документи про революційну солідарність угорських і українських трудящих у 1919 р. — Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн, К., 1957.

⁴ І. М. Мельникова. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. — Ученые записки Института славяноведения, т. 3, М., 1951; її ж. Установление диктатуры чешской националистической буржуазии в Закарпатской Украине в 1918—1920 гг. — Ученые записки Института славяноведения, т. 4, М., 1951.

но-визвольної боротьби, яка проходила в той час на Закарпатті. Боротьба трудящих за соціальне та національне визволення розглядалася в тісному взаємозв'язку з боротьбою всіх трудящих країни за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, за встановлення й зміцнення Радянської влади в Угорщині та Закарпатті. В монографії дано оцінку класової політики угорського буржуазно-демократичного уряду Каролі⁵ (до речі, чіткішу ніж дає сучасна угорська література).

Революційній боротьбі трудящих Закарпаття в 1917—1919 рр. значну увагу приділено в монографії І. І. Компанієць. Крім того, в монографії викрито антинародну роль українських буржуазних націоналістів⁶.

Серед викладачів Ужгородського державного університету, які плідно працювали над вивченням даної проблеми, слід назвати М. М. Лелекача, В. І. Неточаєва, І. М. Гранчака, М. В. Трояна⁷. На базі великого фактичного матеріалу вони з'ясували ряд складних питань боротьби трудящих як проти зовнішньої контрреволюції, так і проти внутрішньої реакції, висвітлили й окремі сторінки героїчної боротьби трудящих за Радянську владу та перші успіхи, досягнуті в соціалістичному будівництві.

Розглядом даної проблеми, зокрема історією виникнення і діяльності перших комуністичних організацій на Закарпатті та історією боротьби трудящих за Радянську владу в 1919 р., тривалий час займався Б. І. Співак. Цьому періодові він присвятив дві брошури й кілька статей⁸.

Заслужують на увагу також дослідження Н. П. Баженової, В. П. Місюри, а також І. Ю. Угриня, М. В. Климпотюка, П. К. Сміяна⁹ та ін.

У 1960 р. в угорському збірнику статтю «Пролетарська революція в Угорщині й створення Радянської влади на Закарпатті в 1919 році» опублікував Г. І. Турянця¹⁰.

⁵ В. В. Усенко. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр., К., 1955.

⁶ І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки), К., 1960.

⁷ М. М. Лелекач, В. І. Неточаєв. З історії боротьби за владу Рад і проти інтервенції США й Антанти на Закарпатті в 1918—1919 рр.—Наукові записки Ужгородського державного університету, т. 9, Ужгород, 1954; В. І. Неточаєв. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на Закарпатті і розгортання боротьби трудящих за возз'єднання з усім українським народом в 1918—1919 рр.—Наукові записки УжДУ, т. 30, Ужгород, 1957; його ж. Діяльність Рад на Закарпатті в 1919 р.—«УІЖ», 1957, № 1; та ін.; І. М. Гранчак. Інтервенція США і Антанти на Закарпатті в 1919 р.—«Вітчизна», 1952, № 6; його ж. Закарпаття під зорею Великого Жовтня.—«Вітчизна», 1957, № 6; та ін.; І. М. Гранчак, В. І. Неточаєв. Створення частин угорської Червоної Армії на Закарпатті в 1919 р. та їх бойові дії.—Українсько-угорські історичні зв'язки, К., 1964; М. В. Троян. Боротьба трудящих Мукачівщини за Радянську владу в 1918—1919 рр.—Наукові записки УжДУ, т. 30, Ужгород, 1957; його ж. Революційно-визвольна боротьба трудящих Закарпаття наприкінці 1918—на початку 1919 рр.—З історії західноукраїнських земель, вип. 3, К., 1958; його ж. Встановлення Радянської влади на Закарпатті та боротьба за її зміцнення в 1919 р.—Наукові записки УжДУ, т. 36, Ужгород, 1958; та ін.

⁸ Б. І. Співак. У полум'ї революційних боїв (До історії виникнення і діяльності перших комуністичних організацій на Закарпатській Україні), Ужгород, 1959; його ж. Сторінки історії, Ужгород, 1962; його ж. Під прапором Великого Жовтня.—«Дукля» (Пряшів), 1958, №№ 3, 4; його ж. Трудящі Закарпаття в боротьбі за Угорську Радянську Республіку (1919 р.).—«УІЖ», 1962, № 2.

⁹ М. В. Климпотюк. Підступи американських імперіалістів на Закарпатті, Ужгород, 1952; та ін.; В. П. Мисюра. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на революционное движение в Закарпатье (1917—1923 гг.).—«Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР», 1957, № 4; його ж. Радянські установи на Закарпатті під час соціалістичної революції в Угорщині (1919).—«Научно-информационный бюллетень Архивного управления УРСР», 1958, № 1; П. К. Сміян. Закарпатський всенародний конгрес (З революційного минулого. 1919 р.)—«Жовтень», (Львів), 1963, № 1; та ін.; Н. П. Баженова. Нарис історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917—1923 рр., Ужгород, 1962; її ж. Про діяльність Рад робітників, селян і солдатів на Закарпатті (березень—квітень 1919 р.).—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки, Ужгород, 1964; І. Ю. Угрин. З історії комуністичної преси на Закарпатті.—Наукові записки УжДУ, т. 39, Ужгород, 1959; його ж. Роль комуністичної преси в боротьбі трудящих Закарпаття за Радянську владу в 1919 р.—Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки, Ужгород, 1964.

¹⁰ G. I. Turjanica. A magyarországi proletárforradalom és a tanács hatalom megteremtése Kárpatalján 1919-ben. In A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása, Budapest, 1960.

Юридичним питанням цього періоду присвячена стаття В. Ю. Ганчина, деяким аспектам історіографії — Д. Д. Данилюка¹¹.

До 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в Ужгороді було опубліковано монографію Б. І. Співака та М. В. Трояна про історію боротьби за владу Рад на Закарпатті в 1919 р. Монографія значно розширила уявлення про події важливого періоду в історії революційного руху в країні й збагатила висвітлення історії угорської пролетарської революції. В 1969 р. названа книжка в доповненому варіанті була опублікована угорською мовою¹².

Заслужовує на увагу змістовна стаття І. С. Дзюбка та Б. І. Співака з даної проблематики¹³.

Слід назвати й тих радянських учених, які займаються вивченням цього періоду в історії братнього угорського народу й зачіпають ряд цікавих питань, що стосуються Закарпаття. Це М. Ф. Лебович, А. І. Пушкаш, Ю. О. Писарев, І. М. Гранчак, М. В. Троян¹⁴ та ін.

З даної проблеми захищено кандидатські дисертації В. В. Усенком, М. В. Трояном, Б. І. Співаком та Н. П. Баженовою¹⁵.

Вихід у світ досить значної кількості наукових праць за порівняно невеликий проміжок часу свідчить про велику увагу радянських дослідників до вивчення одного з важливих періодів історії трудящих Закарпаття. В працях радянських учених зібрано й проаналізовано значний документальний матеріал, зроблено певні узагальнення та висновки, які переконливо свідчать про активну революційно-визвольну боротьбу трудящих краю, що наростала в результаті ряду внутрішніх об'єктивних факторів і знавала нового піднесення під впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції.

¹¹ В. Ю. Ганчин. З історії «автономії» Закарпаття в світлі закону № 10 від 21 грудня 1918 року.— Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 45-річчю Угорської Радянської Республіки, Ужгород, 1964; Д. Д. Данилюк. Висвітлення у працях радянських істориків теми «Радянська влада на Закарпатті в 1919 р.».— Тези доповідей та повідомлення до XVIII наукової студентської конференції УжДУ, серія історичних наук, Ужгород, 1965.

¹² Б. Співак, М. Троян. 40 незабутніх днів (З історії боротьби за владу Рад на Закарпатті в 1919 році), Ужгород, 1967; Szpivák B., Troján M. 40 felejthetetlen nap, Uzshorod, 1969.

¹³ І. С. Дзюбка, Б. І. Співак. З історії революційно-визвольного руху на Закарпатській Україні в кінці 1917 — на початку 1919 рр.— «Питання нової і новітньої історії», вип. 4, К., 1967.

¹⁴ М. Ф. Лебович. Социалистическая революция в Венгрии в 1919 г. и провозглашение Советской республики.— Наукові записки Львівського державного університету ім. Ів. Франка, т. 36, серія історична, вип. 6, Львів, 1955; його ж. Образование Коммунистической партии Венгрии и ее борьба за социалистическую революцию.— Наукові записки ЛДУ ім. Ів. Франка, т. 43, Львів, 1957; його ж. Вплив Великої Жовтня на боротьбу Радянської Угорщини проти антантівських інтервентів.— 40 років Великої Жовтня, Львів, 1957; його ж. Замечательная эпопея в истории венгерского народа.— «Новая и новейшая история», 1969; № 2; та ін.; М. Ф. Лебов. Венгерская Советская Республика 1919 года, М., 1959; Ю. И. Москальчин (Пушкаш). Из истории Венгерской Советской Республики. (1919 г.).— «Новая и новейшая история», 1959, № 2; А. И. Пушкаш. Подъем революционного движения рабочего движения в Венгрии (ноябрь 1917 — март 1919 г.) — Революционное движение и строительство социализма в Венгрии, М., 1963; Ю. А. Писарев. Венгерская Советская Республика и славянские народы.— Ученые записки Института славяноведения, т. 9, М., 1955; його ж. Распад Австро-Венгрии. Венгерская Советская Республика.— Всемирная история, т. 8, М., 1961; І. М. Гранчак, Г. В. Марченко. Угорська Радянська Республіка та її міжнародне значення, Ужгород, 1959; І. М. Гранчак. З історії національної політики Угорської Радянської Республіки.— Наукові записки УжДУ, т. 38, Ужгород, 1959; та ін.; М. В. Троян. Національна політика Угорської Радянської Республіки 1919 р.— Матеріали XXI наукової конференції УжДУ, серія історії, К., 1967; його ж. Історичне значення Угорської Радянської Республіки.— «УІЖ», 1969, № 3; його ж. Az 1918—1919 évi magyarországi fõvõdalnak története a szovjet történe'srek munkáiban.— "Századok" (Budapest), 1969, № 2—3; його ж. Угорська Комуна 1919 р., Львів, 1970; та ін.

¹⁵ В. В. Усенко. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на революционное движение в Закарпатской Украине в 1917—1919 гг. Автореферат канд. диссертации, К., 1952; М. В. Троян. Борьба народных масс Закарпаття за свое социальное и национальное освобождение и воссоединение с Советской Украиной в 1918—1919 годах. Автореферат канд. диссертации, Ужгород, 1953; Б. И. Спивак. Коммунисты — организаторы и руководители революционной борьбы трудящихся Закарпатской Украины в 1918—1922 годах. Автореферат канд. диссертации, Львов, 1954; Н. П. Баженова. Революционно-освободительное движение на Закарпатской Украине в 1917—1923 гг. Автореферат канд. диссертации, Ужгород, 1961.

Радянські історики внесли багато нового у вивчення соціально-економічного становища трудящих, їх революційної боротьби проти Австро-Угорської монархії, проти буржуазної влади, за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну та за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Найбільшу увагу привертає дослідження Радянської влади в Закарпатті у 1919 р., встановленої в результаті перемоги пролетарської революції в Угорщині та Закарпатській Україні. Ряд інших питань і проблем, пов'язаних з цим періодом, також розглянуті в радянській історіографії.

Проте було б неправильно вважати, що всі питання знайшли своє глибоке й правильне розв'язання. Треба зазначити, що в працях першої половини 50-х років трапляються певні помилки й недоліки, спричинені неупорядкованою джерельною базою та суб'єктивною оцінкою ряду важливих історичних подій. Деякі спірні та дискусійні моменти є і в працях, що були видані в другій половині 50-х та в 60-х роках.

Звичайно, в одній статті неможливо дати глибокий і повний аналіз усіх опублікованих праць і всебічно оцінити всі проблеми, які піднімалися й піднімаються радянськими дослідниками. В зв'язку з цим ми зупинимось тільки на окремих, на нашу думку, найважливіших питаннях з історії трудящих Закарпаття даного періоду. Це — створення та діяльність Рад у період угорської буржуазної республіки; боротьба трудящих за возз'єднання Закарпаття з своєю матір'ю — Україною; роль комуністів у боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну; встановлення в березні 1919 р. Радянської влади й радянське будівництво на Закарпатті; національна політика угорського Радянського уряду.

Центральною проблемою в історії революційно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття в 1917—1919 рр. є створення та діяльність Рад. Дослідники не мають єдиної думки про час створення Рад на Закарпатті, класифікацію та характеристику їх діяльності. В. П. Місюра вважає, що «на Закарпатті з серпня 1918 р. за прикладом Радянської Росії почали створюватись Ради робітників, селян і солдатів»¹⁶. З ним згоджується й Г. І. Сіяртова, вважаючи, що «на Закарпатті перші Ради виникли в середині 1918 р.»¹⁷. Щоправда, на підкріплення своїх тверджень вони не наводять жодних документів. Решта дослідників або свідомо обминають це питання, або відносять створення Рад на Закарпатті на осінь 1918 р.

На основі матеріалів Закарпатського обласного державного архіву та його Мукачівського філіалу, а також документів будапештських архівів можна зробити висновок, що перші Ради на Закарпатті виникли не раніше, ніж у період перемоги буржуазно-демократичної революції (кінець жовтня — початок листопада 1918 р.), а повсюдно — після її перемоги та створення угорської буржуазної республіки. Однак треба підкреслити, що майже одночасно створювалися Ради трудящих і «ради» буржуазії.

Що ж стосується діяльності Рад на Закарпатті, то значну плутанину у вивченні цього питання внесли своїми статтями в закарпатській обласній пресі З. Гільбух та І. Коломієць¹⁸. Замість того, щоб дати глибоку характеристику та оцінку діяльності Рад трудящих, ці автори дали поверхову, в багатьох випадках неточну характеристику окремих контрреволюційних рад типу Ужгородської «Народної ради рутенів Мад'ярщини», відносячи до їх числа й Свалявську Раду.

Це питання не знайшло повного розв'язання й у працях інших дослідників. Так, В. І. Неточаєв і М. М. Лелекач (автори праці з історії трудящих Закарпаття даного періоду) не розібралися як слід у соціально-економічних передумовах виникнення Рад і силкувалися по назві визначити їх соціальну спрямованість і діяльність. Ради робітників, солдатів і селян-бідняків вони відносять до революційних, народні ж ради — до реакційних. «Народні ради» виникали здебільшого саме як органи буржуазної інтелігенції й навіть попівства, і лиш подекуди (як у Любовні) до них включалися й трудящі, а часом (як у Сваляві) їх створювали переважно селяни»¹⁹. Звичайно, такий поділ Рад, на наш погляд, не зовсім правильний, що вдало підмітив І. І. Компанієць²⁰. В іншій статті В. І. Неточаєв²¹ дещо ґрунтовніше дослідив це питання, але

¹⁶ В. П. Місюра. Радянські установи на Закарпатті під час соціалістичної революції в Угорщині (1919). — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 1, стор. 20.

¹⁷ Г. І. Сіяртова. Перші Ради на Закарпатті. «Закарпатська правда», 7 квітня 1957 р.

¹⁸ З. Гільбух, І. Коломієць. К вопросу о «народных радах» в Закарпатье. — «Закарпатская Украина», 23, 29 травня 1948 р.

¹⁹ В. Неточаєв, М. Лелекач. З історії боротьби за владу Рад і проти інтервенції США й Антанти на Закарпатті в 1918—1919 рр. — Наукові записки УЖДУ, т. 9, Ужгород, 1954, стор. 273.

²⁰ І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст., К., 1960, стор. 356—357.

²¹ В. Неточаєв. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на Закарпаття і розгортання боротьби трудящих за возз'єднання з усім українським народом в 1918—1919 рр. — Наукові записки УЖДУ, т. 30, Ужгород, 1957.

так і не дав чіткої класифікації Рад. Є певні неточності про Ради й у монографії В. В. Усенка та ін.

Щоб правильно проаналізувати діяльність численних Рад, створених у період перемоги та в перші дні й тижні після перемоги буржуазно-демократичної революції в Угорщині та Закарпатті, слід дотримуватися марксистсько-ленінської методології їх класифікації та оцінки. В. І. Ленін учив, що при визначенні та оцінці будь-якої організації, в тому числі й Ради, не можна замовчувати *«головне: питання про класовий характер тієї чи іншої організації влади»*²². Ще на VII (квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) В. І. Ленін зазначав, що *«для нас Ради важливі не як форма, нам важливо, які класи ці Ради представляють»*²³. Значить, важливо не те, як називається та чи інша організація, а те, яку політику вона проводить, інтереси якого класу захищає.

Уважне вивчення архівних матеріалів про Ради і розгляд їх з позицій В. І. Леніна дає нам підставу зробити такий висновок. У ході революційно-визвольної боротьби на Закарпатті наприкінці 1918 — на початку 1919 р. створюються органи революційної влади — селянські, робітничі, (руські, народні) Ради, які хоч юридично й не були органами влади, але фактично стали майже цілковитими господарями на місцях. Керівна роль у Радах належала колишнім військовополоненим, частина яких ще в Росії стала більшовиками²⁴. Вони революційно спрямовували діяльність Рад на повалення буржуазного режиму, воз'єднання краю з Україною, встановлення Радянської влади. Протягом листопада — грудня 1918 р. та січня 1919 р. такі Ради, що представляли трудове селянство й робітників, виникли майже в усіх селах і містах Закарпаття.

Коли процес створення революційних Рад став масовим і боротьба трудящих за воз'єднання з усім українським народом у Країні Рад дедалі наростала, буржуазія та духівництво з метою дезорганізації широких народних мас, залучення на свій бік їх відсталі частини, почали створювати свої «ради». Вони вдавалися до різних методів і заходів, щоб перешкодити воз'єднанню краю з своєю матір'ю — Україною, залишити його й надалі під гнітом буржуазної Угорщини.

Та вже ліщо не могло зупинити революційно-визвольну боротьбу трудящих Закарпаття, яка під впливом ідей Великого Жовтня набирала дедалі ширшого розмаху. Так, 8 грудня 1918 р. у Сваляві з участю представників трудящих більш як 30 сіл району була створена «Карпатська руська народна Рада». Одним з керівників її став столяр з Чинадієва Василь Желізняк. У прийнятому Свалявською Радою Маніфесті від 8 грудня 1918 р. проголошувалось, що закарпатці бажать *«соединитися»* з Радами на Україні, де ділять поміж селян поміщицькі та державні землі і де є можливість вільного національного розвитку, *«де худобний народ дістане землю і волю»*²⁵. А проте З. Гільбух та І. Коломієць чомусь кваліфікували цю Раду як реакційну, як таку, що орієнтувалася на українські контрреволюційні буржуазно-націоналістичні уряди²⁶. Б. І. Співак, В. І. Неточаєв та М. М. Лелекач, а також І. І. Компанієць правильно відносять Свалявську Раду до числа революційних.

З діяльністю Рад тісно пов'язана й боротьба трудящих за воз'єднання краю з своєю матір'ю-Україною. В працях радянських істориків ця проблема в основному знайшла правильне вирішення. Всі вони одностайно засвідчують, що широкі народні маси прагнули воз'єднатися з усім українським народом. Однак є певні розходження в оцінці всезакарпатського з'їзду в Хусті 21 січня 1919 р. та прийнятого ним рішення про воз'єднання з Україною. Одні дослідники (М. Ф. Лебович та ін.) вважають, що «делегати з'їзду прийняли одностайне рішення про приєднання до Радянської України»²⁷. В. В. Усенко твердить, що було прийнято рішення про воз'єднання Закарпатської України з усією Україною²⁸, маючи на увазі Радянську Україну. У 1959 р. М. Лебов (псевдонім М. Ф. Лебовича.— Д. Д., М. Т.) чомусь вже пише, що *«цей з'їзд, на якому було присутніх 420 делегатів, прийняв одностайне рішення про воз'єднання «з Соборною Україною»*²⁹.

У зв'язку з розбіжністю в оцінці Хустського з'їзду, висловимо свої міркування з цього приводу. Аналізуючи з'їзд з марксистсько-ленінських класових позицій, слід

²² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 93.

²³ Там же, стор. 196.

²⁴ Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. 151, оп. 7, спр. 47, арк. 7.

²⁵ В. Гренджа-Донський. Назустріч волі, Ужгород, 1930, стор. 115—117.

²⁶ З. Гільбух, І. Коломієць. К вопросу о «народных рада» в Закарпатье.— «Закарпатская Украина», 29 травня 1948 р.

²⁷ М. Ф. Лебович. Образование Коммунистической партии Венгрии и ее борьба за социалистическую революцию.— Наукові записки ЛДУ ім. Ів. Франка, т. 43, Львів 1957, стор. 38.

²⁸ В. В. Усенко. Назв. праця, стор. 119.

²⁹ М. Ф. Лебов. Венгерская Советская Республика 1919 года, М., 1959, стор. 75.

різко відмежувати діяльність рядових делегатів з'їзду — трудящих від провокацій буржуазних націоналістів. На Хустському з'їзді було 420 делегатів, серед них багато селян і робітників — представників 175 населених пунктів Закарпаття. Вони привезли на з'їзд накази своїх виборців — добиватися возз'єднання Закарпаття з Україною, де безземельних та малоземельних селян безплатно наділяють землею. Делегати трудящих відверто заявляли: «не треба нам ні панів, ні попів, хочемо ід Україні». Вони прямо й недвозначно вказували, що бажають приєднатися «до України без попів і панів»³⁰, тобто до Радянської України. Цікаво зауважити, що про такий настрій делегатів з'їзду в Хусті писав запеклий контрреволюціонер, один з керівників уніатського духовенства, архідиякон із Севлюша Євмен Сабо (псевдонім Є. Іванов), котрого аж ніяк не можна запідозрити в симпатіях до трудящих.

Скориставшись недостатньою політичною свідомістю трудящих, українська буржуазно-націоналістична інтелігенція на чолі з братами — адвокатами Михайлом і Юлієм Брашайками та іншими, що пробралися до президії з'їзду й у керівництво створеної на з'їзді «Руської (української) центральної народної ради в Угорщині», оформляючи рішення з'їзду, спробували сфальсифікувати висловлену на ньому волю народу про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. В оригіналі рішення угорською мовою записали: «возз'єднатися з Україною», а пізніше М. Брашайко, роблячи переклад рішення з'їзду українською мовою, дописав «...з Соборною Україною»³¹, маючи на увазі буржуазну Україну.

Отже, делегати трудового народу — селяни й робітники приймали рішення про возз'єднання з «Україною без панів і попів», тобто з Радянською Україною, а керівництво з'їзду, фальсифікуючи вимоги делегатів, передало «рішення» з'їзду буржуазному урядові Західноукраїнської Народної Республіки. Делегація ж «угорських русів» (закарпатських українців) побувала в Харкові й була прийнята керівниками Радянської України³². Однак, в решті решт, міжнародний імперіалізм та його лакеї — українські буржуазні націоналісти своїми злочинними діями в 1919 р. зірвали здійснення мрій та прагнень трудящих Закарпаття возз'єднатися з Радянською Україною.

Мало дослідженою темою є створення на Закарпатті наприкінці 1918 і на початку 1919 рр. комуністичних груп та участь трудящих краю в боротьбі за перемогу пролетарської революції в Угорщині. Цій проблемі присвячено кілька досліджень Б. І. Співака³³, однак цілком вона й досі не розв'язана. Особливо дається взнаки недостатня джерельна база з даного питання. Останнім часом у зв'язку з 50-річчям Великого Жовтня та 50-річчям Угорської Радянської Республіки в закарпатській пресі були опубліковані окремі матеріали, які дещо заповнюють цю прогалину. Так, зокрема, висвітлюється діяльність комуністичної групи, яка в другій половині грудня 1918 р. була створена в Мукачевому на чолі з столояром Яношем Галгоці і налічувала на той час 18—20 комуністів. Комуністична група спільно з Радюю робітників і солдатів провели значну підготовчу роботу до встановлення в місті диктатури пролетаріату, активно добивалися 8-годинного робочого дня, призначали на підприємства своїх уповноважених для здійснення робітничого контролю, створювали робітничу гвардію. Є деякі відомості про участь трудящих під керівництвом комуністів та лівих соціал-демократів у встановленні диктатури пролетаріату в інших містах і робітничих селищах Закарпаття, зокрема, в Береговому, Севлюші, Хусті, Косині та ін. Проте й ця проблема ще чекає ґрунтовного вивчення.

Встановлення в березні — квітні 1919 р. Радянської влади на Закарпатті, незважаючи на її нетривалу діяльність (усього 40 днів), привертало й привертає увагу дослідників і знайшло своє правильне висвітлення в працях радянських істориків. Проте, одне з важливих питань цієї проблеми — про радянське державне будівництво — має дискусійний характер. Окремі дослідники Радянської влади в Угорщині та Закарпатті в 1919 р. (Б. С. Попов, Л. М. Ніжинський, Н. П. Баженова) твердять про немарксистський підхід до будівництва нового державного апарату диктатури пролетаріату, про те, що не було втілено в життя марксистсько-ленінське положення про злам старої буржуазної державної машини та заміну її новою, пролетарською³⁴.

Б. С. Попов твердив: «Угорська радянська республіка ігнорувала досвід Паризької Комуні, яка довела необхідність зламу старої, буржуазної державної машини і

³⁰ Е. Іванов. Мараморш и Угоча.— Kalendar Prosvity. Keespoht, 1921, стор. 101, 106.

³¹ Мукачівський філіал ЗОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 38; ЗОДА, ф. 59, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

³² П. Халус. Важлива архівна знахідка.— «Закарпатська правда», 17 травня 1970 р.

³³ Б. Співак. У полум'ї революційних боїв; та ін.

³⁴ Н. П. Баженова. Нарис історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917—1923 рр., Ужгород, 1962, стор. 54.

заміни її новою, пролетарською державою; вона ігнорувала і блискучу перевірку цього досвіду у вогні Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії»³⁵.

Ми повинні відзначити, що це дуже серйозне звинувачення Угорській Радянській Республіці не відповідає історичній дійсності.

Л. М. Ніжинський без належного обґрунтування своєї тези заявив: «З встановленням диктатури пролетаріату в Угорщині не була зламана стара державна машина, й державний апарат залишився майже в незайманому вигляді»³⁶. В той же час, розглядаючи період угорського буржуазного уряду (кінець лютого — початок березня 1919 р.), він писав: «Наскрізь прогнилий бюрократичний апарат буржуазної держави став розвалюватися»³⁷. Тут автор сам собі суперечить, бо як міг залишитися майже незайманим і за Радянської влади державний апарат, якщо він почав розвалюватися ще й за буржуазного ладу?

Правильнішими ми вважаємо висновки М. Ф. Лебовича, який писав: «Пролетарська революція в основному зруйнувала буржуазну державну машину, однак ця ломка була проведена не досить рішуче й твердо»³⁸. У своїй монографії М. Ф. Лебович дещо уточнює дану проблему й, на наш погляд, правильно пише, що в результаті ломки старого й створення нового апарату «на місці в основному зламаної буржуазної державної машини виникла пролетарська держава»³⁹. У праці, опублікованій у 1969 р., М. Ф. Лебович пише: «В процесі експропріації експропріаторів відбувалися злам буржуазно-державної машини й виникнення органів диктатури пролетаріату: Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, Червоної Армії, Червоної міліції, військ особливого призначення, Надзвичайного трибуналу, угорської ЧК та інших революційних установ»⁴⁰. Висновки М. Ф. Лебовича з даної проблеми майже цілком збігаються з нашими висновками стосовно Закарпаття.

В березні 1919 р. на Закарпатті були створені органи Радянської влади — директоріуми — жупні (згодом і окружні), міські та сільські, очолені переважно комуністами. Ці директоріуми сконцентрували в своїх руках усю повноту влади. На початку квітня 1919 р. повсюдно були проведені вибори до місцевих Рад робітників, солдатів і селян. Трудове населення Закарпаття з великим піднесенням взяло участь у виборах Рад, посилаючи туди найкращих представників трудового народу. Ради ж утворювали свої виконавчо-розпорядчі органи — директоріуми, до компетенції яких належали всі питання політичного, господарського та культурного життя. Зміцнення диктатури пролетаріату й Радянської влади було найважливішим завданням директоріумів. Було розпущено стару армію й поліцію і створено на засадах добровільності нові збройні сили диктатури пролетаріату — Червону Армію та Червону міліцію. Тисячі робітників і селян вступили до лав Червоної Армії, щоб зі зброєю в руках захищати Радянську владу. Замість старих судів діяли нові революційні трибунали, які повели боротьбу проти контрреволюційних елементів.

Треба зазначити, що злам старого державного апарату і будівництво нового як в Угорській Радянській Республіці в цілому, так і на Закарпатті зокрема, відбувалися в надзвичайно тяжких умовах боротьби з інтервенцією та внутрішньою контрреволюцією. Не завжди була можливість приділити належну увагу всім формам і сферам радянського будівництва, бо основні зусилля спрямовувалися на вирішення воєнних завдань. Саме з цієї причини перебудова державного апарату не завжди здійснювалася досконала.

Однак це не применшує успіхів, досягнутих у той період трудящими. Незаперечні факти діяльності органів Радянської влади на Закарпатті переконливо свідчать, що тут успішно втілювалося в життя марксистсько-ленінське положення про неминуче знищення старого й створення нового державного апарату.

Щодо національної політики Угорської Радянської Республіки також є різні судження й неточності. Керуючись національною програмою Комуністичної партії, основою на принципах пролетарського інтернаціоналізму, Угорський Радянський уряд проводив правильну, справді ленінську національну політику. Він проголосив право на цілковите самовизначення всіх народів, які населяли країну, згуртовуючи в той же час трудящих усіх національностей для захисту диктатури пролетаріату. Так, уже при формуванні Угорського Радянського уряду в ньому були створені спеціальні

³⁵ Б. С. Попов. Из истории пролетарской революции 1919 года в Венгрии. — 40 лет Великой Октябрьской социалистической революции, ч. 1, М., 1957, стор. 459.

³⁶ Л. Н. Нежинский. Венгерская Советская Республика в 1919 году, М., 1969, стор. 39.

³⁷ Л. Н. Нежинский. У истоков советско-венгерской дружбы. — «Вопросы истории», 1969, № 3, стор. 20.

³⁸ М. Лебович. Органы власти в Советской Венгрии. — «Борьба классов», 1935, № 5, стор. 83.

³⁹ М. Ф. Лебов. Венгерская Советская Республика 1919 года, стор. 126.

⁴⁰ М. Ф. Лебович. Замечательная эпопея в истории венгерского народа. — «Новая и новейшая история», 1969, № 2, стор. 27.

народні комісаріати — русинський (український) і німецький. Вони представляли національні меншості країни — українців Закарпаття та німців західної Угорщини. Українці (русини) були найчисленнішою з національних меншостей, які населяли Радянську Угорщину, й, природно, Угорський Радянський уряд приділяв найбільше уваги правильному розв'язанню національного питання щодо українців.

Закарпаттю була надана крайова автономія. Столицею Руської Крайни (Закарпаття) проголошувалося Мукачеве, де русинський народний комісар мав свого заступника — політичного уповноваженого Руської Крайни. Територія Закарпаття складалася з українських районів Марамороської, Угочанської, Березької, Ужанської, Земплинської та Шариської жуп (останні дві були захоплені іноземними військами).

На території Руської Крайни замість жупних Рад обиралися окружні Ради робітників, солдатів і селян. Кожна окружна Рада мала обрати по 12 членів (за іншими даними — 10) на крайовий з'їзд Рад (губерніальний сейм) Руської Крайни, а також 20 представників на I Всеугорський з'їзд Рад. Згідно з розпорядженням русинського народного комісаріату від 5 квітня 1919 р.⁴¹ на першому етапі на території Руської Крайни передбачалося створити три «русинські» окружні Ради: Березьку (з центром у Мукачевому), Марамороську (Хуст) та Ужанську (Середче).

Окремо слід спинитися на дуже запутаному питанні про створення так званої «Крайової Ради робітників, солдатів і селян Руської Крайни». Ще в 1958 р. В. П. Місюра, не розібравшись як слід у цій проблемі, зробив такий висновок: «14 квітня 1919 р. у Мукачеві відбувся крайовий з'їзд делегатів окружних рад, на якому були проведені вибори Русько-крайської ради. Таємним голосуванням до ради було обрано 12 чоловік»⁴². Цього неправильного твердження чомусь дотримувалися й інші дослідники. Так, Б. І. Співак писав: «14 квітня делегати окружних Рад обрали в Мукачеві Русько-крайську Раду в складі 12 чоловік»⁴³.

У статті «Крайова Рада робітників, солдатів і селян — верховний орган Радянської влади на Закарпатті 1919», надрукованій в Українській Радянській Енциклопедії, зазначається: «14 квітня на крайовій конференції делегатів від місцевих Рад у Мукачеві таємним голосуванням було обрано Крайову Раду в складі 12 осіб». Ще більшу неточність допущено в статті «Комуністична партія Закарпатської України», де говориться: «Під керівництвом комуністів тут було обрано Крайову Раду робітників, солдатів і селян»⁴⁴.

Уважне вивчення архівних документів дає підставу спростувати тезу про створення (обрання) 14 квітня 1919 р. в Мукачевому Крайової Ради робітників, солдатів і селян, бо насправді представники районних Рад з українським населенням жупи Березької обрали тоді не Крайову, а Березьку окружну Раду, а вже вона обрала 12 делегатів на крайовий з'їзд Рад Закарпаття; по 10—12 делегатів мали обрати Ужанська (с. Середне) й Марамороська (Хуст) окружні Ради. Але наступ інтервентів зірвав ці вибори.

Що ж до 12 делегатів, обраних Березькою окружною Радою на з'їзд Рад Руської Крайни, то переважно це були контрреволюціонери, які не мали нічого спільного ні з народом, ні з Радянською владою. Юрист Йосип Камінський був шпигуном західних розвідок, юрист Михайло Андрашко, Михайло Демко, Юрій Бенца, Гердь Булеца та інші — відверті реакціонери. Тільки Дмитро Звонар — районний політичний уповноважений в Іршаві, Микола Асталаш з Поляни Свалявського району та вчитель Василь Горват з Ільниць, що на Іршавщині, були справді чесними людьми, представниками народу⁴⁵.

В телеграмі народного комісаріату Руської Крайни від 10 квітня 1919 р. про крайовий з'їзд сказано: «Про його скликання дам окреме розпорядження». Тільки 28 квітня 1919 р. уряд Радянської Угорщини видав декрет № 77 про скликання з'їзду та обрання Крайової Ради робітників, солдатів і селян Руської Крайни⁴⁶. Однак і тут точна дата не називалася. Але наприкінці квітня — на початку травня 1919 р. інтервенти міжнародного імперіалізму повалили Радянську владу на Закарпатті.

Звичайно, й у галузі національної політики простежуються деякі упущення й недоробки. Але й те, що було зроблено, заслуговує схвалення. Правильна національна політика Радянської Угорщини мала також велике значення для зміцнення міжнародної солідарності робітників і селян інших країн, головним чином, сусідніх дер-

⁴¹ ЗОДА, ф. 59, оп. 1, спр. 47, арк. 7.

⁴² В. П. Місюра. Радянські установи на Закарпатті під час соціалістичної революції в Угорщині (1919). — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 1, стор. 28.

⁴³ Б. Співак. У полум'ї революційних боїв, стор. 15.

⁴⁴ Українська Радянська Енциклопедія, т. 7, К., 1962, стор. 323, 82.

⁴⁵ ЗОДА, ф. 709, оп. 1, спр. 6, арк. 1; ф. 59, оп. 1, спр. 39, арк. 3.

⁴⁶ Під прапором Великого Жовтня. Збірник документів, Ужгород, 1959, стор. 91—92; A Magyar Munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, 6a köt., Budapest, 1959, стор. 347—348.

жав, трудящі яких виступили на захист Угорської Радянської Республіки. Марксистсько-ленінська національна політика Радянської Угорщини, як і політика Країни Рад у національному питанні, практично довела, що правильно розв'язати таке важливе питання можливо тільки при диктатурі пролетаріату.

Розглянутими проблемами не завершується вивчення даного періоду. На радянських дослідників чекають ще мало вивчені проблеми, зокрема, інтернаціональна єдність трудящих Закарпаття й Угорщини з трудящими ряду європейських країн. Треба рішучіше викривати зраду буржуазних націоналістів, вести непримиренну наступальну боротьбу проти буржуазії та ревізіоністської ідеології. Радянські історики, озброєні марксистсько-ленінською методологією, створюють ще чимало ґрунтовних праць про важливий період історії трудящих Закарпаття і внесуть гідний вклад у розвиток радянської історичної науки.

Д. Д. Данилюк,
М. В. Трояк

ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ПРО ТИЛ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Вивчення досвіду організації тилу в перші роки Радянської влади являє собою певну наукову цінність, бо воно розкриває важливу сторону військово-організаційної діяльності Комуністичної партії, її Центрального Комітету та місцевих партійних організацій. З упевненістю можна сказати, що без титанічної роботи більшовиків глибокого і ближнього тилів щодо мобілізації всіх сил на допомогу фронту, Червона Армія не змогла б стримувати натиск ворогів і завдавати їм нищівних ударів.

У радянській історіографії цього питання можна виділити два основних періоди: від Жовтневої соціалістичної революції і до кінця 20-х років та від кінця 20-х років і дотепер.

Вивченням питання про роль червоного тилу і його взаємодію з фронтами спочатку займалися в основному учасники революції та громадянської війни. Значення праць цих авторів для дослідників у тому, що вони до певної міри можуть служити джерелознавчою базою. Найбільш цінними тут є твори партійних і військових діячів Радянської держави — тих, хто безпосередньо займався будівництвом Червоної Армії та її тилу.

М. В. Фрунзе у своєму теоретичному творі «Фронт і тил у війні майбутнього» (1925 р.)¹ висвітлює питання про створення і розвиток всеобучу, показав класичні зразки участі партійно-радянських, патріотичних і господарських сил у розробленні та здійсненні стратегічних планів наступу, висловив важливі думки щодо використання досвіду будівництва тилу в роки громадянської війни для зміцнення оборонно-здатності Радянської країни в майбутньому.

Ф. Е. Дзержинський у своїй «Доповіді на Пленумі Московської Ради Оборони м. Москви» (26 жовтня 1920 р.)² розкрив форми і методи забезпечення належного революційного порядку в радянському тилу, навів матеріали про стан білопольського тилу.

У праці Й. В. Сталіна «Новий похід Антанти на Росію» (1920 р.)³, порушувалося питання про роль бойових резервів країни, давалася оцінка тилу військ Пілсудського, висвітлювалося питання про роль морального фактора у зміцненні тилу.

Чималий інтерес серед матеріалів про червоний тил становлять також праці деяких інших відомих партійних і військових діячів⁴. У них зібрано багато фактичного матеріалу про значення транспорту в тиловому забезпеченні військ, про людські поповнення армій, про роль місцевих Рад, комнезамів в оздоровленні червоного тилу.

Певну цінність для вивчення становища у ворожому тилу має книжка Я. Слащева «Крым в 1920 году» з передмовою Д. О. Фурманова.

¹ М. В. Фрунзе. Избранные произведения, т. II, М., 1957, стор. 133—143.

² Ф. Э. Дзержинский. Избранные произведения, т. I, 1897—1923, М., 1957.

³ Й. В. Сталін. Твори, т. 4.

⁴ С. С. Каменев. Красная Армия. Записки о гражданской войне и военном строительстве. Избранные статьи, М., 1963; С. И. Гусев. Как строить Красную Армию. Гражданская война и Красная Армия. Сборник статей, М., 1958; М. Н. Тухачевский. Поход на Вислу. Избранные произведения, т. I, 1919—1927, М., 1964.

Велику роль в обміні досвідом і думками творців Червоної Армії та її тилу відіграли IX конференція РКП(б) (вересень 1920 р.), а також дискусія радянських воєначальників щодо з'ясування причин невдач Червоної Армії під Варшавою.

Перша спроба певних наукових узагальнень цілого ряду питань будівництва Червоної Армії та її тилу (робота транспорту, промисловості, продовольче постачання з роки громадянської війни) була зроблена в тритомнику «Гражданская война 1918—1921 гг.», виданому у 1928—1931 рр. В 30—40 роки нагромадження знань з досліджуваної теми продовжувалось. Не припинилось воно і під час Великої Вітчизняної війни⁵.

Значний крок у її вивченні було зроблено в ході підготовки до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна та 50-річчя утворення СРСР. Наука збагатилась солідними монографіями радянських, у тому числі українських, істориків.

Окремо слід виділити монографії, в яких розглядаються загальні питання створення системи військової організації тилу Червоної Армії, наводяться матеріали про діяльність керіваної В. І. Леніним Ради Оборони⁶.

Самостійну групу становлять дослідження про роль радянської промисловості та робітничого класу в створенні оборонно-промислово-продовольчого фронту в червоному тилу⁷.

Деякі монографії висвітлюють історію партійних мобілізацій на фронт, роботу окремих більшовицьких організацій в тилу діючої Червоної Армії, питання класової і національної політики партії в роки громадянської війни, частково — діяльність агітпоїздів⁸.

Заслужовують на увагу також праці, що досліджують практику створення і зміцнення частин особливого призначення (ЧОП), військових комісаріатів, всевобучу, трудармій⁹.

В окрему групу доцільно об'єднати дослідження з питань політичного становища в тилах ворожих армій. Помітна роль у цьому належить українським радянським історикам¹⁰.

Питання будівництва червоного тилу знайшли відображення у створених останнім часом великих колективних працях¹¹.

Нещодавно вийшло багато нарисів історії місцевих партійних організацій, збір-

⁵ Единство советского фронта и тыла в годы гражданской войны 1918—1920 гг. Сборник документов и материалов, М., 1943; И. А. Гладков. Ленин о задачах фронта и тыла в годы гражданской войны, М., 1943.

⁶ Ю. И. Кораблев. В. И. Ленин и создание Красной Армии, М., 1970; Н. Н. Азовцев. Военные вопросы в трудах В. И. Ленина, М., 1964; А. Л. Фрайман. Форпост социалистической революции, Л., 1969; Н. Ф. Кузьмин. В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы, М., 1969; Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920 гг.), М., 1966;

⁷ Д. А. Коваленко. Оборонная промышленность Советской России в 1918—1920 гг., М., 1970; И. А. Гладков. Очерки советской экономики 1917—1920 гг., М., 1956; Э. Ю. Локшин. Очерки истории промышленности СССР (1917—1940 гг.), М., 1956; Л. А. Мендельсон. Теория и история экономических кризисов и циклов, М., 1964; Е. М. Скляренок. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.).— Наукова конференція МВССО УРСР, Донецьк, 1967.

⁸ Ю. П. Петров. Деятельность КПСС по созданию и укреплению политорганов, партийных и комсомольских организаций в Вооруженных Силах (1918—1961 гг.), М., 1964; Н. И. Шатагин. Организация и строительство Советской Армии в 1918—1920 гг., М., 1967; М. И. Шумилов. Во главе обороны Севера России в 1918—1920 гг., Петрозаводск, 1967; Д. Н. Гринишин. О военной деятельности В. И. Ленина, К., 1970; Л. М. Спирин. Классы и партии в гражданской войне в России, М., 1968; В. И. Петров. М. И. Калинин на Украине (1920 год), К., 1962.

⁹ С. Ф. Найда. Часті особого призначення.— «Военно-исторический журнал», 1969; № 4; С. М. Кляцкин. На защите Октября, М., 1965; В. Л. Кротов. Кандидатская диссертация «Деятельность Коммунистической партии Украины по созданию и боевому использованию ЧОН в борьбе с контрреволюцией»; Д. А. Басевский. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны, М., 1957.

¹⁰ П. М. Калениченко. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі, К., 1971; його ж. Polacy w Rewolucji październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917—1920, Warszawa, 1969; П. М. Балковий. Війна без флангів, К., 1966; О. Ю. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918—1920, Львів, 1961.

¹¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. 2, М., 1971; Тыл Советской Армии, М., 1968; Українська РСР в період громадянської війни, т. 3, К., 1970; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму, Симферополь, 1957.

ників документів періоду громадянської війни¹². Науковець знайде тут значний фактичний матеріал про боротьбу робітників і трудових селян, керованих губернськими, повітовими та районними організаціями більшовиків за надійний ближній тил фронтів червоноармійських частин.

Значно збагатила історіографію питання про тил Наукова сесія АН СРСР з проблем історії громадянської війни (червень 1972 р.), на якій було створено окрему секцію «Радянський тил». Публікація матеріалів цієї сесії конче необхідна.

Таким чином, у вивчення історії створення і розвитку тилу Червоної Армії зроблено певний вклад. Разом з тим багато проблем цієї теми висвітлено недостатньо або й зовсім не висвітлено.

Зусилля істориків слід було б сконцентрувати на створенні окремих праць про діяльність Комуністичної партії щодо будівництва і зміцнення тилу Червоної Армії в перші роки Радянської влади, роль В. І. Леніна в теоретичній розробці питань про тил та в практичному їх здійсненні. Немає ще творів, де б висвітлювалась діяльність на відповідальних ділянках червоного тилу соратників та учнів В. І. Леніна, видатних партійних та державних керівників — Ф. Є. Дзержинського (перший голова Військової Ради військ ВОХР), О. Д. Цюрупи (керівник Головопостачпродарму), Фелікса Кона (керівник Закордота), С. В. Косіора (керівник Зафронтбюро), Л. Б. Красіна (голова Надзвичайної комісії у справах постачання Червоної Армії), Й. В. Сталін (Голова Укртрударму) та ін.

Серйозним недоліком радянської історичної науки є й те, що до цього часу ще не створено окремої праці про багатогранну діяльність керованої В. І. Леніним Ради Оборони.

Як слід не вивчені також форми й методи ідейно-виховної та військово-організаторської роботи більшовицьких організацій, що знаходились у червоному тилу, перш за все військових відділів губкомів, повіткомів, райкомів партії. Недослідженою залишається діяльність комітетів допомоги фронту, що повсюдно діяли в робітничо-селянському тилу.

Заслуговує на увагу істориків, особливо військових, діяльність Управлінь тилів флотів і фронтів та їх військ ВОХР. Крім того, слід було б створити окрему працю про всю систему військової організації тилу Червоної Армії, що склалася в роки громадянської війни.

Належне місце в науковій роботі повинно зайняти й вивчення та об'єктивне висвітлення становища ворожих тилів і ролі місцевих революційних сил в їх ослабленні. У вирішенні цих та інших загальних проблем немало повинні зробити і українські радянські історики. У зв'язку з цим доцільно висловити деякі міркування щодо специфічних завдань істориків УРСР.

У різні періоди громадянської війни Україна була ближнім тилом п'яти радянських фронтів та Чорноморсько-Азовського флоту. Варто було б створити монографію про роль українського тилу в допомозі червоним військам. У цьому фундаментальному дослідженні необхідно буде ґрунтовно висвітлити повсякденне лікування ЦК РКП(б), особисто В. І. Леніна про зміцнення українського тилу, про надання допомоги українським більшовикам, перш за все кадрами військових та політичних працівників з Центральної Росії, оскільки в роки громадянської війни український тил був однією з важливих ділянок, де випробовувався і міцнів воєнно-політичний союз радянських народів.

К. І. Позняков

¹² Очерки истории Ленинградской организации КПСС, ч. II, Л., 1968; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967; Очерки истории Краснодарской организации КПСС, Краснодар, 1966; Гражданская война на Украине 1918—1920 гг. Сборник документов и материалов в трех томах; Директивы Главного командования Красной Армии (1917—1920). Сборник документов. М., 1969; Директивы командования фронтов Красной Армии. 1919—1922 гг. Сборник документов, т. I—II, М., 1971, 1972; Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918—1920 гг.). Документы и материалы, Днепропетровск, 1968.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

НАРИСИ ІСТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Одеса, вид-во «Маяк»,
1972, 328 с.

Рецензовані нариси* — це перше наукове дослідження історії партійної організації Вінниччини — складової і невід'ємної частини Комуністичної партії Радянського Союзу. У нарисах використані праці В. І. Леніна, рішення з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС, твори діячів Комуністичної партії та Радянської держави, документи центральних і республіканських архівів, спогади ветеранів партійної організації, періодичну пресу, в тому числі ряд нових, ще неведомих читачам матеріалів і документів, в яких розкрито багатогранну роботу первинних партійних організацій області з моменту їх виникнення і до 1971 р.

У Нарисах висвітлено соціально-економічне становище і революційний рух на Поділлі наприкінці XIX — початку XX ст., на переконливих прикладах показано, як у період капіталізму, його вищої фази посилення класової боротьби проти тяжкого соціально-економічного становища трудящих під керівництвом перших марксистських гуртків піднімаються робітники, селяни, молодь Поділля. Від економічних страйків робітничий клас перейшов до політичних. Пожвавленню виступів сприяли ленінська «Искра», яка нелегально поширювалася на Вінниччині, революційні події 1905—1907 рр., а також підтримка вінничан з боку сусідніх партійних організацій Одещини, Кам'янщини-Подільського. У своїй бо-

ротьбі партійні організації Вінниччини використовували різні форми й методи, як легальні, так і нелегальні (агітаційна робота, участь у виборах до Державної думи, видання прокламацій, розповсюдження листівок тощо). Боротьба не припинялась і в наступні роки.

Нариси розповідають, як більшовицькі організації Вінниччини вели боротьбу за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Наведені факти свідчать про виникнення нових партійних організацій, їх активну участь у боротьбі за завоювання мас, розповсюдженні більшовицьких газет, прокламацій. Під впливом більшовиків посилювся селянський рух у Вінницькому, Літинському, Брацлавському, Гайсинському повітах, почастішали революційні виступи солдатських мас.

Авторський колектив добре висвітлив боротьбу більшовиків Вінниччини проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, допомогу Петроградського військово-революційного комітету трудящим Вінниччини. Внаслідок героїчної боротьби робітників, селян, солдатів наприкінці січня 1918 р. Радянська влада перемогла на території всієї Подільської губернії. Героїчну боротьбу вели вінничани і в роки громадянської війни.

В книжці показано, як партійні організації Вінниччини боролися за створення фундаменту соціалізму, брали участь у проведенні індустріалізації, колективізації сільського господарства, у соціалістичному будівництві республіки і всієї країни. З нарисів видно, яких успіхів досягли трудящі під керівництвом обласної партійної організації перед Великою Вітчизняною війною, показані й труднощі в будівництві нового ладу.

Багато уваги приділено історії Вінницької обласної партійної організації в роки Великої Вітчизняної війни, героїзмові комуністів на фронтах і в партизанських загонах.

Грунтовно досліджено авангардну роль партійної організації і в повоєнні роки. Читач дізнається, що завдяки повсякденному керівництву з боку партійних організацій на всіх ділянках соціалістичного і комуністичного будівництва певних успіхів досягли трудящі області, автори навели багато матеріалу, який свідчить про те,

* Редакційна колегія — А. Ф. Олійник (відповідальний редактор), В. Д. Бовкун, М. О. Буцько, І. А. Забайрачний, С. С. Ковпак, В. І. Кравчук, В. О. Птушенко, І. П. Пшук, Й. Г. Тельман. Нариси підготовлені авторським колективом у складі: М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун, М. О. Буцько, В. А. Висоцький, П. Т. Волков, І. А. Забайрачний, Н. С. Кветний, С. С. Ковпак, І. Н. Котик, В. І. Кравчук, П. С. Кривко, Т. Ю. Купряшкін, Г. А. Лютворт, А. Ф. Олійник, В. О. Птушенко, І. П. Пшук, Г. А. Скоряк, Ю. О. Степаненко, Й. Г. Тельман.

що область відбудувала народне господарство завдяки безкорисливій допомозі з боку всіх братніх народів Країни Рад.

Закінчуються нариси розповіддю про боротьбу партійної організації області за здійснення завдань комуністичного будівництва (1959—1971 рр.). Тут знайшли відображення питання успішного виконання трудівниками Вінниччини рішень партійних з'їздів, посилення організаційно-партійної та ідеологічної роботи на основі постанов пленумів ЦК КПРС. Добре показано підсумки восьмої п'ятирічки, боротьбу обласної партійної організації за достойну зустріч XXIV з'їзду КПРС, велику роботу провела партійна організація області й у культурному будівництві: збудовано близько 300 клубів і будинків культури, відкрито 237 нових бібліотек. Книжкові фонди сільських бібліотек зросли на 3,6 млн. примірників, у містах і селах відкрито майже 500 народних музеїв і музейних кімнат. Велику роботу було проведено на честь 50-річчя Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Крім педагогічного та медичного інститутів, у Вінниці відкрито філіали Київського політехнічного і Київського торговельно-економічного інститутів. У 1971 р. у вузах і технікумах налічувалось 38 тис. студентів, працювало 38 докторів і 270 кандидатів наук, а всього в області навчалось 430 тис. чол. Область домоглася чудових результатів у промисловому і сільськогосподарському будівництві. Автори не відривають цих успіхів від досягнень країни в цілому, показують, що трудящі, керовані обласною партійною організацією, йдуть нога в ногу з усією багатонаціональною Країною Рад.

Проте нам хочеться зробити й деякі зауваження. Впадає в очі бідна джерельна база книжки, причому чимало наведених джерел уже опубліковані.

В першому розділі зроблено дуже великий екскурс в історію. Перші три розділи можна було б об'єднати в один — «Виникнення партійних організацій на Вінниччині і їх боротьба за соціалістичну революцію». Відчувається, що нариси авторами (а їх багато) не добре вичитані й звирені, в результаті чого є багато помилок, неточностей. Наприклад, робота В. І. Леніна «Що робити?» подана без знаку питання (стор. 9); на стор. 40 не подана сучасна назва ленінської праці «Большевики о земле», виданої Вінницьким комітетом РСДРП(б), на деяких сторінках наводяться загально-республіканські дані, які не мають ніякого відношення до Вінниччини (стор. 15, 21, 29, 38, 53 і т. д.). Трапляються не правильні вирази — слово «околиць» замість «окраїн» (стор. 10), «вивершилося збройним повстанням» замість «завершилося». Є ряд зауважень щодо ініціалів. Наприклад, треба О. А. Дубиніна, а написано О. П.— (стор. 67). Багато прізвищ

подано взагалі без ініціалів (стор. 16, 47, 52, 65, 71, 73, 97, 99, 114 і т. д.), інші з одним (стор. 25, 47, 65, 71, 76).

Наводиться багато назв сіл, але не вказано, до якого повіту вони належали (стор. 9, 17, 21, 23, 34, 57, 60) і т. д.

Недоліком нарисів є і те, що автори не розкривають авангардної ролі пролетарів-залізничників, які в аграрному Поділлі займали провідну роль у трьох революціях. Нічого не сказано про будівництво колишньої Подільської залізниці й створення на ній Червоної гвардії, яка відіграла значну роль у боротьбі за владу Рад не тільки на Україні, але і в Росії.

На стор. 32 говориться, що більшовицька група на станції Гречани виникла наприкінці квітня 1917 р., а в червні того ж року на її основі була сформована Проскурівська організація РСДРП(б). В той же час документи свідчать, що О. А. Дубинін, який працював машиністом у Проскурові, а потім у Гречанах, вступив у члени РСДРП(б) ще в 1914 р.

Істотним недоліком нарисів є те, що автори їх слабо розкрили контрреволюційну роль церковників у боротьбі з Радянською владою. Адже так зване «Калиновське чудо», спровоковане куркулями на Поділлі в 1924—1925 рр. в антирадянській боротьбі, підхопили церковники не тільки СРСР, але і за кордоном.

Слабо показано роль робітників-двадцятип'яти тисячників у колективізації Поділля.

В нарисах наводиться багато цікавих, нових фактів, але на них немає жодних посилань (стор. 16, 17, 18, 19, 23, 32), і т. д.). На стор. 23 зазначає, що депутат Державної думи (а якої?) О. Семенов вів агітаційну роботу. А всі ці дані, факти, цифри, прізвища необхідно було підтвердити архівними й опублікованими матеріалами.

Недостатньо висвітлено створення бази для дальшого розвитку освіти, культури, вищої школи в перші післявоєнні роки.

Розповідаючи про повоєнний період, слід було більше показати роботу рядових комуністів, які й у промисловості, й у сільському господарстві були першими, самовіддано служили і служать народowi, партії.

В цілому відчувається, що автори не використали всіх можливостей для того, щоб випустити нариси на більш високому науковому рівні. Та вказані недоліки не можуть знизити достоїнств цієї загалом хорошої, потрібної книжки. Вона стане в пригоді науковцям, вчителям, студентам, пропагандистам, допоможе дізнатися про історію виникнення та діяльності Вінницької партійної організації.

П. А. Хомич,
Р. П. Ростікус

В. Г. САРБЕЙ.

В. І. ЛЕНІН І ДОЖОВТНЕВА
СПАДЩИНА ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНИ,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1972, 286 с.

Посилена увага до історіографії та джерелознавства — характерна тенденція розвитку радянської історичної науки на сучасному етапі. І все ж великих монографічних праць з цієї проблематики з'явилося небагато, а зважаючи на те, що вони становлять інтерес для найширшого кола фахівців-істориків, вихід у світ кожної з них можна вважати важливою подією в історії історичної науки в СРСР. Тим більше безперечним історіографічним фактом слід вважати кожне дослідження, в якому розкривається невичерпне ідейно-теоретичне багатство творчої спадщини основоположників марксизму-ленінізму. Саме таким дослідженням є рецензована монографія досвідченого фахівця-історіографа В. Г. Сарбей.

Автора насамперед цікавлять ленінські теоретичні положення, що стосуються історії України, і він прагне якнайповніше розкрити їх ґрунтовну джерельну базу, конкретно показуючи, як геніальна ленінська думка критично освоювала дожовтневу спадщину історіографії України, позитивно сприймаючи тільки її демократичні і соціалістичні елементи і рішуче відкидаючи все консервативне та реакційне, зокрема буржуазний націоналізм.

В. Г. Сарбей — відомий автор бойових наступальних праць, у яких переконливо викриває писання українських буржуазних націоналістів. Критика фальсифікацій зарубіжного буржуазно-націоналістичного охвиста нашого часу пронизує й увесь зміст рецензованої монографії. Разом з тим автор глибоко і всебічно показує, як засновник і вождь більшовицької партії вів наполегливу боротьбу проти низки «духовних батьків» сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів. Ця боротьба висвітлена в книжці як у науковому, так і політичному аспектах. В. І. Ленін спростував хибні концепції деяких буржуазно-ліберальних авторів «Київської старини» і представників так званої школи Грушевського. Важко переоцінити значення викриття Володимиром Іллічем теорій буржуазно-націоналістичних лідерів УСДРП — Л. Юркевича, Д. Донцова, В. Левинського, М. Порша та ін. для становлення єдиної наукової марксистсько-ленінської концепції історії України. В. Г. Сарбей використовує не тільки літературні, а й архівні джерела.

Вождь революції був непримиренним і до будь-яких проявів великодержавного шовінізму, нещадно картаючи в своїх працях його носіїв і проповідників — від Струве і Вітте до Мілюкова і Пурішкевича. В рецензованій книжці докладно описана ця сторона революційної діяльності Воло-

димира Ілліча. Шкода, правда, що, торкаючись боротьби В. І. Леніна проти єврейського буржуазного націоналізму, автор обмежився лише констатацією ідейної спорідненості бундівців з діячами УСДРП і «Спілки». А, між тим, у даній праці це питання, на нашу думку, потребувало ширшого висвітлення, зважаючи на те, що, по-перше, в ленінській ідейно-теоретичній спадщині воно посідає чільне місце, по-друге, Україна була ареною досить активної діяльності бундівців, і, по-третє, актуальність викриття облуди єврейського буржуазного націоналізму в історичному минулому пояснюється необхідністю розв'язання завдань ідейно-політичної боротьби проти сionізму на сучасному етапі.

Непримиренність до буржуазного націоналізму всіх мастей поєднувалась у діяльності В. І. Леніна з дбайливим ставленням до кращих надбань багатовікової людської культури. Висловлені після перемоги Великого Жовтня настанови глави першого Радянського уряду про необхідність для будівництва пролетарської культури якнайширшого використання знань, вже вироблених людством¹, конкретизовані в праці В. Г. Сарбей на великому фактичному матеріалі про ленінське ставлення до спадщини дожовтневої української історіографії. Відомо, як нині фальсифікують її ідеологи українського буржуазного націоналізму. Вони безсоромно проголошують своїми однодумцями Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку та інших корифеїв української революційно-демократичної культури, які нещадно критикували націоналізм і пропагували ідеї дружби та братерства народів.

Велику роль у викритті цих перекохань історичної правди має відіграти рецензована книжка. У ній переконливо та аргументовано висвітлено ставлення В. І. Леніна і більшовицької партії до спадщини дожовтневої української історіографії, яка розвивалася у тісній, органічній взаємодії з російською історичною наукою. Автор цілком слушно розглядає основоположника української революційно-демократичної історіографії Т. Шевченка як діяча всеросійської революційної демократії; показує І. Франка найактивнішим пропагандистом прогресивних надбань російської культури; як кращу частину спадщини дрібнобуржуазного ідеолога М. Драгоманова вважає популяризацію ним творів класичної російської літератури, а, говорячи про прогресивну частину творчої спадщини буржуазно-ліберального історика М. Костомарова, підкреслює, що йдеться про діяча, який плідно працював на ниві історичних проблем як українського, так і російського народів.

І все ж названі діячі (звичайно, різні за своїми переконаннями і внеском у науку)

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 251.

належать насамперед українській культурі. Розгляд їх історіографічного доробку в аспекті інтересу до нього з боку В. І. Леніна дає змогу конкретно розкрити ставлення Комуністичної партії до надбань домарксистської історіографії взагалі і дожовтнєвої історіографії України зокрема, показати методологію і методику ленінської творчої лабораторії в опрацюванні та узагальненні фактичного матеріалу з вітчизняної історії. Певним упущенням автора є те, що в такому ж аспекті не проаналізовано історіографічну спадщину Г. Сковороди і О. Єфименко. Адже відповідний матеріал для цього є і в ленінських творах, і в документах, мемуарах та інших джерелах.

Хороше враження справляє розділ «Роль В. І. Леніна і дожовтнєвої марксистсько-ленінської історіографії в становленні наукового шевченкознавства». Автор зібрав і проаналізував максимум фактичних даних з життя і діяльності вождя більшовицької партії і на основі цього зробив переконливий висновок, сформулювавши його на початку розділу у такий спосіб: «Узагальнення ряду матеріалів дозволяє зробити висновок, що відоме ленінське висловлення з приводу заборони царизмом столітнього ювілею Кобзаря в 1914 р. ґрунтувалося на глибокому проникненні Володимира Ілліча в революційно-демократичну суть шевченкової спадщини» (стор. 124).

Значний інтерес являє опублікований у монографії новий фактичний матеріал з малодослідженої проблеми «В. І. Ленін і революційно-демократична спадщина І. Я. Франка». Особливо цінним є авторський аналіз згадки про Франка в ленінському контексті книжки відомого чорносотенця С. Н. Щоголева «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма». В. Г. Сарбей переконливо довів, що Щоголев, роздмухуючи небезпеку «українського сепаратизму», штучно і безпідставно об'єднав як цілковитих однодумців Грушевського і Франка, і це побачив Володимир Ілліч, звернувшись безпосередньо до творів названих авторів: «Якщо ліберальна основа світогляду Грушевського весь час тягнула його на буржуазно-націоналістичні манівці, то суспільно-політичні переконання революціонера-демократа кінця XIX — початку XX ст. наблизили Франка до повного сприйняття основних положень марксистського вчення» (стор. 275).

Науково обґрунтовано в рецензованій праці місце творчої спадщини М. Костомарова в багатій і різноманітній джерельній основі ленінської концепції «нового періоду російської історії (приблизно з 17 століття)»². Таким чином В. Г. Сарбей зробив істотний внесок у дискусію з цього

приводу, яка точиться між радянськими істориками. Дискусія має особливе значення, оскільки йдеться про концепцію, пов'язану з важливим етапом історичного розвитку нашої багатонаціональної Вітчизни, до того ж, саме того періоду, коли з Російською державою возз'єдналася і стала її органічною складовою частиною Україна.

На прикладі опрацювання В. І. Леніном деяких творів антицаристської публіцистики М. Драгоманова в монографії показано, як вождь більшовицької партії умів знаходити корисний фактичний матеріал навіть у тих працях, класову позицію авторів яких він різко критикував. Саме до таких авторів належав Драгоманов. Нещодавно «Комуніст України» (1972, № 11) виступив із застереженням проти ідеалізації цього видатного діяча дожовтнєвої вітчизняної культури. Вказуючи на його безперечні заслуги в боротьбі проти царського самодержавства і на те, що окремі антицаристські драгоманівські праці використовував і В. І. Ленін, авторитетний журнал нагадав про дрібнобуржуазні класові основи світогляду Драгоманова, його «націоналістичне міщанство», прямі виступи проти деяких основоположних принципів учення марксизму.

Всі названі тут моменти, які роблять неприйнятною радянським людям велику частину творчої спадщини Драгоманова, відзначені в рецензованій книжці. Автор спеціально зупиняється на ленінській критиці позиції Драгоманова (стор. 104, 240, 247) і, з свого боку, вказує на хибні положення драгоманівських праць (стор. 226—227, 228, 229, 234, 235). Водночас він показує, що і в суперечливій в цілому драгомановській спадщині В. І. Ленін умів знаходити такі праці, фактичний матеріал яких прислужувався революційній боротьбі марксистів-ленінців проти антинародного політичного режиму, царського самодержавства та угодовської політики контрреволюційного лібералізму.

Цінна монографія В. Г. Сарбея завершується висновками, які чомусь названо «заключенням», де піддано гострій критиці писання сучасних зарубіжних буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів української історіографії дожовтнєвого і радянського періодів. Вважаємо, що доцільно було б згадати тут і «теоретиків» китайської «культурної революції». Їх вульгаризаторсько-догматичним настановам повної зневаги до всієї культурної спадщини, виробленої в досоціалістичних суспільствах, протистоять чіткі положення ленінського вчення про «дві культури» в кожній культурі класово-антагоністичного суспільства. Ленінським ученням, що ґрунтується на класово-партійному підході до оцінки культурної і наукової спадщини минулого, повсякденно керуються радянські люди.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 132.

* * *

У вивченні ленінської теоретичної спадщини радянська історіографія має вагомий здобуток. Особливо інтенсивно ця проблема розробляється останнім часом, що є наслідком благотворного впливу рішень XX—XXIV з'їздів партії, постійного піклування ЦК КПРС про розвиток суспільних наук і посилення їх ролі в комуністичному будівництві.

Серед синтетичних праць, присвячених вивченню ленінської теоретичної спадщини щодо історії України, привертає увагу нещодавно видана монографія В. Г. Сарбея. В ній на основі творів В. І. Леніна, архівних і мемуарних джерел, публікацій дожовтневої і радянської преси висвітлено основні риси ленінського історико-матеріалістичного дослідницького методу, показано величезне історіографічне значення боротьби вождя партії проти великодержавного шовінізму і українського буржуазного націоналізму для вироблення наукової концепції історії України, розкрито основоположні принципи ленінського підходу до прогресивної спадщини дожовтневої української історіографії.

Зрозуміло, що в одній книжці важко проаналізувати і глибоко розкрити всі аспекти теоретичної спадщини В. І. Леніна стосовно дожовтневої історіографії України. Автор праці обмежився вивченням творчості лише найвидатніших представників просвітительсько-демократичного і революційно-демократичного напрямів цієї діянки науки, таких, як Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Драгоманов та І. Франко, але свій вибір не обгрунтував. Внаслідок цього читачеві важко збагнути, чому, скажімо, не розглядається окремо прогресивна спадщина М. Зібера, народників або революційно-демократична творчість Лесі Українки і М. Коцюбинського.

Зосередження уваги дослідника на спадщині лише чотирьох представників дожовтневої прогресивної історіографії України не дає достатнього уявлення про їх роль і значення в політичних і наукових інтересах В. І. Леніна. Особливо це помітно, коли робиться спроба розкрити місце творчої спадщини М. І. Костомарова у виробленні ленінської концепції про «новий період російської історії (приблизно з 17 століття)» і показати запозичення ленінського виразу «внутрішні турки» з антицаристської публіцистики М. Драгоманова.

На наш погляд, авторів не слід було обходити таку важливу проблему, як розвиток і популяризація ленінської концепції історії України у працях більшовицьких істориків-публіцистів В. В. Вакара, В. В. Воронського, О. Г. Шліхтера та інших, у листівках більшовицьких організацій, на сторінках місцевих і центральних більшовицьких газет. Адже однією з особливостей дожовтневої історіографії України, як і Росії в цілому, було те, що її прогресивний демократичний доробок творився поза межами офіційної університет-

ської науки. І показати процес зародження і становлення більшовицької історіографії вже в дожовтневий період конче потрібно, тим більше, що тоді вже працювали більшовики — визначні спеціалісти історичної науки.

Власне, В. Г. Сарбей лише частково дослідив джерельну основу ленінської концепції дожовтневої історії України. Він правильно наголошує на необхідності спеціального вивчення «україніки», розкиданої по всіх відділах кремлівської бібліотеки В. І. Леніна, але сам не дає ґрунтовного аналізу всього того багатства джерел, які прислужилися Володимирі Іллічу для вироблення наукової концепції історії України (стор. 47—55). У монографії дано тільки побіжний огляд збагачення наукової концепції дожовтневої історії України до свідом революційної діяльності В. І. Леніна (стор. 111—123).

Потрібно закинути авторові і за нечіткі оцінки деяких історичних осіб, які згадуються у книжці, зокрема Оксена Лоли, названого українським більшовиком (стор. 96). Тим часом Лолу В. І. Ленін називав українським соціал-демократом¹, адже він лише у 1914 р. примикав до більшовиків, а раніше і після цього, аж до своєї трагічної смерті 1919 р., був відомим діячем українських дрібнобуржуазних націоналістичних організацій—УСДРП і «Спілки». Як нам здається, автор безпідставно намагається видати мало не за більшовицьких шевченкознавців П. Л. Тучапського (стор. 144) і А. В. Луначарського (стор. 157—161), бо Тучапський під час опублікування статті зі згадкою про Т. Г. Шевченка був одним з лідерів УСДРП, а Луначарський у відповідний час — одним з керівників антиленінської групи «Вперед», підтримував зв'язки з українськими націоналістами і друкувався на сторінках їх журналу «Дзвін». Досить дивним є звинувачення В. Г. Сарбея на адресу відомого радянського шевченкознавця Є. П. Кирилюка, який жодного слова не говорить про вплив праць В. І. Леніна на погляди А. В. Луначарського щодо шевченкової спадщини (стор. 161—162), хоч Є. П. Кирилюк цілком має рацію, оскільки Луначарський відійшов від В. І. Леніна і більшовиків після поразки першої російської революції і повернувся до лав більшовицької партії тільки у 1917 р.

При висвітленні окремих подій автор не завжди дає посилання на історіографічні першоджерела. Розповідаючи, наприклад, про зустріч М. М. Коцюбинського з В. І. Леніном на Капрі 1910 р. (стор. 270), він відсилає читача до навчального посібника Н. П. Жук «Михайло Коцюбинський. Семінарії» (К., 1966), хоч вперше в радянській історіографії про це сказала вагоме слово і довела документально І. М. Коцюбинська в статті «Зустрічі з Лені-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35 стор. 160.

ним. Нова сторінка з біографії М. М. Коцюбинського», надрукованій 20 квітня 1962 р. на сторінках газети «Літературна Україна». Зустрічаються окремі огріхи: посилення на маловірогідні спогади (стор. 119, 248), фактичні помилки (стор. 114, 120, 257), описка в назві ленінської праці (стор. 259, 263).

Загалом монографія В. Г. Сарбея залишає суперечливе враження. З одного боку,

в ній дуже скрупульозно досліджуються деякі питання джерельної основи ленінських відомостей про дореволюційну історію України, а з другого — недостатньо висвітлено вплив В. І. Леніна на дожовтневу історіографію України. Тема «В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України» до кінця не розкрита у рецензованій книжці і потребує подальшого всебічного вивчення.

П. М. Шморгун

ГЕРОІЧНА ХОТИНЩИНА.

*Матеріали наукової сесії,
присвяченої 50-річчю
Хотинського повстання,
Видавництво Львівського
університету, 1972, 146 с.*

Хотинське повстання у січні 1919 р. — видатна подія в історії боротьби трудящих мас Північної Буковини проти румунських окупантів, за возз'єднання з Радянською Україною. З нагоди 50-річчя цієї події 20 січня 1969 р. в м. Хотині відбулася наукова сесія, матеріали якої опубліковані в збірнику «Героїчна Хотинщина».

Рецензована книжка містить матеріали сесії, що характеризують причини, які обумовили Хотинське повстання, розкриває хід цієї революційної події, розповідає про боротьбу трудящих Північної Буковини, зокрема Хотинського повіту, проти іноземних окупантів, за возз'єднання з УРСР, про радісні дні встановлення тут Радянської влади у червні 1940 р. та перші успіхи у розвитку економіки й культури, про масовий героїзм трудящих у роки Великої Вітчизняної війни, першої післявоєнної п'ятирічки, про розквіт народного господарства Чернівецької області, забезпечений у братній сім'ї народів Союзу РСР.

Зміст доповіді першого секретаря Чернівецького обкому КП України О. С. Григоренка, що вміщена в книзі, досить повно розкриває причини, хід і значення Хотинського повстання, його придушення колонізаторами, показує боротьбу трудящих за возз'єднання з УРСР, яка фактично не припинялася до знаменних днів червня 1940 р., коли трудящі Північної Буковини палко вітали своїх визволителів — воїнів Червоної Армії, відзначає великі досягнення після встановлення Радянської влади, героїчну боротьбу проти гітлерівських окупантів та їх румунських сателітів, характеризує небачений розквіт Чернівецької області в післявоєнний період.

У доповіді доктора історичних наук А. В. Лихолата докладно розповідається про Хотинське повстання, як героїчну сторінку боротьби трудящих Північної Буковини за владу Рад. Спираючись на значний фактичний матеріал, доповідач відзначає величезний вплив на боротьбу трудящих Північної Буковини Великої Жовтневої соціалістич-

ної революції, розповідає про встановлення на Північній Буковині Радянської влади.

Використовуючи архівні матеріали та спеціальні публікації, автор викриває зрадливість українських буржуазних націоналістів, які діяли разом з окупантами й під їх керівництвом. Цінно, що ця доповідь, як і інші, містить ряд ще не відомих широким колам читачів фактів, зокрема про підготовку й хід Хотинського повстання, про велику всебічну підтримку повстанців трудящими Радянської України.

Змістовно і досить аргументовано викладає матеріал доктор історичних наук І. І. Компанієць у доповіді «Боротьба трудящих Північної Буковини за возз'єднання з Радянською Україною». Показавши спільність історичного розвитку населення Північної Буковини й усієї України, автор відзначив, що великий вплив на розвиток революційної боротьби на західноукраїнських землях мали твори В. І. Леніна, ленінська газета «Искра», всесвітньо-історична перемога Великого Жовтня, утворення Української РСР.

Під керівництвом комуністів, під впливом всесвітньо-історичних перемог СРСР у будівництві соціалізму ця боротьба все далі посилювалася аж до знаменних червневих днів 1940 р.

Довідку доктора історичних наук І. І. Слинька була присвячена боротьбі Хотинського підпілля й партизанів проти німецько-фашистських загарбників і боярсько-румунських окупантів. В ній показано всенародний характер війни Радянського Союзу проти фашистських загарбників, про конкретні бойові дії на Україні, натхненником і організатором перемог яких була Комуністична партія. Особливу увагу доповідач акцентував на патріотичній бойовій діяльності підпільників Чернівецької області, передусім м. Хотина.

Значний інтерес викликає доповідь кандидата історичних наук Л. І. Васюка «Комуністи на чолі боротьби трудящих Буковини проти соціального і національного гноблення (1918—1940 рр.)», в якій наводилось багато фактів про створення і діяльність підпільних комуністичних організацій Північної Буковини, про велику постійну допомогу їм з боку КП України. Характерно, що, незважаючи на жорсто-

кий терор окупантів, на Північній Буковині вже у 1920—1921 рр. Комуністична організація об'єднувала понад 1 тис. чол. Як видно з доповіді, комуністи Північної Буковини діяли не ізольовано, а мали постійний зв'язок з компартіями України, Західної України, Румунії й Чехословаччини. Приклад комуністів наслідували підпільники-комсомольці, які боролися під керівництвом нелегальних партійних організацій.

З інтересом читаються вміщені у збірнику спогади учасників Хотинського пов-

стання Т. Н. Левадиюка, Т. І. Кантеміра, Т. І. Рашківського, Л. Я. Токана, Н. Л. Адажія. Зміст цих матеріалів ще раз підтверджує велике наукове й виховне значення мемуарних джерел. Позитивною якістю збірника є те, що він містить ряд документів, які відносяться до історії Хотинського повстання і значною мірою розкривають його зміст.

Рецензована книга, безперечно, зацікавить читачів, особливо студентів, викладачів та науковців.

В. П. Столяренко

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КАНАДЫ.

Изд-во «Наука», М., 1972, 231 с.

50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік привернуло особливу увагу дослідників до національних питань, поглибленого наукового вивчення історичного досвіду створення багатонаціональної соціалістичної держави. Лише соціалістичне суспільство, ліквідуючи приватну власність на засоби виробництва й експлуатацію людини людиною, відкриває шлях до справжнього розв'язання національних проблем в інтересах трудящих, усунення будь-якої расової дискримінації і національних утисків, створення великої співдружності вільних соціалістичних націй, об'єднаних спільною метою побудови комунізму.

Знищення соціального гніту є основою для побудови національних відносин у СРСР на принципах справжньої рівноправності націй і національностей, їх братерського союзу і взаємодопомоги, зближення в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва. Радянська влада забезпечила і гарантувала права національних меншостей, допомогла їм успішно подолати вікову відсталість, домогтися піднесення і розквіту своєї економіки і культури.

Яскрава картина розквіту соціалістичних націй різко контрастує із становищем у капіталістичних країнах. Незважаючи на гучні гасла національної рівності, капіталістичне суспільство неспроможне їх реалізувати, бо залишається основа національного гніту — класова нерівність, експлуатація трудящих мас крупним капіталом. Соціальний гніт неминуче породжує гніт національний, зверхність одних над іншими за правом сильного, національні утиски й расову дискримінацію.

Національні питання стають ареною гострих сутичок між двома світоглядом — соціалістичним і буржуазним. Ідеологи імперіалізму спотворюють саму суть національного питання, штучно відривають на-

ціональні явища від соціальних, надають першим перевагу над другими.

Тому наукова громадськість з інтересом зустрічає появу в світ марксистсько-ленінських досліджень з цих проблем як в цілому, так і на прикладах окремих країн. У цьому плані надзвичайно актуальною є підготовлена Інститутом етнографії ім. М. М. Міклухо-Маклая АН СРСР праця, що стосується національних проблем Канади. Фактично — це добре продуманий тематичний збірник нарисів, авторам яких удалося ґрунтовно показати еволюцію національних відносин у Канаді та їх специфіку, становище, культуру, побут, звичаї тих чи інших національних груп і вплив на них асимілятивних процесів. Тут докладно пояснюються історичні та соціально-економічні причини нинішнього ускладнення національних відносин у Канаді, всебічно висвітлюється альтернатива, яку висуває програма Комуністичної партії Канади з метою справедливого розв'язання національних проблем. Книжка відзначається стрункістю викладу матеріалу, об'єктивним підходом до вивчення подій і явищ, науково обґрунтованими висновками й рядом теоретичних узагальнень. Національні проблеми розглядаються у тісному зв'язку з проблемами соціальними.

Канада — своєрідна в етнічному плані країна, сучасне її населення склалося переважно з іммігрантів, які прибули з різних країн Старого Світу, або їх нащадків. Говорячи про формування етнічних груп Канади, М. Я. Берзіна цілком справедливо наголошує на загальних рисах етнічної історії Північної Америки і на особливостях Канади: уповільнені порівняно з США темпи економічного розвитку, тривала колоніальна залежність від метрополії, відсутність плантаційного господарства і африканських рабів, формування не одного, а двох основних народів країни — англо-канадського і франко-канадського. Їй вдалося показати основні етапи імміграції до Канади, історичні зміни в строках етнічному складі іммігрантів, пояснити причини припливу й відпливу імміграційних хвиль, місця розташування іммігрантів, їх основний рід занять.

Важку долю аборигенного населення

Канади — індіців та ескімосів — висвітлює у своєму нарисі Ю. П. Аверкієва, Бен Суанкей та Л. А. Файнберг. На багатому документальному матеріалі вони простежили зміни в становищі корінного канадського населення з найдавніших часів і до наших днів, дослідили процес колонізації і закабалення тубільців, витіснення їх з місць осідлості, а подекуди — прямого фізичного винищення. У праці викрито грабіжницькі методи дій компанії Гудзонової затоки, що була головним винуватцем розбою і свавілля на землях індіців, їх злигоднів, вимирання від голоду і хвороб.

Всесторонньо проаналізовано політику канадського уряду, спрямовану на прискорену асиміляцію та «інтеграцію» індіців та ескімосів у канадському суспільстві, тобто ліквідацію аборигенних груп як особливих етнічних спільностей.

Багато наведених у нарисі фактів ілюструють відверту економічну, соціальну й політичну дискримінацію корінного населення Канади, його жахливі умови життя та побуту. Автори висвітлюють процеси трансформації індіських обшин, класової диференціації в них, хворобливого, вимушеного пристосування аборигенів до капіталістичних відносин. Одночасно дослідники звертають увагу на посилення боротьби індіців та ескімосів за свої права в сучасних умовах і все більшу підтримку їх з боку прогресивних кіл канадської громадськості, зазначають, що Компартія Канади вбаєє в аборигенному дискримінованому населенні природного союзника робітничого класу і всіх трудящих у боротьбі за соціальну справедливість. Програма канадських комуністів передбачає надання індіцям і ескімосам справжніх, а не фактивних прав поряд із збереженням тих, що історично склалися, ліквідацію проявів расизму і дискримінації, виділення урядом необхідних субсидій для житлового будівництва, розвитку культури, освіти й охорони здоров'я аборигенів.

Складні проблеми відносин між двома основними націями країни — англо-канадською і франко-канадською висвітлює О. С. Сороко-Цюпа. Його нарис відзначається ґрунтовним історичним екскурсом, глибоко науковим аналізом багатого фактичного матеріалу. Переконливо розкрито справжні причини серйозного загострення напруженості у Квебеку, які коріняться, насамперед, в ускладненні соціально-економічних проблем капіталістичної Канади, а також у відсутності демократичного розв'язання національного питання. Автор простежує асиміляторську політику Лондона щодо франко-канадців до створення Конфедерації у 1867 р., показує історичні корені англо-саксонського шовінізму правлячої буржуазної верхівки, що й сьогодні позначається на кризових явищах у канадському суспільстві. Він висвітлює джерела соціальної, економічної, політичної та культурної нерівноправності франко-канадської нації в умовах існування Конфедерації. Важливим є висновок про трансформацію

національного питання у Канаді з складової частини боротьби проти колоніалізму (до 1867 р.) у внутрішню проблему, пов'язану з рухом за демократичні права, після проголошення Конфедерації. Науковцю вдалося показати переплетення в Квебеку національних і соціальних факторів у громадсько-політичній і класовій боротьбі робітничого класу і фермерства, довести негативний вплив атмосфери національної відчуженості на робітничий рух у Канаді, викрити реакційні, профашистські організації, що спекулювали на расових і націоналістичних передсудах та невдоволенні значної частини франко-канадського населення своїм нерівноправним становищем.

Програма Комуністичної партії Канади передбачає об'єднання зусиль усіх трудящих країни, незалежно від їх національності, з метою демократичного розв'язання національного питання як частини антиімперіалістичної, антиімперіалістичної боротьби. У нарисі правильно зазначається, що будь-які прояви дрібнобуржуазної ультралівизми, тактики терору і сепаратистських тенденцій у Квебеку можуть лише завдати шкоду розвитку масового революційного руху в Канаді, який, при умові провідної ролі в ньому робітничого класу, єдиний здатний розв'язати корінні соціально-економічні і національні проблеми шляхом боротьби за єдність країни, її незалежність, проти місцевих монополій та імперіалізму США.

В Канаді проживає понад мільйон осіб слов'янського походження. Причини імміграції слов'ян, її етапи, їх вклад у розвиток країни, у канадський демократичний і громадсько-політичний рух досконало і з належною повнотою розкрив А. М. Шлепаков. Автором визначені такі три основних етапи, які стосуються не лише слов'янської, а й неслов'янської імміграції до Канади: з кінця XIX ст. до початку першої світової війни, міжвоєнний час та період після другої світової війни. Міграційні хвилі, що прибивали до берегів Канади десятки тисяч слов'ян, залежно від періоду суттєво різнилися кількістю новоприбулих, переважанням серед іммігрантів тих чи інших національних компонентів, мотивами переїзду, основними місцями розташування, їх змінами тощо. Автор з повною підставою наголошує на заінтересованості ділових кіл і уряду Канади в одержанні дешевої робочої сили для розвитку промисловості й транспорту країни, освоєння і введення в господарський обіг нових земельних площ.

Значний науковий інтерес становить показ правового статусу слов'ян, особливостей асиміляції їх англо-канадською нацією, місця слов'ян в економіці Канади, їх галузевої зайнятості, соціального складу, участі в класовій боротьбі трудящих. Досить детально проаналізовано позитивні результати діяльності прогресивних слов'янських організацій, їх активну участь у демократичному русі, роль в збереженні і розвит-

жові передових культурних традицій, ознайомлення з ними неслов'янських груп населення. Схвальної оцінки заслуговує також висвітлення основних рис сучасної культури й побуту канадських слов'ян, складних асимілятивних процесів, специфічних мовних і культурних проблем канадців слов'янського походження.

Розглядаючи асиміляцію як об'єктивний процес канадської дійсності, автори книги мають рацію, коли стверджують, що збереження демократичних традицій національної культури тих чи інших етнічних груп є своєрідним проявом опору насильницькій асиміляції, протидією реакційним тенденціям, англо-саксонському шовінізму-ві та квебекському сепаратизму.

В останньому нарисі досліджується імміграція до Канади після другої світової війни та її вплив на економічний, демографічний і етнічний розвиток країни. Л. Н. Фурсова резонно заперечує твердження окремих буржуазних авторів про переважання політичних мотивів над економічними в міграції населення післявоєнного періоду. Вона відводить головну роль факторам економічним, хоча й визнає, що інколи політичні обставини робили значний вплив на прискорення або гальмування міграційного процесу. Канада, як і деякі інші капіталістичні країни, переживала післявоєнний економічний бум і відчувала потребу в додатковій робочій силі. Крім традиційного притоку переселенців з Британських островів, до Канади в цей час прибували вихідці з країн Центральної та Південно-Східної Європи, які здебільшого були представниками панівних експлуаторських класів, позбавлених своїх привілеїв народно-демократичними і соціалістичними революціями. Значну питому вагу мала строката за соціальним і національним складом маса іммігрантів з таборів «переміщених осіб».

Авторка проаналізувала зміни в імміграційній політиці й законодавстві Канади, показала їх відверту орієнтацію на захоплення імміграції англосаксів і часто расистсько-шовіністичне ставлення до іммігрантів небританського походження, особливо вихідців з країн Азії та негрів. Для окремих країн Азії навіть встановлювалась щорічна мізерна імміграційна квота. Співставлення імміграційного законодавства Канади та США показує їх подібність і, одночасно, суттєві відмінні риси. До особливостей післявоєнного імміграційного законодавства автор цілком слушно відно-

сить збільшення обмежень на в'їзд до Канади не тільки за національною та расовою ознакою («відбіркова або селективна імміграція»), а й з політичних міркувань. Зараз особлива увага звертається на «якість» іммігрантів — їх кваліфікацію, освіту, професію.

В нарисі зроблено ретельне дослідження етнічного складу післявоєнних іммігрантів до Канади. В 50-ті роки ХХ ст. кількість переселенців з Італії та ФРН збільшилася, в той час, як з Великобританії — зменшилася. Останнім часом дещо позвувалася французька імміграція. Внаслідок цих процесів різко зростало населення континентальноєвропейського походження, особливо італійців, німців, скандинавів. Л. Н. Фурсова відзначає надзвичайно високу концентрацію новоприбулих в найбільших індустріальних і культурних центрах Канади, глибоко висвітлює вплив імміграції на етнічні процеси, асиміляційні проблеми й проблеми натуралізації, викрила облудність тверджень про Канаду як країну необмежених можливостей і загального благоденства, показавши різні форми расової і національної дискримінації трудящих-іммігрантів, економічної експлуатації та соціального гніту.

Географічний та предметний показники, вміщені в кінці книжки, набагато полегшують користування нею, дають можливість швидко знайти потрібний матеріал.

Книжка не позбавлена й окремих недоліків. Автори обмежилися дослідженням національних проблем у цілому, а також аборигенної, французької та слов'янської груп населення Канади, залишивши практично поза увагою такі значні сучасні етнічні спільності, як скажімо, італійська або німецька. Мало показані характерні риси культури і побуту франко-канадського народу. Розділ про післявоєнну імміграцію до Канади обмежується 1965 роком. До речі, сама авторка подекуди виходить за ці хронологічні рамки, оперуючи даними 1966—1970 рр. Оскільки книжка вийшла в світ у 1972 р., варто було б довести дослідження до наших днів, використавши матеріали останнього перепису населення Канади, проведеного на початку 1971 р.

У цілому ж рецензована праця заслуговує високої оцінки, становить значний науковий і пізнавальний інтерес, є цінним внеском у вивчення національних проблем нашого північного сусіда — Канади.

Л. О. Лещенко

З ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНОГО СХОДУ.

Збірник статей.

Вид-во «Наукова думка»,
К., 1972, 232 с.

Відмітною рисою розвитку історичної науки на Україні останніми роками є значна активізація розробки проблем історії

і сучасного розвитку народів Азії та Африки. Цей важливий процес проявляється у створенні за рішенням Президії АН УРСР

Редакційна колегія: член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков, доктор історичних наук С. М. Пархомчук, кандидати історичних наук Д. М. Філіпенко, І. Ф. Черніков.

(1970 р.) в Інституті історії АН УРСР спеціального структурного відділу історії країн зарубіжного Сходу, кафедри історії та права країн Азії, Африки і Латинської Америки в Київському держуніверситеті, а також у зростанні в республіці кількості наукових кадрів, які займаються афро-азіатською проблематикою.

Розробка українськими істориками питань історичного розвитку народів Азії і Африки покликана відіграти значну роль в задоволенні інтересу широких кіл громадськості Української РСР до історичних наслідків національно-визвольних рухів, дедалі зростаючої ролі народів країн, що розвиваються, у світовому історичному і революційному процесі.

Видання рецензованої праці є значним внеском у розвиток сходознавства і африканістики на Україні. Наукове дослідження знайомить читача з широким колом важливих питань історії національно-визвольної боротьби й сучасного розвитку ряду країн Азії і Африки, а вдалий підбір тематики дозволяє розглядати його як колективну монографію, зміст якої зв'язаний єдністю задуму.

Книжка відкривається статтею доктора історичних наук С. М. Пархомчука — «К. Маркс і Ф. Енгельс про суть і характер колоніалізму». Автор на основі детального аналізу великої кількості праць К. Маркса і Ф. Енгельса успішно вирішує завдання систематичного викладу поглядів і вчення основоположників наукового комунізму з національно-колоніального питання.

В статті відзначається, що ще в середині XIX ст. Маркс і Енгельс вели запеклу боротьбу проти расистських теорій офіційних політиків і ідеологів капіталістичного Заходу про «неповноцінність» народів Азії і Африки, їх «нездатність» до самостійного існування й історичного розвитку, про «цивілізаторську» роль капіталістичних країн щодо цих народів.

Дослідник підкреслює, що К. Маркс і Ф. Енгельс на основі глибокого наукового аналізу сформулювали основи революційно-пролетарської політики з національно-колоніального питання й науково довели діалектичний взаємозв'язок між національно-визвольною боротьбою народів колоній і залежних країн з робітничим революційним рухом і боротьбою всіх трудящих у метрополіях, визначили завдання пролетаріату в цій боротьбі. Те, що автор безпосередньо пов'язує висвітлення теоретичних питань з сучасною боротьбою проти теорії і практики колоніалізму, має значну наукову і практичну цінність.

Висвітленню важливого періоду становлення й розвитку спільної боротьби національно-визвольних сил і міжнародного робітничого класу присвячена стаття Б. М. Забарка — «Організація «Міжнародна робітнича допомога» і національно-визвольний рух народів Сходу (1925—1929 рр.)».

Торкуючись діяльності створеної з ініціативи В. І. Леніна і Комінтерну органі-

зації «Міжнародна робітнича допомога» в зв'язку з боротьбою китайського та індійського народів за своє національне й соціальне визволення, науковець на основі цікавого фактичного матеріалу (в тому числі й архівних джерел) показує прагнення окремих загонів міжнародного пролетаріату досягти єдності й згуртованості в боротьбі проти колоніалізму, висвітлює практичну, політичну і матеріальну підтримку й допомогу, що подавалася Організацією антиімперіалістичної боротьби.

На велику увагу заслуговує дослідження Л. О. Лещенка «Американська політика «далекосхідного Мюнхена» в переддень війни на Тихому океані (1938—1941)».

Вивчення великої кількості літератури та різних документальних джерел дало можливість автору розкрити окремі аспекти далекосхідної політики Сполучених Штатів, зокрема переконливо показати як реакційні кола США, за допомогою антирадянщини й придушення національно-визвольного руху в Азії, намагалися використати як знаряддя своєї експансії японський імлітаризм.

Значний інтерес у статті Л. О. Лещенка становить аналіз еволюції японо-американських суперечностей в Китаї (саме на цьому наголошує автор), що в кінцевому підсумку призвело до війни між цими двома імперіалістичними хижаками.

Радянські вчені-африканісти вносять гідний вклад у вивчення минулого Африки, в пошуки рішень проблем, що стоять перед африканськими народами на сучасному, другому етапі національно-визвольних революцій — етапі боротьби за економічну незалежність. До успішної розробки африканської тематики на Україні слід віднести праці Д. М. Філіпенка, у тому числі надруковану в рецензованому збірнику статтю — «Західний Судан. Перші кроки до незалежності», в якій йдеться про становлення антиколоніального фронту в колишній французькій колонії — Західному Судані (зараз Республіка Малі) в роки другої світової війни. Написана на унікальному, вперше введеному в науковий обіг, історичному матеріалі, стаття заслуговує високої оцінки.

Великий фактичний матеріал та його глибокий аналіз дозволили автору не лише показати неспроможність твердження буржуазної пропаганди про «добровільне» надання Францією незалежності сучасній Республіці Малі, але й дати ключ до розуміння розстановки класових і політичних сил в цій африканській країні на сучасному етапі.

В 1972 р. всі народи Радянського Союзу, все прогресивне людство світу урочисто відзначили 50-річний ювілей Союзу Радянських Соціалістичних Республік — першої багатонаціональної країни соціалістичного типу. В цьому зв'язку слід нагадати, що першими азійськими країнами, які відчули на собі благотворний вплив радянської зовнішньої і національної політики, були сусіди Країни Рад — Туреччина, Іран і Аф-

ганістан. В той час у цих середньосхідних країнах завжди давала себе знати й інша зовнішньополітична тенденція — прагнення агресивних кіл і всіх без винятку імперіалістичних держав не допустити розвитку дружніх, добросусідських відносин Туреччини, Ірану і Афганістану з Радянським Союзом, перетворити їх території у плацдарми для нападу на СРСР. Значне місце в цих планах відводилося Туреччині.

Вміщена в збірнику стаття І. Ф. Чернікова — «З історії радянсько-турецьких відносин у 1939 — 1945 рр.» торкається того періоду, який в реакційній західній і турецькій історіографії фальсифікується особливо ретельно. Наукова цінність статті І. Ф. Чернікова полягає в тому, що в ній на конкретному фактичному матеріалі розкривається справжня суть миролюбної щодо турецького народу зовнішньої політики СРСР в період складної міжнародної обстановки другої світової війни.

Читач знайде в книзі багато цікавого й по ряду проблем розвитку Іраку і Афганістану. Якщо стаття Г. Г. Зибіної — «Важливий етап боротьби Іраку проти іноземних монополій» на конкретному історичному матеріалі розкриває боротьбу іракського народу в 1958 — 1963 рр. з англійськими нафтовими монополіями, то праця І. Г. Майдана — «З історії взаємин Афганістану з країнами світової соціалістичної системи» висвітлює більш як 50-річний досвід рівноправного політичного та економічного співробітництва Радянської країни з Афганістаном, а також розвиток взаємовигідного співробітництва цієї держави з іншими країнами соціалістичної співдружності.

Безумовно позитивної оцінки заслуговує те, що в збірнику знайшов відображення аналіз неоколоніалістської суті політики ФРН щодо країн Африки. Стаття В. Г. Шербака — «Західнонімецькі монополії і неоколоніалізм в Африці (1960 — 1969 рр.)» якраз і присвячена цій темі.

Для археологів та істориків, а також широкого кола читачів великий інтерес становить стаття А. П. Ковалівського — «Ал-Масуді про слов'янські язичеські храми». В ній міститься творчий, оригінальний аналіз, даний вченим свідченням стародавніх арабських письменників і мандрівників (IX—X ст.) про східних слов'ян.

Даючи загальну високу оцінку рецензованих праць, слід відзначити й деякі, іноді значні, недоліки, наявні в ній.

На нашу думку, назва книги не повною мірою відбиває її зміст. Більш вдалою була б назва — «З історії країн зарубіжної Азії і Африки».

В статті Г. Г. Зибіної бажано було б дати короткий виклад подій, зв'язаних з боротьбою Іраку за контроль над своїми

нафтовими ресурсами, з урахуванням тих змін, які сталися в країні за останні роки.

Серйозних критичних зауважень заслуговує стаття Д. М. Філіпенка і В. М. Рябоконт — «Зарубіжний Схід у післявоєнній українській історіографії». По-перше, назва статті не відповідає повною мірою її змісту, оскільки в ній розглядаються праці не лише українських істориків. Крім того, праці, про які йде мова, торкаються не лише Сходу, а й Африки.

По-друге, в статті не висвітлена наукова діяльність ряду сходознавців Харкова, Львова та інших міст республіки. Чомусь зовсім обійдені мовчанням фундаментальні дослідження професора Львівського університету Р. М. Бродського, ряд праць киян З. А. Єнольського та А. А. Озадовського. Нічого не сказано про роботу кафедри історії та права країн Азії, Африки і Латинської Америки при Київському університеті, про захист українськими радянськими істориками дисертацій з вищезгаданих проблем.

Книжку О. М. Яковлева «Ідеологія американської імперії», яка згадується в статті, не можна розглядати як частину досягнень української радянської історіографії, оскільки її автор не живе й не працює на Україні. Ця праця перекладена українською мовою й становить не «певний інтерес», як твердять автори статті (стор. 227), а є, на нашу думку, цінним науковим дослідженням.

«Радянські вчені, — зазначається в статті, — зробили великий вклад у розробку проблем некапіталістичного розвитку країн, які розбили кайдани колоніального рабства» (стор. 221). Далі йде перелік прізвищ авторів, як загальносоюзних істориків і економістів, так і українських. Проте в цьому переліку немає прізвища відомого радянського історика Г. Ф. Кіма.

Спірними, на нашу думку, є оцінки авторами статті деяких положень аналізованих ними праць (стор. 221 — 222, 225).

Таким чином, Д. М. Філіпенко і В. М. Рябоконт далеко не повною мірою виконали завдання, визначеного в передмові збірника: «...підбити підсумки того, що зробили в післявоєнний час українські дослідники, які вивчають історію зарубіжних країн Сходу» (стор. 9). Стаття, на жаль, має дуже поверховий характер і не дає читачеві уяви про досягнення української радянської історіографії та стан сходознавства на Україні.

Незважаючи на вказані зауваження, праця «З історії зарубіжного Сходу» є значним внеском у наукову розробку проблем історії країн Азії і Африки і стане в пригоді не лише науковцям, студентам, пропагандистам, але й широкому колу читачів.

В. І. Волковинський, П. Ф. Кирпенко

Хроніка та інформація

ПРИВІТАННЯ ДРУЗІВ

З нагоди 50-річчя утворення СРСР Інститут історії АН УРСР одержав таке привітання з Чехословацької Соціалістичної Республіки:

Шановні товариші, дорогі друзі!

Братній радянський народ і все прогресивне людство відзначають 55-ті роковини перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Прийміть, будь ласка, від колективу співробітників Інституту історії європейських соціалістичних країн Словацької Академії наук в м. Братиславі наші щирі вітання та побажання дальших творчих успіхів у розвитку марксистсько-ленінської історичної науки. Трудящі всієї нашої батьківщини і разом з ними працівники нашого Інституту з великою творчою активністю включились у відзначення цих ювілеїв. Інститут організував два наукових симпозиуми і видав три публікації, присвячені перемозі соціалістичної революції, утворенню багатонаціональної Радянської держави та успіхам радянської історіографії, здобутим нею за минулі 50 років.

В наукових установах, на підприємствах,

у школах та інститутах наші співробітники прочитали десятки лекцій, в яких ознайомили трудящих і молодь з епохальним значенням виникнення й розвитку першої в світі багатонаціональної соціалістичної держави.

Нам хотілось би зазначити, що ті скромні успіхи, яких ми досягли в розвитку історичної науки і дослідженні чехословацько-радянських відносин, великою мірою обумовлені Вашими досягненнями, Вашою прямою і непрямою допомогою нашим науковим кадрам. Ми хотіли б висловити також своє шире побажання, щоб наше співробітництво, братерське взаєморозуміння і взаємна підтримка й надалі розвивались та поглиблювались в інтересах дальшого розвитку марксистської історіографії, виховання людини соціалістичного суспільства і зближення наших народів.

Директор Інституту історії
європейських соціалістичних країн
Словацької Академії наук,
професор, доктор історичних наук
Я. Грозієнчик

Братислава
21 грудня 1972 р.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ В. І. ЛЕНІНА — 50-РІЧЧЮ УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РСР

Підготовка до славного ювілею нашої багатонаціональної соціалістичної Батьківщини та його святкування визначили основний зміст роботи Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна в 1972 р., її напрямки і форми.

Керуючись Постановою ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», наш колектив спрямовував свої зусилля на те, щоб якомога повніше розкрити роль В. І. Леніна в утворенні багатонаціональної соціалістичної Вітчизни, всебічно висвітлити велич досягнень і перемог народів СРСР і, зокрема, українського народу в сім'ї братніх республік, показати триумф ленінської національної політики КПРС, грандіозність завдань дев'ятої п'ятирічки,

всіляко сприяти мобілізації трудівників міста й села на успішне виконання історичних накреслень XXIV з'їзду партії.

Впливовість і ефективність музейної пропаганди значною мірою залежить від наукового й художнього рівня експозиції, її політичної спрямованості та ідейного змісту. Тому дирекція і партійна організація музею приділяли роботі над експозицією особливо пильну увагу. Ми подбали про глибоке розкриття найважливіших положень Постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», щоб якнайяскравіше проілюструвати теоретичну і практичну діяльність Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна, спрямовану на об'єднання соціалістичних республік в еди-

ну багатонаціональну державу, на згуртування радянських народів у комуністичному будівництві.

Науковці музею відшукали в архівах Москви, Ленінграда, Києва й Харкова, у фотохроніці ТАРС, РАТАУ, в різних музеях країни понад 150 нових документів з ювілейної тематики. Більшість їх також представлено в експозиції. Це — численні телеграми, резолюції зборів трудящих, літокопії постанов РНК, рідкісні фотографії, що широко розкривають історію об'єднального руху в нашій країні, справді братерську взаємодопомогу народів у боротьбі проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, керівну і спрямовуючу роль В. І. Леніна, партії в інтернаціональному згуртуванні трудящих. Великий інтерес становлять розпорядження В. І. Леніна про подання фінансової допомоги Білорусії, Вірменії, Україні; протоколи засідань українського уряду щодо відправки 30 вагонів цукру в Червону Латвію; фотодокумент «Україна по-братньому ділиться хлібом», на якому зафіксовано відправку ешелона з українським зерном голодуючим братам у Поволжя, та ін.

Нові документи сконцентровані переважно в XIV-му залі музею, експозиція якого охоплює діяльність В. І. Леніна в 1922—1923 рр., тобто якраз у період утворення Союзу РСР. Поряд з рукописами ленінських праць з державного будівництва тут представлені рішення губернських з'їздів, волосних конференцій і засідань місцевих Рад, які палко схвалювали ідею створення братерського союзу російського, українського та інших народів; документи й матеріали VII Всеукраїнського з'їзду Рад — доповідь М. В. Фрунзе на з'їзді, вітальні телеграми від В. І. Леніна, Киргизької АРСР, Військової Академії робітничо-селянської Червоної Армії, багатьох робітничих, селянських і червоноармійських колективів на адресу з'їзду та ін.

Привертає увагу повідомлення газети «Пролетарий» «В. І. Ленін у Харкові». В ньому сказано, що в день відкриття VII Всеукраїнського з'їзду Рад В. І. Ленін у Москві виголосить по радіотелефону привітальне слово з'їздові Рад. Завдяки поставленим у залі засідань з'їзду підсилювачам усі делегати виразно чути будуть вожда світової революції¹.

Як відомо, через тяжкий стан здоров'я В. І. Ленін не зміг виголосити промову, але цей документ свідчить про те значення, якого надавав Володимир Ілліч Україні в утворенні Союзу РСР.

Вперше в експозицію цього залу включені фотознімки будинку в Харкові (колишній театр Мусурі), в якому проходили засідання VII Всеукраїнського з'їзду Рад, фотографії делегатів України на X Всеросійському з'їзді Рад, залу засідань I Всесоюзного з'їзду Рад. Крупним планом дано зображення гербів, представлено ори-

гінали Конституцій союзних республік, відтворено карту Союзу РСР у кордонах 1924 р., виставлено картину художника А. Костюченка «Над картою Батьківщини», художнє панно «Ленінська дружба народів», інкрустоване по дереву народним умільцем Л. П. Зушиком.

Значне місце в експозиції відведене висвітленню зобов'язань колективів передових підприємств, будов, колгоспів і радгоспів республіки, які включилися в соціалістичне змагання за гідну зустріч славного ювілею і дострокове виконання дев'ятої п'ятирічки. Такі зобов'язання є своєрідною трудовою перекличкою поколінь за піввіку. Свої соціалістичні зобов'язання передові колективи передають у музеї в урочистій обстановці, в присутності численних відвідувачів, представників громадськості. Про цю подію розповідається по радіо, телебаченню, в пресі.

Складовою частиною роботи над експозицією було виготовлення стаціонарних і пересувних виставок фотодокументів, присвячених 50-річчю СРСР. Загальне схвалення, наприклад, здобула виставка, що експонується у вестибюлі музею. Вона складається з двох розділів і включає більше 150 документів. У першому розділі висвітлюється розробка В. І. Леніним програмних положень і політики партії з національного питання, як вирішальної передумови утворення багатонаціональної Радянської держави, показано процес становлення нових взаємовідносин між народами Росії після Жовтневої революції і практичну діяльність Володимира Ілліча в період утворення СРСР. У другому розділі йдеться про розвиток економіки, науки й культури в країні, поліпшення добробуту трудящих, зміцнення державності національних республік. Експоновані тут документи розкривають роль партії, як політичного вождя радянського народу, свідчать про всесвітньо-історичне значення утворення Союзу РСР. Було виготовлено й невелику пересувну виставку. Вона супроводжувала виступи лекторів в областях республіки. Аналогічну виставку «В. І. Ленін — натхненник і організатор СРСР» ми надіслали в дар музеєві В. І. Леніна в м. Братиславі.

Значну допомогу наш колектив подав партійним організаціям республіки в перебудові та оформленні ленінських народних музеїв, кімнат, залів, окремих розділів, стендів, присвячених 50-річчю утворення Союзу РСР. Тут добре прислужилася підготовлена науковцями музею і надрукована на фабриці Укррекламфільм (3,5 тис. примірників) ілюстративна виставка про 50-річчя СРСР. Її документи яскраво свідчать про чудові успіхи в комуністичному будівництві, з якими радянський народ, керований Комуністичною партією, зустрів золотий ювілей своєї Батьківщини.

Робота над експозицією — це лише частина наших заходів у підготовці до 50-річчя СРСР. Друга частина — науково-ме-

¹ «Пролетарий», 5 грудня 1922 р.

тодична і лекційна робота. Це, насамперед, розробка методичних порад про те, як і де в лекціях-екскурсіях пов'язувати положення Постанови ЦК КПРС «Про 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» з лєнінськими документами, як показати, що цей історичний документ безпосередньо впливає з лєнінського вчення, доповнює і розвиває його в нових історичних умовах. Такі поради, попередньо обговорені на науково-методичній нараді, було віддруковано й роздано лекторам для використання в пропагандистській роботі.

Науково-лекторський колектив музею підготував три нових публічних лекції: «В. І. Ленін — організатор і натхненник СРСР»; «Всесвітньо-історичне значення утворення Союзу РСР»; «Торжество лєнінської національної політики». Працівники музею регулярно виступають з цими лекціями перед трудящими республіки на промислових підприємствах, будовах, у колгоспах і радгоспах.

В ювілейному році в залах музею відбувалися піонерські лінійки та збори дружин, зустрічі з делегатами VII Всеукраїнського, X Всеросійського і I Всесоюзного з'їздів Рад. Проводилися семінари пропагандистів, лекторів, політінформаторів, науково-теоретичні студентські конференції, присвячені знаменній даті.

Велике виховне значення мали зустрічі поколінь, на які запрошувалися робітнича молодь і члени Ради старих комуністів при музеї.

В кінозалі протягом року працювало два молодіжних лекторії та один кінолекторій про 50-річчя СРСР.

Використовувалися й інші форми пропагандистської роботи. Цікавими були, наприклад, тематичні вечори передових виробничих колективів м. Києва, на яких підводилися підсумки соціалістичного змагання, трудівники брали зобов'язання достроково виконати завдання дев'ятої п'ятирічки.

Хвилюючими були збори, під час яких в урочистій обстановці вручалися членські квитки тим, хто недавно був прийнятий у партію та в комсомол. В музеї В. І. Леніна відбувалося посвячення в солдати і прийняття військової присяги.

Для пропаганди матеріалів про 50-річчя СРСР науково-лекторський колектив широко використовує радіо, телебачення й пресу. Так, наприклад, встановилося тісне співробітництво музею з херсонською газетою «Наддніпрянська правда», яка на своїх сторінках регулярно друкувала статті за матеріалами музею про утворення СРСР. В такий спосіб ми організували для населення Херсонської області заочні лекції-екскурсії по залах музею.

Нині наш колектив готується до відзначення 70-річчя II з'їзду РСДРП. Спираючись на досвід роботи, набутий у період підготовки до піввікового ювілею утворення СРСР, ми розширюємо й урізноманітнюємо форми пропаганди ідейної лєнінської спадщини.

А. Ф. Меленевський

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В ХАРКІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ім. О. М. ГОРЬКОГО

12 — 15 грудня 1972 р. у Харківському державному університеті ім. О. М. Горького відбулася наукова конференція, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. На ній було представлено 518 доповідей і повідомлень від 15 секцій і 20 підсекцій.

На пленарному засіданні, яке відкрив вступним словом ректор університету чл. кор. АН УРСР, проф. В. Г. Хоткевич, з доповіддю на тему «Утворення СРСР — торжество лєнінської національної політики» виступив зав. каф. історії СРСР, лауреат Державної премії Української РСР, проф. С. М. Корольовський. Він докладно спинився на характеристики національної програми В. І. Леніна і більшовиків, детально висвітлив процес боротьби за здійснення цієї програми.

З великою увагою на пленарних засіданнях конференції були заслухані доповіді професорів Г. М. Окладного, О. М. Васильєва і В. М. Довгопола. Г. М. Окладний присвятив свій виступ темі «Інтернаціональний принцип створення КПРС»,

в якому підкреслив, що невід'ємною складовою частиною лєнінської національної програми була вимога побудови партійних та інших організацій робітничого класу за інтернаціональною ознакою.

О. М. Васильєв у доповіді «В. І. Ленін про економічні аспекти утворення Союзу РСР» зупинився на вченні В. І. Леніна про економічні передумови утворення багатонаціональної держави робітників і селян, значення об'єднання союзних республік в єдину державу.

В процесі соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні спостерігається вирівнювання економічного й культурного рівня життя всіх народів, формується передумови як в матеріальній, так і духовній сферах для дальшого зближення націй і народностей СРСР. Розглядаючи цих питань присвятив свою доповідь В. М. Довгопол «Розквіт і зближення соціалістичних націй — закономірність розвитку радянського суспільства».

У роботі конференції взяли участь гості з Познанського університету ім. Адама

Мішкевича доценти Ю. Можити та Ю. Заболоцька, яка привітала учасників конференції з великим святом—50-річчям утворення СРСР від імені і за дорученням партійної організації й професорсько-викладацького складу Познанського університету. Ю. Можити виступив на засіданні історичної секції з доповіддю «Участь поляків у боротьбі за Радянську владу в СРСР».

Жваву дискусію викликали доповіді та повідомлення, проголошені на секціях і підсекціях конференції. Так на секції історії КПРС проф. І. Ш. Черномаз виступив з доповіддю «Розвиток поглядів В. І. Леніна на утворення Радянської багатонаціональної держави», доц. А. Д. Перевозов—«В. І. Ленін про основні принципи національної політики Комуністичної партії», доц. В. Я. Білоцерківський—«Національно-культурне будівництво на Україні в другій половині 20-х років—втілення в життя ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму», доц. Ю. В. Шиловцев—«Питання про утворення СРСР в історико-партійній літературі України (1922—1923 рр.)», аспірант О. П. Костянко—«Критика буржуазної фальсифікації історії утворення СРСР».

Про роль В. І. Леніна і Комуністичної партії в утворенні та розвитку СРСР на секції історичного факультету доповідали проф. П. І. Гарчев «Комуністична партія—натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР», доц. Б. М. Барак—«Перша Конституція СРСР», доц. В. І. Булах—«Ленінське вчення про багатонаціональну соціалістичну державу (про принципи ра-

дянської федерації)», доц. М. А. Литвиненко—«Успіхи України в братерській співдружності народів СРСР», проф. С. І. Сидельников—«Міжнародне значення утворення СРСР», доц. М. П. Підлісний—«Основні принципи зовнішньополітичної діяльності Радянської держави». Ряд доповідей було присвячено історіографії утворення СРСР: проф. А. Г. Слюсарський—«Утворення й розвиток УРСР у світовій прогресивній публіцистиці та історіографії», аспірант М. О. Малиновський—«Утворення СРСР у радянській історіографії».

На секціях політичної економії та економічного факультету основна частина доповідей була присвячена питанням всебічного розвитку Радянського Союзу, побудові розвинутого соціалістичного суспільства і розгортанню на цій основі будівництва матеріально-технічної бази комунізму.

На секціях філософії та наукового комунізму були порушені питання комуністичного виховання, дружби і співробітництва радянських народів, розвитку і зближення соціалістичних націй і народностей СРСР.

На заключному пленарному засіданні проф. В. Г. Хоткевич відзначив високий ідейно-методологічний та теоретичний рівень доповідей, представлених на конференцію, що проходила при великій активності професорів, викладачів, аспірантів і студентів університету. В обговоренні доповідей і повідомлень учасники конференції висловили ряд цінних пропозицій і думок для дальшої розробки окремих проблем і питань.

В. М. Довгопол

СІЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ У БІЛОКРИНИЦІ

Кілька років тому учні Білокриницької середньої школи Кременецького району на Тернопільщині під керівництвом учителя історії Ю. П. Юркевича розпочали збір матеріалів про минуле й сучасне рідного села. Особливу увагу цій роботі приділяють члени історико-краєзнавчого гуртка, який об'єднує учнів-старшокласників—пристрасних слідопитів і мандрівників.

Було зібрано більш як півтори тисячі оригінальних експонатів—пам'яток археології, історії, народних промислів, нумізматики. Зусиллями школярів та дирекції школи при методичній допомозі наукових працівників Кременецького краєзнавчого музею 28 вересня 1972 р. відкрито сільський краєзнавчий музей, під експозиційну площу якого відведено 100 м². Складається він з трьох відділів: природа краю, історія радянського часу та історія радянського періоду.

Матеріали першого відділу розповідають про місцеву флору і фауну, тут демонструються зразки корисних копалин локально-

го характеру. Подано природничо-географічну характеристику села, його розміщення. На численних фотографіях—чудові краєвиди Кременецьких гір.

Експозиція другого відділу розпочинається матеріалами епохи неоліту, що були зібрані юними дослідниками на березі р. Ікви. Тут, зокрема, представлені унікальні крем'яні ножі, серпи, мотики, наконечники стріл, пряслиці, фрагменти ліпної кераміки тощо. Варто зазначити, що юний слідопит—учень Білокриницької школи Олександр Бондарчук протягом 1968—1971 рр. в басейні річки Ікви на околиці села виявив поселення епохи бронзи і раннього залізного віку та 20 стоянок комарівської культури. Цікаво, що в березні 1970 р. на секції бронзи Всесоюзної археологічної конференції, що проходила у Львові, він (тоді учень IX класу) зробив повідомлення про виявлене у с. Білокриниці поселення комарівської культури.

Білокриниця—дуже давнє село, перша згадка про нього—9 травня 1438 р.—міс-

тяться у грамоті Великого князя литовського Свидригайла, якою він дарував Кременцю Магдебурзьке право. У другій половині XVI ст. князі Збараські спорудили тут замок, що зберігся й донині, правда, він кілька разів перебудовувався і добу-довувався, а тому втратив свій первісний вигляд. Наприкінці XIX ст. в замку знаходилась лісгосподарська школа, а з 1940 р.— Кременецький лісотехнічний технікум, про що розповідають матеріали музею.

У Білокриниці побувало чимало визначних діячів минулого, зокрема в 1846 р., подорожуючи по Волині, тут зупинявся Т. Г. Шевченко. В музеї експонується плакат «Т. Г. Шевченко на Кременеччині» (до 125-річчя перебування великого поета в цій місцевості), «Малий кобзар» Т. Г. Шевченка, виданий у Кременці 1922 р., та інші матеріали. З інших діячів, що відвідали село, варто згадати М. І. Костомарова, М. П. Драгоманова, М. М. Коцюбинського, М. М. Пржевальського.

В музеї представлено чимало землеробських та сільськогосподарських знарядь праці, численні старовинні речі побутового вжитку, зразки вишивок, одяг.

У розділі «Нумізматики» експонується близько 300 монет різного часу і країн, в альбомах зберігаються паперові гроші.

На окремих стендах і вітринах містяться матеріали, що висвітлюють боротьбу трудящих за перемогу Великого Жовтня в роки громадянської війни.

Експонуються матеріали і документи, які характеризують тяжке соціально-економічне становище трудящих під гнітом панської Польщі в 1920—1939 рр.

Важливі соціалістичні перетворення були проведені в селі після вересневих подій 1939 р. Цій темі присвячено великий третій відділ експозиції. Оформлені стенди про участь місцевого населення в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.

Ряд матеріалів висвітлюють походи у 1943—1944 рр. партизанських з'єднань двічі Героїв Радянського Союзу С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова та Героя Радян-

ського Союзу А. З. Одухи. Гуртківці виготовили кілька альбомів, в яких зібрано чимало матеріалів, документів, листів, фотографій, спогадів учасників Великої Вітчизняної війни — жителів села.

Великий стенд з численними знімками, діаграмами, речами присвячений сучасному багатогалузевому господарству, яким є колгосп ім. XXIII з'їзду КПРС. Тут же — портрети передовиків колгоспного виробництва, серед них колишня ланкова, делегат XXIII з'їзду КПРС І. М. Боярська, завідувача свинофермою, делегат XXIV з'їзду КП України О. А. Поліщук.

Невпинно зростає культура та освіта колгоспного села і це теж знайшло своє відображення в експозиції музею. Матеріали свідчать про діяльність побудованих на кошти колгоспу сільського Будинку культури та нової середньої школи. Представлені документи і нагороди кращих педагогів — Заслуженого учителя УРСР К. К. Вікторовського та Т. І. Ільєвської, нагородженої орденом Леніна.

Юні слідопити підтримують зв'язки з учасниками Великої Вітчизняної війни, які живуть за межами села. Вони зібрали цінний матеріал про Героя Радянського Союзу Б. С. Варава, який загинув у січні 1945 р. Нині батьки героя проживають у Білокриниці. Інтернаціональний гурток, яким керує учителька іноземної мови Л. П. Мельничук, веде листування з піонерами НДР, Польщі та інших соціалістичних країн.

Рада музею складається з 8 чол., її очолює директор на громадських засадах, учитель історії Ю. П. Юркевич.

Білокриницький сільський краєзнавчий музей завоював собі славу кращого музею не тільки на Кременеччині, а й у всій Тернопільській області. Він став науково-методичним центром краєзнавства. Багаті матеріали, зібрані тут, використовуються у навчально-виховній роботі школи, особливо вчителями історії, літератури, біології, суспільствознавства.

Г. І. Чернихівський.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ І. Я. КОШАРНИМ І М. Д. ЮЩЕНКОМ

3 січня 1973 р. на засіданні Вченої ради по присудженню вчених ступенів історичного факультету Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів. Франка відбувся прилюдний захист в. о. завідувача кафедри історії УРСР цього ж університету І. Я. Кошарним на тему «Культурне будівництво в західних областях Української РСР (1939—1958 рр.)» на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.

Офіційними опонентами виступили д-ри і. н., професори — завідувачий кафедрою теорії та практики культосвітньої роботи Київського Інституту культури Г. М. Шевчук, завідувачий кафедрою наукового комунізму Київського технологічного інституту легкої промисловості П. П. Бачинський та завідувачий кафедрою історії журналістики Львівського держуніверситету П. Т. Цьок.

В обговоренні взяли участь д-ри і. н.

професори П. С. Зашкільняк, М. К. Івасюта, Й. Д. Черниш, доц. В. Ф. Інкін. У виступах було дано високу оцінку праці І. Я. Кошарного, яка є результатом більш як десятирічних досліджень автора. З цієї тематики І. Я. Кошарний опублікував більше десятка наукових праць, ставши одним з провідних дослідників іс-

торії культурного будівництва в західних областях Української РСР.

Вчена рада історичного факультету одностайно ухвалила присвоїти І. Я. Кошарному вчений ступінь доктора історичних наук.

Д. Д. Низовий

12 грудня 1972 р. на засіданні Об'єднаної вченої ради по присудженню вчених ступенів із спеціальності «Історія КПРС» при Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації «Ідейно-політична робота Компартії України по мобілізації мас на розгром фашизму в роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941—травень 1945 рр.) на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідувачим кафедрою наукового комунізму Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького М. Д. Ющенком.

Офіційні опоненти — Заслужений діяч науки РРФСР, д. і. н., проф. Ф. Д. Кретов, доктори і. н., професори А. Ф. Юденков, М. О. Буцько, М. А. Акопов — відзначили, що дисертація М. Д. Ющенка, написана на високому ідейно-теоретичному

рівні, є ґрунтовним науковим дослідженням форм, методів і результатів ідейно-політичної діяльності КП України, спрямованої на зрив фашистського плану «блискавичної війни» висвітлює роботу комуністів серед населення тимчасово окупованих ворогом районів, особливо їх боротьбу проти пропаганди фашистської ідеології, розповідає про діяльність партійного підпілля, яке перешкоджало окупантам грабувати й знищувати народне майно, всіляко допомагало наступаючим радянським військам. Значне місце в дисертації відведене ідеологічній роботі партії в період відбудови народного господарства республіки й остаточного розгрому німецько-фашистських загарбників. Вчена рада одностайно присудила М. Д. Ющенку вчений ступінь доктора історичних наук.

П. І. Бакуменко

МИКОЛА ПОРФИРОВИЧ РУДЬКО

5 січня 1973 р. раптова смерть обірвала життя доцента історичного факультету Київського державного університету, кандидата історичних наук Миколи Порфирівича Рудька.

М. П. Рудько народився 17 грудня 1925 р. в с. Солониївка Котелевського району Полтавської області. В 1943 р., ще до закінчення середньої школи, він став до лав Червоної Армії і взяв активну участь в боях проти німецько-фашистських загарбників. Його було тричі поранено. М. П. Рудька нагороджено орденом Червоної Зірки та медалями.

Після демобілізації з армії Микола Порфирівич продовжив навчання і в 1950 р. закінчив історичний факультет Омського педагогічного інституту, а в 1953 р. — аспірантуру при кафедрі історії СРСР Київського державного університету з успішним захистом кандидатської дисертації на тему «Будівництво радянської вищої школи в Українській РСР в 1918—1925 рр.».

З 1953 р. М. П. Рудько працював старшим викладачем, згодом — доцентом кафедри історії СРСР Київського державного університету і проявив себе здібним лектором і чуйним вихователем студентів. Одночасно він працював над розробкою важливих проблем вітчизняної історії, зок-

рема в галузі історії культури українського народу і розвитку революційного руху на Україні. М. П. Рудько брав участь у написанні двотомної «Історії Києва», колективної монографії «Вища школа Української РСР за 50 років» (К., 1967). Ним опублікована монографія «Тарас Шевченко і Київський університет» (К., 1959) та понад 100 статей в різних наукових виданнях (в тому числі ряд статей і в «Українському історичному журналі»).

Останні роки М. П. Рудько розробляв проблему «Революційне народництво на Україні в 70-х роках XIX ст.» і опублікував з неї ряд статей, в яких повідомив про знайдені ним нові документи з історії революційного руху на Україні тощо. Смерть перервала його роботу над гранками монографії, що має бути незабаром випущена видавництвом КДУ, і рукописом докторської дисертації, прийнятої до захисту Вченою радою історичного факультету Київського державного університету.

Все життя М. П. Рудька — вченого, педагога, вірного сина Комуністичної партії — було віддане служінню радянському народові.

Передчасна смерть вирвала з наших рядів злібного вченого, чудову людину, світла пам'ять про яку назавжди збережеться в серцях всіх, хто його знав.

РЕЗЮМЕ

М. Е. Голубков. Повышение роли общественных организаций в строительстве коммунизма.— В статье раскрываются вопросы дальнейшего повышения роли общественных организаций трудящихся в коммунистическом строительстве — Советов депутатов трудящихся, профсоюзов, комсомола и др.

В. П. Чередниченко. Антисоветизм — основное направление подрывной деятельности украинского буржуазного национализма.— В статье разоблачается подрывная антисоветская деятельность современных зарубежных центров украинских буржуазных националистов против СССР, их участие в политических и идеологических диверсиях империализма против стран социалистического содружества. Подчеркивается задача повышения бдительности советских людей, необходимость непримиримого отношения к буржуазной и буржуазно-националистической идеологии.

П. Г. Козловский. Общие черты эволюции магнатского поместья Белоруссии и Правобережной Украины во второй половине XVIII ст.— В статье дается сравнительно-исторический анализ аграрных отношений в Западной и Центральной Белоруссии, а также на Правобережной Украине во второй половине XVIII ст. Из комплекса этих отношений автор выделяет эволюцию магнатского поместья, оказывавшего значительное влияние на экономику и являвшегося ареной острой классовой борьбы.

SUMMARIES

M. E. Golubkov. Increase of Role of Public Organizations in Communism Construction.— The paper deals with problems of a further increase in the role of public organizations of the working people—Soviets of Working Peoples Deputies, trade unions, Young Communist League, etc. in the Communism Construction.

V. P. Cherednichenko. Anti-Sovietism — Main Trend in Subversive Activities of the Ukrainian Bourgeois Nationalism.— Subversive anti-Soviet activities of modern foreign centres of the Ukrainian bourgeois nationalists against the USSR, their participation in political and ideological diversions of imperialism against the countries of Socialist cooperation are exposed in the article. The task of heightening the soviet peoples vigilance, the necessity of uncompromising treatment of bourgeois ideology are emphasized.

P. G. Kozlovsky. Common Features in Evolution of a Magnate Patrimony in Byelorussia and the Right Bank Ukraine in the Second Half of the 18th Century.— The paper deals with a comparative-historical analysis of the agrarian relations in Western and Central Byelorussia, as well as in the Right-bank Ukraine in the second half of the 18th century. Out of the complex of these relations the author distinguishes evolution of a magnate patrimony having a significant influence upon economics and being an arena of sharp class struggle.

ДЖЕДЖУЛА К. Е.— Россия и великая французская буржуазная революция конца XVIII века, Издательство Киевского университета, К., 1972, 452 с.

ЕМЧЕНКО Г. Я.— За наше правое дело. Деятельность партийных организаций Ворошиловградской области в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., Вып. 4, изд-во «Донбасс», Ворошиловград, 1972, 117 с.

Издательское дело в первые годы Советской власти. 1917—1922. Сборник документов и материалов, изд-во «Книга», М., 1972, 240 с.

Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Чернігівська область, К., 1972, 780 с.

КИЗЯ Л. Є.— Вирушали в похід партизани, Політвидав України, К., 1972, 282 с.

Кременчугский автомобильный завод имени 50-летия Советской Украины, изд-во «Прапор», Харьков, 1972, 191 с.

Під сонцем братерства, вид-во «Молодь», К., 1972, 110 с.

Проблемы общественной мысли и экономической политики России XIX—XX веков. Сборник статей, Издательство Ленинградского университета, Ленинград, 1972, 198 с.

Пролетариат России и его положение в эпоху капитализма, Издательство Львовского университета, Львов, 1972, 148 с.

СИВАЧЕВ Н. В. и ЯЗЬКОВ Е. Ф.— Новейшая история США. 1917—1972 гг., Издательство Московского университета, М., 1972, 334 с.

СМЫШЛЯЕВ В. А.— Торжество ленинского кооперативного плана. Историко-географический очерк истории коллективизации сельского хозяйства, Издательство Ленинградского университета, Ленинград, 1972, 198 с.

Сумской машиностроительный завод имени Фрунзе, изд-во «Прапор», Харьков, 1972, 155 с.

ФЕДЮКИН С. А.— Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма, изд-во «Наука», М., 1972, 471 с.